

Олександр Степанченко

**Нариси
з історії Ісламу
в Україні**

Київ

2021

ББК
УДК

Олександр Степанченко

Історія ісламської цивілізації в Україні – К: ТОВ «Поліграф», 2021 – 246 с.

ISBN 000-000-0000

Ця книга присвячена історії зародження, розквіту та знищення мусульманських держав на теренах сучасної України. Грунтуючись на чисельних арабських, османських, польських, кримських та українських джерелах, автор пропонує своє оригінальне бачення історії ісламської цивілізації в Україні.

ISBN 00000000-0

ББК
УДК

Зміст

Передмова.....	6
Про «Мусульманську Хазарію» та похід Марвана ібн Мухаммада.....	9
Як Іслам прийшов на землі України.....	9
Слов'яни в Арабському халіфаті.....	19
Про сліди Ісламу в історії Київської Русі.....	22
Мусульмани в Києві.....	22
Тюркська версія виникнення Києва.....	24
Тюркські племена та Київська Русь.....	27
Про «татарських» людей в Київській Русі.....	29
Іслам в Криму та Північному Причорномор'ї в XIII ст.	33
Похід сельджуків на Судак.....	33
Іслам в Улусі Джучі.....	37
Золотоординські мечеті на території сучасного півдня України.....	45
Дипломатія Золотої Орди.....	47
Емір Хаджибей і політична ситуація в Північному Причорномор'ї в середині XIV ст.....	53
Джелал ад-Дін, син Тохтамиша.....	58
Становище жінки в Золотій Орді після прийняття Ісламу.....	62
Господарська діяльність в Золотій Орді в XIII–XIV ст.ст....	65
«Чорна смерть» в степах Причорномор'я	68
«Кітаб аль-Ібар» Ібн Хальдуна як джерело з історії Криму і Золотої Орди.....	72
Грошовий обіг в Київській Русі та Улусі Джучі.....	76
Кримське ханство.....	80
Хаджи Герай та його роль у створенні незалежної Кримської держави.....	80

Коли Північне Причорномор'я відійшло до Кримського ханства.....	84
Крим і Москва в боротьбі за престол Казанського ханства.....	86
Кримське ханство як фактор європейської геополітики в другій половині XVI ст.....	90
Богдан Хмельницький і Тугай-бей: феномен військового братерства.....	94
Про одну політичну інтригу кримського хана Ісляма III Герая.....	108
Кримські татари у Конотопській битві 1659 року.....	111
Сепаратизм у Кримському ханстві.....	114
Військова справа кримських татар.....	117
Ногайці Північного Причорномор'я.....	121
Про спільний похід українських козаків та кримських татар під час російсько-турецької війни 1711 року.....	124
Зниклі фортеці Кримського ханства.....	128
Архітектура ханського Акмесджита.....	131
Судова і правова система Кримського ханства.....	134
Кримське ханство як ісламський тип державності.....	136
На чому базувалась економіка держави кримських татар...	140
З історії кримськотатарської мови.....	143
Про стан медицини та гігієни в Кримській державі	146
Мечеті півдня України в історичних документах.....	149
Про мусульманські навчальні заклади Криму.....	157
Письмова культура народів Криму, Єдисану та Буджаку.....	160
Тюркські міста Північного Причорномор'я.....	162
Яким був Татарбунарський замок.....	166
Волинські татари в польсько-українських війнах другої половини XVII ст.....	169
Османські клейноди гетьмана Дорошенка.....	175

Як загарбники кримську землю ділили. Архівна справа 1785 року	178
Українські мусульмани в Османській імперії.....	181
Українське козацтво і мусульманські держави.....	185
Про мусульманське козацтво в Україні та на Дону.....	185
Михайло Чайковський — творець османського козацтва.....	189
Іслам в Україні наприкінці XVIII — початку XX ст.....	193
Особиста справа Якуба-аги.....	193
Іван Котляревський і буджацька трагедія.....	196
Ісламські мотиви в творчості М. Гоголя.....	200
Як кримські татари з Наполеоном воювали.....	203
Кримськотатарське коріння роду Григорія Сковороди.....	207
Тадж-ель-Фахр — емір Поділля.....	209
Щодо проекту російського уряду по виселенню татар з Криму.....	213
Таємниці мусульманської Одеси.....	216
Як здійснювали хадж мусульмани України в XIX — на початку XX ст.....	219
Роль кримських татар в організації мусульманських з'їздів початку XX ст.....	222
Соборна Україна і «кримське питання» у 1917 році.....	225
Мусульманські військові формування в Україні під час революції 1917–1918 рр.....	227
Генерал Сулькевич та Кримський крайовий уряд у 1918 році.....	231
Мусульмани в боротьбі за незалежність України.....	233
Джерела і література.....	237

Передмова

Історія людства — це, мабуть, одна з найцікавіших областей науки. Перебіг давноминулих подій, неймовірні їх перипетії, підйом і падіння суспільств та держав — усе це вивчає історія, яка не тільки віддзеркалює минуле людства, але також дає проєкцію майбутнього.

Книга, яку шановний читач тримає в своїх руках, — це цікава подорож історією нашої рідної землі. Її мета — зрозумілою та доступною мовою розповісти про невідомі сторінки української минувшини. А саме — про одну з найбільших світових релігій, яка має власну історію також і на нашій землі. Через політичну та ідеологічну кон'юнктуру ця історія замовчувалась або спотворювалась. А якщо і висвітлювалася, то як минуле чужого народу, який не має нічого спільного з нами.

Сьогодні ж ми можемо розказати правду широкому загалу українського суспільства про його власну історичну спадщину. Допитливий читач побачить, що Іслам з'явився на теренах нашої країни давно, ще за часів Хозарського каганату, коли весь Схід і Південь сучасної України перебував у складі цієї держави, в якій значна частка населення належала до мусульманського віросповідання.

Також на сторінках цієї книги читач розкриє для себе цікаві відомості про мусульман часів Київської Русі, Золотої Орди, Кримського ханства, Османської імперії. Саме три останні держави були «китами» ісламської цивілізації в Україні. Дотепер ми можемо бачити їхню матеріальну ісламську спадщину: мечеть хана Узбека (правитель Улусу Джучі, який зробив Іслам державною релігією), Аккерманська фортеця (форпост османів у Північному Причорномор'ї), Ізмаїльська мечеть (одна з небагатьох мечетей часів Османської імперії), Зинджирли-медресе і ханська мечеть в Бахчисараї, Джума-Джамі в Євпаторії та інше.

Ми пишаємося багатою ісламською історією, яка пов'язана з нашою землею і вважаємо своїм обов'язком розкрити правду про ісламську цивілізацію на теренах сучасної України. На жаль, багато духовних і матеріальних історичних джерел було знищено, особливо це стосується Північного Причорномор'я, де майже не залишилось мечетей, медресе та мусульманських цвинтарів. Багато в чому така ж сумна доля спіткала й ісламську культурну спадщину в Криму, де після його відходу під владу Російської корони в 1783 році почався відтік населення, постійно зменшувалася кількість мечетей, відбулася зміна політико-правової системи мусульманського суспільства. Усе це викликало декаданс в ісламській спільноті.

З приходом комуністичного режиму доля мусульман України не покращилась, а значно погіршилась. Політика войовничого атеїзму і насильницького нав'язування комуністичної ідеології вихолощувала віру з вже нечисленного і пригнобленого мусульманського населення, яке лишилось жити в Україні. Зі здобуттям нашою країною незалежності в 1991 році починається український ісламський ренесанс: створюються релігійні об'єднання та організації, будуються мечеті й навчальні заклади, проводиться широка просвітницька діяльність. Українські мусульмани прагнуть стати суб'єктами політичних та соціальних змін в нашій країні.

Почалося також відродження науково-дослідної діяльності, спрямованої на вивчення ісламської складової української історії.

Сьогодні мусульмани в Україні — це динамічна громада, яка ставить перед собою широкі задачі, пов'язані з необхідністю подальшого розвитку та посідає гідне місце в українському суспільстві. Це друга конфесія в нашій країні за чисельністю її послідовників. Також щодня зростає кількість етнічних мусульман-українців, які здебільшого беруть активну участь у розбу-

дові мусульманської спільноти України.

За останні роки було проведено ґрунтовні дослідження такого історичного феномену, як «татари-липки», або «західні татари», які були автохтонним мусульманським етносом України. Триває активне вивчення історичної спадщини Кримського ханства та історії самого кримськотатарського народу.

Географічне розташування України де-факто робить її землею міжкультурного діалогу, місцем перетину мусульманської та християнської цивілізацій, формування унікальних людських відносин.

Тому з радістю презентуємо читачам працю, присвячену історії Ісламу в Україні, щоб українське суспільство відкрило нові сторінки власної історії, глибше пізнало своє коріння і усвідомило свою унікальну місію в справі міжцивілізаційного діалогу, миру і співпраці.

Ігор Демур, голова фундації «Українські мусульмани»

Про «Мусульманську Хазарію» та похід Марвана ібн Мухаммада

«Чи не привело їх на прямий шлях те, що Ми знищили стільки поколінь перед ними! Вони ходять по руїнах домівок їхніх — у цьому знамення для обдарованих розумом!».

(Коран 20:128)

Як Іслам прийшов на землі України

Перші свідчення про Іслам на землях нинішньої України пов'язані з посталим у VII ст. Хозарським каганатом. Народження Хозарії стало наслідком розвалу найбільшої євразійської держави того часу — Західно-Тюркського каганату. Спочатку територія молодій хозарській державі була обмежена районом Північного Кавказу і нижньою течією річок Волги та Дону. Але вже через кілька десятиліть хозари за рахунок активної експансіоністської політики розширили свої межі аж до Дніпра на заході, Криму на півдні і Аральського моря на сході.

У цей період в зону впливу Хозарського каганату увійшов цілий ряд слов'янських племен: сіверяни, радимичі, в'ятичі і поляни. В одній зі столиць Хозарії, місті Ітиле, був окремий квартал, в якому жили слов'яни, яких арабські історики називали сакаліба. Зі слов'ян, за словами історика і мандрівника Абуль-Хасана Алі ібн аль-Хусейна аль-Масуді (896–956), складалася особиста гвардія хозарського царя. Свої особливості, пов'язані з поліконфесійністю Хозарії, мала судова система каганату. Хозарський правитель для розбору справ призначали сім суддів: двоє судили іудеїв, двоє — мусульман, двоє — християн і один — слов'ян-язичників (сакаліба).

У середині VII ст. в Закавказзі Хозарський каганат зіткнувся з арміями Арабського халіфату, що вбиралася у силу. Після роз-

грому іранської імперії Сасанідів Хазарський каганат вийшов до берегів південного Каспію. За часів правління праведного халіфа Умара ібн аль-Хаттаба (585–644) мусульманська армія під командуванням полководця Абд ар-Рахмана бін ар-Рабі'а здійснила похід на тодішню столицю держави, хозарське місто Беленджер. Це перше військове зіткнення з хозарами сталося у 642 році. Тим самим було покладено початок арабо-хозарським війнам, які з невеликими перервами тривали понад сто років.

У 735 році арабським намісником на Кавказі був призначений видатний полководець Марван ібн Мухаммад (688–750), майбутній останній халіф династії Омейядів. Оцінивши всі прорахунки попередніх військових кампаній, Марван зумів ввести в оману хозар, переконавши їх в тому, що розпочаті ним військові приготування спрямовані проти аланів, які жили на Північному Кавказі.

До складу армії Марвана увійшли не тільки добірні арабські війська, а й загони залежних від мусульман народів Закавказзя. Метою походу полководець поставив не розгром і знищення Хозарської держави. Він прагнув домогтися прийняття хозарами Ісламу, що дозволило б припинити безглузді кровопролитні війни, які висмоктували у Арабського халіфату і Хозарського каганату величезні економічні та людські ресурси.

Не підлягає сумніву, що Марван, який добре знав Коран, пам'ятав аят про те, що «Немає примусу до релігії. Вже розрізано прямий шлях та оману!» (Коран 2:256). Саме тому мова йшла не про брутальний примус, а про прагнення домогтися миру шляхом укладення договору між двома дружніми мусульманськими державами, що відповідало основним принципам Ісламу.

Французький історик, соціолог і винахідник Г. Лебон писав у своїй книзі «Історія арабської цивілізації»: «Завдяки моєму

дослідженню арабських завоювань і причин їх перемог, вдалося виявити, що сила ніколи не була чинником поширення вчення Корану. Милосердя і терпимість завойовників були в числі тих причин, через які їм вдалося домогтися таких успіхів. Завдяки цьому народи приймали їхню релігію і їхню мову, які глибоко вкоренилися, витримали всі випробування і збереглися навіть після того, як араби втратили контроль на світовій арені».

У 737 році всі приготування до походу були закінчені. Марвану вдалося зібрати велику (за деякими відомостями 150-тисячну) армію. Історик Аль-Усфурі в своїй книзі «Таріх» так описує початок походу: «Цього року Марван ібн Мухаммад зробив дальній похід з Армінії. Він проник в ворота алан [Баб ал-Лан], перейшов край ал-Лан, потім вийшов з неї в країну хазар і пройшов Баланджар і Самандар і дійшов до ал-Байда, в якій перебуває хакан [каган]. Хакан втік».

Перед однією з битв з хозарами, звертаючись до своїх воїнів, Марван сказав: «Знайте, що я принесу вам ключі від раю і вам буде те, що обіцяв вам Аллах зі своїх численних нагород, а саме: той, хто з вас буде убитий, доб'ється райського життя і великих нагород, яких не злічити і Господь ваш не залишить вас без загробного життя!».

Перебуваючи в безвихідному становищі, хозарський каган запросив миру. Мусульманський полководець висунув умову, згідно з якою правитель Хозарії мав прийняти Іслам. Арабський історик Ібн Асам аль-Куфі повідомляє: «Цар хозар впав у безвихідну скорботу і здійняв руки до неба. Після цього він послав до Марвана ібн Мухаммада людину, щоб запитати у нього: «О емір! Ти полонив хозар і саклабів (слов'ян), перебив їх і досяг бажаного! Чого ж ще тобі треба?». Марван відповів посланцю: «Я бажаю, щоб він прийняв Іслам, інакше я вб'ю його, візьму його царство і передам його іншому!».

Посланець попросив у Марвана три дні відстрочки, щоб він мав час повернутися до Хакана і повідомити йому про все. Марван ібн Мухаммад дав свою згоду на це. Посланець повернувся до Хакана і передав йому розмову з Марваном. Хакан послав сказати Марвану: «О емір! Я приймаю Іслам, визнаю його і виявляю йому любов! Однак ти прийшли до мене мужа з числа твоїх сподвижників, щоб він розкрив для мене його сутність». Марван направив до нього двох людей: одного звали Нух ібн ас-Са'іб ал-Асад, а іншого — Абд ар-Рахман ібн фула ал-Хаулані. Обидва вони вирушили до Хакана і роз'яснили йому вчення Ісламу».

Арабські літописи не повідомляють ім'я кагана Хозарії, який правив на той час. Єдине джерело, де він названий по імені — це написаний у Криму вірменський збірник житій святих під назвою «Айсмавурк». У ньому розповідається про життя Стефана Сурозького, архієпископа міста Сугдеї (Судак), що жив в Криму в VIII ст. Серед іншої інформації, часом досить суперечливої, «Айсмавурк» оповідає про хозарського кагана на ім'я Вірхор. Згідно з вірменським джерелом, цей каган правив у період з 730-го до початку 750-х років. Таким чином, якщо це повідомлення відповідає дійсності, саме на період правління Вірхора припадає похід Марвана і прийняття Ісламу хозарською правлячою верхівкою.

Серед арабських істориків про похід Марвана, крім вже цитованого вище аль-Куфі, писали також ат-Табарі, аль-Балазурі і аль-Йакубі. Але лише аль-Куфі наголошував на тому, що метою походу було примушення хазар до прийняття Ісламу.

Одним з найбільш важливих моментів в історії, що пов'язана з походом Марвана є питання про те, яким шляхом арабська армія рухалася по території Хазарського каганату? Це питання є важливим, тому що воно безпосередньо стосується ранньосе-

редньовічної історії України.

Найбільш докладно маршрут арабів описаний в творі аль-Куфі. Відомо, що мусульмани наступали двома армійськими групами. Сам Марван ібн Мухаммад вів війська через Дар'яльську ущелину, відому також як «ворота Кавказу». Підпорядкований Марвану Усайда ас-Суламі командував корпусом, який посувався на північ з міста Дербент. Він рухався вздовж узбережжя Каспійського моря.

Про перебіг війни аль-Куфі також пише досить докладно. «Марвана і муслімів у країні хозар супроводжував успіх і вони досягли навіть земель, розташованих за Хозарією. Потім вони зробили набіг на слов'ян (сакаліба) і на інші сусідні племена безбожників і захопили з них 20 тис. сімей. Після цього вони пішли далі і незабаром добралися до річки слов'ян (Нахр ас-Сакаліба)».

На думку деяких сучасних дослідників, «рікою слов'ян» є Волга. При цьому добре відомо, що в VIII ст. слов'яни на нижній Волзі не жили. Власне і аль-Куфі говорить про те, що арабська армія досягла земель, «розташованих за Хозарією». Найближчі до місця перебування арабської армії землі, населені слов'янами розташовувались лише в межиріччі Дону і Дніпра.

Згідно з літописними джерелами, деякі східнослов'янські племена (в тому числі сіверяни і поляни — предки українців) платили хозарам данину, тим самим визнаючи свою залежність від каганату. Відомо також, що західні кордони Хазарії в деяких місцях доходили до Дніпра і навіть сягали трохи далі, на Правобережжя. Археологічні розкопки дозволяють стверджувати, що в VIII ст. населення межиріччя Дону і Дніпра було змішаним — слов'яно-тюрко-аланським. Однак чим ближче до Дніпра, тим більше переважав був саме слов'янський елемент. З цього випливає, що саме в районі середньої течії Дніпра Марван міг захопити

таку велику кількість полонених (20 тис. сімей), які здебільшого належали до слов'янського етносу.

Вихід мусульманської армії до Дніпра був наслідком того, що хозари на чолі з каганом безперервно відступали, намагаючись сховатися в лісистій місцевості. Якби вони відступали уздовж берега Волги, як це стверджують Д. Данлоп, М. І. Артамонов, С. Г. Кляшторний та деякі інші історики, то у відкритому степу, яким є нижнє Поволжя, кіннота арабів легко могла б наздогнати втікачів.

Набагато складніше арабам довелося б у Придніпров'ї. Марван відправляє на пошуки хозарської армії, що відступала одного зі своїх командирів — аль-Каусара — з частиною війська. Ось як про це пише аль-Куфі: «Аль-Каусар виступив проти хозар, і коли настав полудень, він натрапив на одного хозарського воєначальника з 20 хозарськими вершниками, які полювали з собаками і соколами. Аль-Каусар кинувся на нього і вбив його. Були перебиті також його супутники. Жоден з них не врятувався. Мусліми (мусульмани) захопили їхню зброю і коней. Потім аль-Каусар і його воїни пройшли далі і незабаром досягли лісової гущавини. Коли вони розташувалися на місці, то раптом побачили дим, що виходить з глибини хащів.

Аль-Каусар запитав: «Що це за дим?». Хтось відповів: «Напевно, там знаходяться якісь хозарські воїни». Після цього аль-Каусар покликав своїх вояків, вони сіли на коней і попрямували в бік диму. Аль-Каусар на чолі 40 тис. воїнів просувався вперед, а хозари нічого не підозрювали. Араби напали на хозар, перебили з них 10 тис. і взяли в полон 7 тис. Решта кинулася тікати від арабів і сховалася в хащах, долинах і горах».

Місцевість, яка підпадає під даний опис знаходиться на Лівобережжі Дніпра. У 1930 році експедиція під керівництвом В.А. Грінченка провела дослідження Вознесенського археоло-

гічного комплексу (ця територія нині знаходиться в межах міста Запоріжжя).

На думку самого В.А. Грінченка, на місці розкопок експедиція виявила укріплений військовий табір, який більшість дослідників датують початком VIII ст. Історик С. А. Плетньова, яка вивчала знахідки Грінченка, вважає, що Вознесенський археологічний комплекс відноситься до Салтівської культури, яка є складовою частиною культури Хозарського каганату.

Судячи з розкопок В.А. Грінченка, виявлений табір існував недовго. Ймовірно, він прикривав переправу через річку Дніпро. У таборі було знайдено численні предмети озброєння: мечі, піхви, кінську зброю, срібні фігури орла і лева візантійської роботи, які є навершьями на штандарти або прапори. У таборі також було виявлено сліди пожежі.

Якщо накласти інформацію про похід мусульманської армії Марвана на результати археологічних розкопок експедиції В.А. Грінченка, то цілком реалістичною видається наступна картина: Марван, маючи чисельну перевагу, проходить Кавказ, знищує армію хозар, просуваючись вглиб їх країни. Каган відступає та намагається заманити мусульман у важкодоступну, незнайому місцевість, якою для останніх, безумовно, було лісостепове Подніпров'я.

У районі нинішнього Запоріжжя хозари створюють укріплений табір, щоб контролювати переправу через Дніпро. Посланий Марваном корпус аль-Каусара виявляє табір і знищує його. Це змушує хозарського кагана, який опинився в безвихідній ситуації, вступити в мирні переговори, результатом яких стає прийняття Ісламу правлячою верхівкою Хозарії. Зрозуміло, дана версія не є бездоганною з точки зору доказової бази, проте вона краще за інші пояснює складні перипетії, пов'язані з походом Марвана.

Наскільки довго каган і його оточення дотримувалися Ісламу? Це питання виникає щоразу, коли мова заходить про наслідки вторгнення мусульман в Хозарію. Ймовірно, лукавий правитель з самого початку сподівався обдурити арабського полководця. Але при цьому він, мабуть, забув просту істину: обдурити людину можна, але неможливо обдурити Всевишнього. «[Невіруючі] хитрували, але й Аллах хитрував! Аллах — найкращий з хитрунів» (Коран 3:54). Вирогідно, хозарський каган дотримувся зобов'язань до часу, поки Марван залишався при владі. Після його вбивства (750), хозари, «забули» про домовленості з мусульманами.

Вже незабаром після відмови від Ісламу правляча хозарська еліта прийняла нову релігію — іудаїзм, що стало причиною численних конфліктів всередині держави, які призвели до серйозного ослаблення Хозарії.

«Швидкий рейд» Марвана, як його називали арабські історики, що стався в 737 році, є точкою відліку в історії Ісламу на землях України. Саме після нього почався процес знайомства з новою релігією не тільки тюркомовних жителів Хозарії, а й слов'янських племен, які в майбутньому утворили ядро Київської Русі.

Незважаючи на те, що каган прийняв Іслам лише про людське око, ця релігія досить швидко завоювала популярність серед населення величезної держави. Аль-Куфі в «Книзі завоювань» описує один з випадків переходу в Іслам, який стався задовго до походу Марвана.

Під час облоги міста Ал-Баба до арабського воєначальника Маслама ібн Абд ал-Маліка «прийшов якийсь чоловік з числа хозарів, який став турбуватися про себе, свою дружину і свого батька. Він сказав: «О емір! Я прийшов до тебе, спокушений твоєї релігією. Я хочу прийняти Іслам». І це був далеко не по-

динокий випадок.

Вже у VIII ст. в армії Арабського халіфату з'являються хозарські найманці — гулями, з яких була створена елітна кінна гвардія. Відомо, що в 767 році гулями брали участь в облозі міста Аміда. Згодом хозари стали грати дедалі більшу роль при дворі халіфів. У IX ст. виходець з Хозарії Бугу аль-Кабір командував арабською армією в переможній битві проти своїх одноплемінників (851).

Практично від самого початку свого існування Хозарська держава було поліетнічним і багатоконфесійним утворенням, що є відмінною рисою багатьох ранньосередньовічних держав. Поряд з язичництвом серед населення було поширене християнство та іудаїзм. Після походу Марвана позжвалися торгово-економічні зв'язки між Арабським халіфатом і Хозарією. Дирхеми халіфату, за відсутності власної грошової одиниці, стали виконувати дедалі більшу роль в економіці держави. Арабські купці в Хозарії були не тільки торговими посередниками, але одночасно і мусульманськими місіонерами, які поширювали серед населення знання про Іслам.

Археологічні розкопки на городищах, що відносяться до салтівсько-маяцької культурі, проведені під керівництвом Е.Є. Кравченко, дозволили виявити мусульманські поховання на території сучасної України, котрі датуються IX ст. Одна з найбільших археологічних пам'яток хозарської епохи — Сидорівське городище (Слов'янський район Донецької області) займає площу в 120 гектарів. Археологами було проведено вивчення 216 поховань на мусульманському кладовищі цього поселення. Воно виявилось найбільшим з досліджених до теперішнього часу.

Ще одним цікавим городищем, розташованим в районі річки Сіверський Донець було Райгородське (майже повністю зни-

шене в ході робіт крейдяного кар'єру в 50-ті роки ХХ ст.). У результаті археологічних розкопок, проведених в 20-ті роки минулого століття там були виявлені монети Арабського халіфату і численні фрагменти кераміки салтівсько-маяцької культури. Особливий інтерес становить знайдений меч з арабським написом на клинку, який свідчить про те, що він належав еміру Гарсед-Діну.

Протягом тривалого часу вважалося, що основні центри Хозарського держави були розташовані в нижній течії Волги, висувались припущення, що там же знаходилася і одна зі столиць — Ітиль. Проте археологічні розкопки свідчать дещо про інше. Основні центри Хозарського каганату перебували в басейні річки Сіверський Донець і нижній течії Дону. З 48 відомих на сьогодні городищ Донського басейну 24 знаходяться на території сучасної України.

У VIII–IX ст. в результаті внутрішніх конфліктів Хозарська держава поступово слабшає. східнослов'янські племена виходять з-під впливу хозар і створюють свою державу — Київську Русь. У 922 році васальна по відношенню до хозарів держава Волзька Булгарія приймає Іслам. У 965 році київський князь Святослав у бою знищує хозарську армію і захоплює стратегічно важливу фортецю Саркел, розташовану на берегах Дону. Перебуваючи у вкрай скрутному становищі, каган звернувся по допомогу до Хорезму. Після отримання цієї допомоги правитель Хозарії відмовляється від іудаїзму, який став вже непотрібним, і приймає Іслам. Але це вже не врятувало державу від катастрофи. Хвилі кочових тюркських народів — печенігів і половців — остаточно знищили Хозарський каганат. Надалі хозари перестали відігравати самостійну роль в політиці регіону. Їх міста і фортеці на початку XI ст. лежали в руїнах.

Слов'яни в Арабському халіфаті

У VI ст. слов'янські племена починають міграцію з півночі на землі Візантійської імперії. Вони заселяють Фракію, Македонію, а в VII ст. їх поселення з'являються в Малій Азії. Виникнення і стрімке розширення Арабського халіфату привело до контактів слов'ян і арабів.

Однією з перших згадок про слов'ян на землях Арабського халіфату є повідомлення аль-Масуді. У ньому йдеться про те, що в період правління праведного халіфа Усмана Ібн Аффана (644–656) «один із сподвижників Пророка Мухаммада Абу Зарр різко критикував прагнення до користолюбства, що проявилось у деяких арабських вождів і тому став вважатися неблагонадійним... Побоюючись, що навколо Абу Зарра можуть почати збиратися потенційні бунтівники, Муавія написав про нього Усману. Халіф запропонував Муавії направити Абу Зарра в Медіну. Муавія так і зробив, причому не пропустив нагоди принизити Абу Зарра. Абу Зарр був посаджений на верблюда з жорстким дерев'яним сідлом, через яке стер собі шкіру, а в поводиті йому дали п'ятьох слов'ян (сакаліба), які підганяли тварину». Це повідомлення в переказі Д. Мішина свідчить про те, що вже в середині VII ст. араби мали прямі контакти зі слов'янами в близькосхідному регіоні.

Якими шляхами слов'яни потрапляли на Близький Схід, Північну Африку та Іспанію? Крім переселенських хвиль, частина сакаліба в результаті численних військових кампаній опинялися в полоні, а потім через посередників (єврейських та західноєвропейських купців) їх продавали в рабство.

Візантійський історик Феофан Сповідник (помер у 817 році) повідомляє про похід Абд ар-Рахмана (сина видатного мусульманського полководця Халіда ібн аль-Валіда) на візантійську Малу Азію в 663–664 рр. У результаті успішної військової

операції, за словами Феофана, 5 тис. слов'ян перейшли на бік мусульман. Своїх нових союзників араби поселили в Сирії в Селевкоболосе (сучасне місто Сукайлабійя).

Наприкінці VII ст. візантійський імператор Юстиніан II порушивши мирний договір з Халіфатом, зібрав велике військо, в якому було 30 тис. слов'ян, і рушив походом проти мусульман. Араби намагалися вирішити конфлікт без кровопролиття, але імператор був непохитний. Тоді арабський полководець Мухаммад послав вождю слов'ян подарунок — сагайдак, повний золотих монет. Подарунок справив гарне враження на вождя. У результаті частина слов'ян приєдналася до армії мусульман, після чого вони спільними зусиллями розгромили візантійців. Після завершення війни араби виділили слов'янам для поселення землю в районі Антіохії.

У середині VIII ст. в Малу Азію хлинув новий потік слов'янських мігрантів. Це були вихідці з Балканського півострова, які не бажали підкорятися болгарському ханові Телецу. Візантійський патріарх Никифор у своєму повідомленні про вихід слов'ян називає кількість переселенців — 200 тис. осіб.

Згодом переселенці зі слов'янських країн, які жили на землях Арабського халіфату, почали засвоювати арабську мову, звичаї і традиції місцевих народів. Уже до кінця VIII ст. більшість з них прийняла Іслам. На цей час припадає налагодження торгово-економічних зв'язків слов'ян з ісламським світом.

Історик аль-Масуді в своїй праці «Муруджу аззахаб ва ма'адін ал-джавахір» писав: «Найбільш численний слов'янський народ — лужани. Вони торгують в Андалузії, Константинополі та у хозарів». В іншому місці аль-Масуді повідомляє про те, що боброве хутро доставляється в Андалузію з Києва, що свідчить про багатогранні торгівельні зв'язки слов'янських народів з мусульманськими державами.

Наступ німецьких князів на землі західних слов'ян, що розпочався у X ст. дав додатковий поштовх работоргівлі в Європі. Під час походів було захоплено багато полонених, які згодом потрапляли на невольницькі ринки Франції та Італії. Пізніше частина з них опинилася в Андалузії і Північній Африці. Посередниками в торгівлі рабами в Європі були єврейські купці, які мали налагоджені зв'язки в багатьох країнах Заходу і Сходу.

Арабський мандрівник Абу Хамід аль-Гарнаті наводить розповідь про те як він купив двох дівчаток в Угорщині, заплативши за одну п'ять, а за іншу десять динарів, що, за його словами, є звичайною ціною за подібний «товар».

Купці з Вердена, Майнца, Кельна і Ліона збиралися в каравани, які рухалися в бік Піренейського півострова. Їх головним товаром були раби зі слов'янських країн. Не гребували работоргівлею і венеційські купці, які своїми кораблями відправляли рабів в Єгипет та Сирію.

Деякі слов'яни-сакаліба, завдяки своїм талантам, змогли досягти високого становища в Арабському халіфаті. Наприклад: Джаузар ас-Саклабі був керуючим палацу халіфа в Кордові, при цьому вважався прекрасним знавцем арабської мови. Серед слов'ян, навернутих в Іслам були знавці хадисів (Наср ас-Саклабі). Слов'яни Хайран і Зухайр вели просвітницьку роботу в мечеті Альмерії. Зухайр, згідно з Ібн ал-Хатібом, звертався за порадами до мусульманських факіхів та виконував їх вказівки.

У другій половині XI ст. приплив слов'янських невольників на ринок рабів різко зменшився. Це було викликано тим, що католицька церква зробила ряд кроків щодо заборони продажу християн євреям. Крім того, численні слов'янські держави на той час вже самі становили досить серйозну військову силу, здатну відбивати набіги сусідів.

Про сліди Ісламу в історії Київської Русі Мусульмани в Києві

До початку X ст. найсильнішою державою Східної Європи стає Русь зі столицею в Києві. Занепад Хозарського каганату призводить до поступової зміни геополітичної ситуації в регіоні. Протягом століть сусідні з Руссю народи відмовлялися від язичництва і приймали християнство (чехи, угорці, поляки) або Іслам (булгари). Перед київськими князями постає проблема вибору не тільки релігії, а й вектора, який визначить розвиток найбільшої європейської держави на сторіччя вперед.

Історія прийняття християнства князем Володимиром Святославичем описана в «Повісті минулих літ». Вибір, зроблений київським князем у 988 році був обумовлений політичними причинами, а не пошуком істинної віри. Слід сказати, що сусідня з Руссю Волзька Булгарія, згідно з автором повісті, першою в 986 році зробила спробу вивести русичів «з мороку язичництва». Ось як про це пише літописець Нестор: «Прийшли болгари віри магометанської, говорячи: «Ти, князю, мудрий і тямущий, а не знаєш закону, увіруй в закон наш і поклонися Магомету». І запитав Володимир: «Яка ж ваша віра?». Вони ж відповіли: «Віруємо Богу, і вчить нас Магомет так: робити обрізання, не їсти свинини, не пити вина, зате по смерті, каже, можна творити блуд з дружинами. Дасть Магомет кожному по сімдесят жінок красивих, й обере одну з них найкрасивішу, і перекладе на неї красу всіх; та й буде йому дружиною. Тут же, каже, слід віддаватися блуду. Якщо хто бідний на цьому світі, то й на тому», та іншу всіляку брехню говорили, про яку й писати соромно. Володимир же слухав їх, бо сам любив жінок і всілякий блуд; тому й слухав їх всмак. Але ось що було йому не до вподоби: обрізання й утримання від свинячого м'яса, а про пиття, навпаки, сказав він: «Русі є веселість пити: не можемо без того бути».

З цієї наївної розповіді видно досить поверхнєве знайомство автора з Ісламом, при цьому однією з головних причин, що спонукали Володимира прийняти православ'я, Нестор називає пишність і багатство церковного обряду.

Декілька мусульманських літераторів XII–XIII ст.ст. (Шараф аз-Заман Тахір аль-Марвазі і Мухаммад Ауфі) наводять дані про те, що спочатку Русь прийняла Іслам. Цієї точки зору дотримувався також відомий український історик Омелян Пріцак. У своїй роботі «Походження Русі» він пише: «Достовірне арабське джерело (ал-Марвазі; приблизно 1120 рік) повідомляє, що Володимир сам прийняв Іслам (під час новгородського правління). Якби він залишився в Новгороді, то, найімовірніше, ввів би там тюркську версію Ісламу і таким чином північна частина східних слов'ян тюркізувалася би, як це сталося з волзькими булгарами. Однак Володимир перейшов до Києва, змінивши «півмісяць» на «сонце» Константинополя, де був змушений змінити Іслам на грецьке християнство».

Ймовірно протягом перших кількох століть після прийняття русичами християнства ставлення до Ісламу і до мусульманан було досить лояльним. На початку XI ст. в Києві існувала значна мусульманська громада, більшість членів якої були печенігами за походженням. Про це повідомляють в своїх записках мандрівник з Аль-Андалуса (Іспанія) Абу Хамід аль-Гарнаті та арабський письменник аль-Бекрі, завдяки якому ми знаємо, як саме приймали Іслам печеніги: «І розповідали багато з мусульман, які були в полоні в Константинополі, що печеніги дотримувалися віри маджусів. Але після 400 року хіджри [1009 рік] трапився у них полонений з мусульман, вчений богослов, який і пояснив Іслам деяким з них, внаслідок чого ті і прийняли його. І наміри їх були щирі, і стала поширюватися між ними пропаганда Ісламу. Решта ж не прийняла Ісламу, засуджували їх за це,

і справа кінчилася війною. Бог же дав перемогу мусульманам, хоча їх було тільки біля 12 тис., а невірних вдвічі більше. І вони [мусульмани] вбивали їх, і ті, що залишилися в живих прийняли Іслам. І всі вони тепер мусульмани, і у них є вчені і правники і читці Корану».

Печеніги протягом майже цілого століття воювали з Руссю. У XI ст. частина з них увійшла до об'єднання тюркських племен чорні клобуки, яке перейшло на службу до київських князів. У той час Київ був містом, в якому мирно уживалися християнство і Іслам, причому кількість мусульман обчислювалася багатьма тисячами. Ймовірно, в той період в столиці Русі існувала і своя мечеть.

Археологічні розкопки, проведені на території Києва свідчать про те, що місто мало інтенсивні торгівельні зв'язки з ісламськими державами. Одних тільки арабських дирхемів в Києві було знайдено біля 11 тис., що значно більше виявлених західноєвропейських і візантійських монет разом узятих.

Тюркська версія виникнення Києва

Традиційна історіографія вважає, що Київ, виник в кінці V ст. н.е. Згідно з давньоруським літописним джерелом «Повість временних літ», Київ був заснований трьома братами — Києм, Щеком і Хоривом, а також їх сестрою Либіддю, які походили зі слов'янського племені полян. Іншими письмовими джерелами, а також археологічними свідченнями ця легенда не підтверджується.

Однією з найбільш авторитетних є версія про тюркське походження засновників Києва. Її підтримують такі відомі вчені, як О. Пріцак, Г. Вернадський і ряд інших. Ця теорія базується на безлічі прямих і непрямих свідчень. О. Пріцак стверджував, що в VIII ст. на місці сучасного Києва хозари побудували фортецю.

Вона мала традиційну для країн Сходу тричленну структуру: цитадель, внутрішнє місто і ремісничє передмістя. Свої твердження Прицак підкріплював як результатами археологічних розкопок, так і даними з різних середньовічних джерел.

Версія Прицака має досить серйозні підстави. Справа в тому, що Дніпро довгий час був західним кордоном Хазарського каганату, а поляни, як відомо, платили хозарам данину. Саме тому припущєння про існування хозарської фортеці на місці сучасного Києва виглядає цілком переконливим.

Серйозним аргументом на користь прихильників тюркської версії є також одне невелике повідомлення в трактаті «Про управління імперією» візантійського імператора Костянтина Багрянородного (середина X ст.). Розповідаючи про Київську Русь, імператор згадує «фортецю Кіова, звану Самватос». Більшість дослідників, вважають, що етимологія слова «Самватос» має тюркську основу *sam* (високий), *bat* (сильний). Така назва могла зберегтися в Києві від часів Хозарського каганату.

Славєтний арабський географ Мухаммад аль-Ідрісі (біля 1100–1164) у книзі «Нузхат ал-Муштак фі хтірак ал-Афак» («Розвага пристраснобажаючого мандрувати по землям») писав: «Кукійана [Київ] — місто тюрків, іменованих Руса. Русів [ар-Рус] три види [аснаф]. Один вид їх називається рус, і цар їх проживає в місті Кукійана, інший їх вид називається ас-Славіййа, а цар їх — в місті Слав; це місто на вершині гори. Третій вид називається ал-Арсаніййа, і цар його перебуває в місті Арсанія. Купці-мусульмани з Вірменії доходять до Кукійани, а що стосується міста Арсанія, то шейх аль-Хаукал повідомляє, що ніхто з чужинців туди не вступає, тому що вони неодмінно вбивають будь-якого чужинця, що входить до них, і ніхто не наважується увійти в їх землю. Руси спалюють своїх мертвих, а не закопують їх у землю. Частина русів голить бороди, а інші

завивають їх, як гриви коней, і забарвлюють її в жовтий колір».

Сам аль-Ідрісі ніколи не був в Києві, і його повідомлення побудовані на вивченні письмових джерел, а також є наслідком спілкування з купцями і мандрівниками, які відвідували Русь. Саме тому частина дослідників з певною обережністю ставиться до його інформації.

Сучасником аль-Ідрісі був відомий арабський мандрівник Абу Хамід аль-Гарнаті. Він не тільки відвідував Київ, а й спілкувався там з тюрками, які, до того ж, виявилися мусульманами. «І прибув я в місто [країни] слов'ян, який називають «Місто Куйав» [Київ]. А в ньому тисячі «магрибінців», з вигляду тюрків, що говорять тюркською мовою і стріли мечуть як тюрки. І відомі вони в цій країні під ім'ям беджнак [печеніги]. І зустрів я людину з багдадців, яку звать Карім ібн Файруз аль-Джаухарі. Він був одружений з [дочкою] одного з цих мусульман. Я влаштував цим мусульманам п'ятничну молитву й навчив їх хутбі, а вони не знали п'ятничної молитви».

Як правило, історики тлумачили повідомлення аль-Гарнаті цілком однозначно: тюрки в Києві не були автохтонами, багато з них перебували на службі у київських князів як найманці. Усе це підтверджувалося і літописами часів Київської Русі. Однак останнім часом ряд істориків став ставити під сумнів той факт, що це був «сторонній» народ. Зокрема, історик М. Байрамов стверджує, що засновниками Києва могли бути представники туркменського племені кайи.

«Частина племені кайи ще в першому тисячолітті нашої ери переселилася на територію сучасної України. Вони стали відомі з давньоруських літописів як каєпічі і ковуї, які з часом асимілювалися з місцевими народами», — пише М. Байрамов. Ще далі йде філолог А. Суперанська: «Як свідчать етнографи, етнічно «чистих» народів немає і не може бути. Навпаки, нові

народи виникають з етнічних змішань двох або кількох народів, засвоюючи найкращі риси кожного. Існує багато народних переказів про те, що початок будь-якого народу пов'язаний з двома (або кількома) братами... Мабуть, щось подібне криється і за легендою про Кия, Щека, Хорива та Либідь. Родоплемінне ім'я Кий (Кій) належало найдавнішим тюркським народам. Воно і зараз присутнє в назвах родоплемінних структур сучасних тюркомовних народів».

Не варто скидати з рахунків і очевидну схожість родового знака Рюриковичів — тризуба (сучасного герба України) з такою ж племені кайи. Що стосується племені ковуї, то воно дійсно кілька разів згадується в київських літописах. Ковуї брали участь у міжусобній боротьбі київських князів другої половини XII ст., що свідчить про високий ступінь залученості тюркських племен у внутрішнє життя Русі-України.

Тюркські племена та Київська Русь

Починаючи з XI століття тюркські племена стають частиною етнічного пейзажу Київської Русі. «Повість временних літ», при описі подій, що мали місце у 1095 році згадує слугу Володимира Мономаха з тюркським іменем Байдюк і воїна з його князівської дружини на ім'я Ельбех. У 1097 році, згідно з літописом, на службі у волинського князя Давида Ігоревича перебували три особи, які мали тюркські імена Оулан, Колча і Кульмей. З цих фактів можна зробити висновок про досить глибоке проникнення тюркського елемента в кров і плоть Стародавньої Русі.

У XI–XIII ст.ст. цілий регіон на півдні держави — Поросся — був заселений племенами конфедератів Русі — торками, берендеями, печенігами, ковуями та ін. Конфедерати перебували на службі київських князів і виконували роль буфера між ворожим Половецьким степом і Руссю. У цей період середньовіччя

джерела свідчать про численні міжетнічні шлюби між русичами і представниками тюркських народів.

«Поросся і південні землі Лівобережжя були заселені торками, а також берендеями, ковуями, кипчаками та іншими, так званими чорними клобуками, а частково і печенігами. Усі вони входили до складу Київської держави... Серед чорних клобуків поширювалося християнство, вони змішувалися з давньоруським населенням, активно брали участь, як і половецькі загони, в княжих міжусобицях», — пише український історик В. Д'яченко. Ймовірно, деяка частина чорних клобуків сповідувала Іслам, особливо з числа печенігів.

На думку дослідника С. Фоміна: «Більшість народів світу відбулися в результаті змішування різних племен і народностей, і українці в цьому відношенні не виключення. Факти свідчать, що український народ має, крім слов'янських, також і глибоке євразійське, тюркське коріння. Якщо на західних українців тюрки не зробили істотного впливу, то на культурі та антропологічному складі населення Східної України, особливо Наддніпрянщини і південних областей, позначилося тривале проживання в сусідстві з печенігами, торками, половцями, татарами, іншими тюркськими народами, включаючи і міжетнічне змішання з ними».

Після монгольської навали частина конфедератів Русі відкочували на схід і південь, влившись в «плавильний котел» тюркських народів — Улус Джучі. Інше тюркське населення Поросся асимілювалося, ставши згодом частиною українського народу.

Найближчим ісламським сусідом Русі була ще одна тюркська держава — Волзька Булгарія. Протягом декількох століть відносини між двома країнами були досить напруженими: періоди миру змінювалися тривалими війнами. Проте з часом неприязнь змінилася на повагу. Це добре видно на прикладі лі-

тописів. Якщо в XI ст. чернець Печерського монастиря Нестор пише про мусульман Волзької Булгарії, що «віра їх ображає небо і землю», приписуючи їм безліч різних вад, то вже в XIII ст. інший літописець зі співчуттям повідомляє про ті лиха, які спіткали землю сусідів внаслідок навали монголів: «Тієї ж осені прийшли зі східних країн в Болгарську землю безбожні Татари, і взявши славне Велике місто Болгарське і побивши зброєю і старця, і юного, і навіть немовлят, і взяли товарів безліч, а місто їх спалили вогнем і всю землю їх полонили». Не пощадили монголо-татари і Київську Русь. У ході вторгнення були знищені майже всі великі міста, включно з Києвом.

А втім навала не призвела до знищення Ісламу в Східній Європі. У критичній ситуації Кримський півострів стає притулком для великих мас мусульман і центром ісламської цивілізації на землях України.

Про «татарських» людей в Київській Русі

Історія України багата на різні загадки. Однією з них є Болохівська земля. У літописах про неї згадується лише кілька разів, в період з 1150 по 1257 рік. Географічно ця територія була обмежена трьома сучасними областями України: півднем Житомирської, а також частинами Хмельницької та Вінницької. Головним її містом був Болохов, точне місцезнаходження якого не відоме. Деякі історики припускають, що він знаходився в районі сучасного селища Любар на Житомирщині.

Перша згадка про Болохівську землю з'являється в Галицько-Волинському літописі під 1150 роком. Там мимохідь повідомляється, що галицький князь Володимирко пройшов з Галича до Києва через Болохов: «...и приде Изяславу весть, еже Володимирко перешед Болохово, и деть мимо Мунарева к Володареву». Ймовірно, аж до 1231 року Болохівська земля перебувала

у васальній залежності від Галицько-Волинського князівства, але в 1231 році вона, на перший погляд досить несподівано, виступила як самостійний суб'єкт, перетворившись на Болохівське князівство.

Звідки ж взялися болохівські князі й ким вони були? Відомо, що численні тюркські племена були безпосередніми сусідами південної Русі. Одне з таких племен, відоме в історичних джерелах, як берендеї, довгий час знаходилося на службі у київських князів. У XII ст. це плем'я входило до тюркського племінного союзу чорні клобуки.

За свою службу берендеї отримували в нагороду землі для поселення. Одним з таких поселень було місто Берендичів (Бердичів), яке знаходилося на території Болохівської землі. Таким чином, можна з достатнім ступенем впевненості стверджувати, що значною частиною населення болохівського князівства були тюрки-берендеї, що перейшли від кочового способу життя до осілого. Одночасно з ними на цій території мешкало слов'янське населення, в першу чергу нащадки легендарних слов'янських племен уличів і тиверців, які довгий час відмовлялися визнавати верховенство київських князів.

Археологічні розкопки, проведені на території Болохівської землі свідчать про спільне проживання слов'ян і тюрків, які займалися землеробством, полюванням і рибальством. Виникнення князівства на цій землі було явищем нетиповим для Київської Русі, яка переживала період глибокого занепаду в поєднанні з феодалною роздробленістю.

Болохівське князівство виникло не в результаті дроблення, а в ході формування нової етнополітичної структури, що дозріла до утворення державності. Ймовірно, консолідуючим виступив тюркський елемент, як найбільш організований, що являв собою військово-племінну структуру, спаяну дисципліною, і ко-

трий міг мати своїх авторитетних командирів. Недарма в літописі говориться про «болохівських князів» у множині. Можна також припустити, що ці князі сформували орган колективного управління, аналог козацької ради, з виборним керівництвом.

Історик Н. Дашкевич вважав причиною відокремлення Болохівської землі її общинний уклад, що зберігся в результаті особливого околичного положення по відношенню до решти земель Київської Русі. Саме тому болохівці активно чинили опір спробам галицьких князів підпорядкувати собі цю стратегічно важливу прикордонну землю.

Галицько-Волинський літопис під 1231 роком повідомляє про війну між Данилом Галицьким і Угорським королівством. У документі йдеться про те, що в цій війні болохівські князі збройно підтримали угорців, тим самим кинувши відкритий виклик князю Данилу. Ймовірно, ця подія назавжди відклалося в пам'яті князя, за що згодом болохівці дорого заплатили.

Під час вторгнення монголо-татар на Київську Русь в 1241 році болохівські князі досягли угоди з завойовниками, визнавши їх верховенство. Крім цього, вони взяли на себе зобов'язання постачати монголо-татарському війську продовольство і корм для коней. Після цього на Русі болохівців стали називати «татарські люди». Армія хана Бату пощадила болохівські землі: не стала розоряти, обклавши лише невеликою даниною. Така поведінка щодо болохівців була б дивною, якщо б мова йшла про слов'ян, але стосовно тюрків, тим більше тих, які перебували у конфлікті зі своїми сусідами, це було цілком прийнятно.

У тому ж році болохівці знову виступили як противники князя Данила Галицького, підтримавши військово його суперника у боротьбі за галицький престол — чернігівського князя Ростислава Михайловича. Похід Ростислава на місто Бакоту виявився невдалим, в зв'язку з чим розпочалися каральні заходи

проти Болохівського князівства з боку князя Данила. В Іпатіївському літописі про ці події говориться так: «Слышав же Даниил приход Ростиславль со князя Болоховьскими на Бакоту, абье устромися на грады их огневи предасть и гребля их раскопа. Даниил же на [болоховских] князей болшую вражду держа, яко от татар болшую надежду [они] имеаху».

Данило зруйнував частину болохівських міст, намагаючись підірвати економічну і політичну міць ворожого йому князівства. Однак болохівці під час походу галичан зникли в лісах, а після відходу дружини князя Данила змогли досить швидко відновити зруйноване. При цьому їх сподівання на підтримку з боку монголо-татар не виправдалися.

У наступні роки ворожі відносини між Галицько-Волинським і Болохівським князівством не припинялися. Вірогідно, бунтівні князі неодноразово зверталися до хана Бату з проханням надати підтримку в боротьбі з галичанами. Нарешті в 1252 році темник Куремса, спираючись на підтримку Болохівського князівства, розпочав війну проти Данила Галицького. Однак після двох років війни монголо-татари під командуванням Куремси зазнали несподіваної поразки і були змушені відійти в степ.

Навесні 1255 року Данило Галицький вирішив раз і назавжди покінчити з болохівським сепаратизмом. Його армія знову зруйнувала більшість болохівських міст, при цьому частина населення була уведена на територію Галицько-Волинського князівства і там розселена. У наступному році син Данила, Шварно, повторив похід на Болохівщину, руйнуючи все на своєму шляху. Після цього, згідно з літописним джерелом, болохівці сховалися в лісах, жили таємно, але при цьому, тривалий час продовжували зберігати свою особливу ідентичність.

Монголо-татари не пробачили Данилу Галицькому його незалежну політику по відношенню до Монгольської імперії. У

1259 році полководець Бурундай, за наказом хана Берке, з великою армією вдерся на територію Галицько-Волинської Русі і змусив князя Данила капітулювати. За умовами угоди, галичани змушені були зруйнувати усі свої фортеці і замки.

Після цих подій згадки про Болохівську землю зникли з документів на кілька століть. Знову вони з'являються в описі Вінницького замку, який датується 1552 роком, де говориться, що його гарнізон складається з «болохівців». У XVII ст. відразу кілька джерел повідомляють про болохівських жителів, при цьому стверджується, що вони є чудовими мисливцями і рибалками, а в описах козацьких полків, датованих 1640 роком їх відзначають як умілих воїнів, які користуються повагою товаришів.

На думку низки істориків, саме болохівці заклали основи українського козацтва, пронісши через століття військову майстерність і кмітливість, яка дозволяла виживати в найважчих умовах боротьби з численними ворогами.

Іслам в Криму та Північному Причорномор'ї в XIII ст. Похід сельджуків на Судак

Перша третина XIII ст. була одним з найцікавіших періодів кримської історії. Розділений на сфери впливу між Візантією, Київською Руссю і половецькими ханами, півострів нерідко ставав місцем військових конфліктів, де стикалися інтереси різних держав.

Після захоплення в 1204 році Константинополя хрестоносцями Візантія розпалася на кілька ворогуючих між собою держав: Нікейську, Трапезундську і Латинську імперії. Цим скористалися сельджукські правителі Конійського султанату, які зуміли пробити собі коридор до Чорного моря і оволодіти важливим портом Синоп (1214).

Слід сказати, що сельджукські купці вели активну торгів-

лю по всьому чорноморському узбережжю, нерідкими гостями вони були і в Криму. Як відомо, в середні століття завоюванням нерідко передувала торгова експансія. На початку XIII ст. сельджукські султани Кей-Хосров II, Кей-Кавус I і Ала ад-Дін Кей-Кубад I вважали можливим захопити Крим, створивши там свої опорні пункти. Володарі Малої Азії гордо величали себе «винищувачами невірних і многобожників», «султанами Рума, Вірменії, Діярбекіра і Сирії». Напередодні монгольської навали держава турків-сельджуків було наймогутнішим утворенням у близькосхідному регіоні.

Для організації походу на Крим сельджукам потрібен був привід. І такий привід знайшовся. Один з купців поскаржився султанові Ала ад-Діну Кей-Кубаду I на грабежі та насильстві, яке над ним вчинили в Криму, в результаті чого він позбувся всіх своїх товарів. Розповідь про це збереглася в середньовічній хроніці «Сельджук Наме», автором якої є історик Насир-ад-дін-Яхья-ібн-Мухаммед, більш відомий як Ібн Бібі. Султан негайно відправив до Криму свого найкращого полководця, еміра Хусам-ад-дін Чобану. До цього часу на Чорному морі у сельджуків вже був досить великий флот, здатний переправити на Кримський півострів не тільки піших воїнів, а й кінноту — ударну силу Конійського султанату. Згідно з розробленим планом, військо мало висадитися в місті Сугдак (Судак) і вже звідти почати наступ.

Ібн Бібі докладно описав вторгнення сельджуків в Крим. «Коли військо, йдучи у напрямку до Хозарії, пройшло море, жителі Сугда [Судак] побачили, що пливе велике військо. Вони негайно відправили до Хусам-ад-діна посла, якому доручили сказати наступне. Ми — вірні слуги і виконавці наказу султана. Ми не знаємо, з якої причини послано велике військо. Якщо в сплаті баджа і переправ [мита за переправи] трапився деякий недогляд, то нехай султан штраф накладе; якщо ж султан похід на руських

замислив, то ми згідні дати йому на допомогу нашу молодь, яка буде добре битися».

Одночасно влада Сугдаку відправила гінця в степ до кіпчацького хана. Коли флот з військами турків-сельджуків наблизився до берега, кіпчацький хан відразу ж відправив до руського князя посла з повідомленням. У результаті з русів та кипчаків було сформовано військо в 10 тис. вершників і правителі очікували, яку принесе відповідь посол сугдіан (жителів міста Сугдак), відправлений до Хусам-ад-дін Чобану. Коли вищезгаданий посол прибув до глави амірів, то в промові, зверненій до нього висловив надію, що військо турків-сельджуків повернеться назад, обіцяючи, зі свого боку, що жителі Сугдака постараються виправити всі недогляди. Наприкінці промови він запропонував 50 тис. динарів «на підкови для коней» війська. Глава амірів Хусам-ад-дін обурився цією промовою і заявив, що він прибув не для того, щоб «спокусившись золотом, стати негідником» та додав, що з непокірними він вчинить суворо, а тих, хто підкорився — нагородить.

Як бачимо, сельджуків мало цікавило відновлення потоптаної справедливості, головним їх завданням було створення власного анклаву на землях Криму. З розповіді не зрозуміло, який саме князь Русі прийшов на допомогу половцям-кипчакам. Скоріше за все, мова йде про правителя одного з південноруських князівств, чії землі безпосередньо межували з половецькими стойбищами.

Мирним шляхом вирішити конфлікт не вдалося. Недалеко від Сугдака відбувся дводенний бій між сельджуками і половцями, яких підтримував загін русів. Успіх в битві супроводжував воїнів Конійського султанату. Після перемоги Хусам-ад-дін Чобану осадив Сугдак, жителі якого відмовлялися скласти зброю, але після невдалої вилазки за мури міста вони погодилися спла-

тити данину, підкорившись волі переможця. Військо сельджуків урочисто вступило в місто. Сельджуки лише за два тижні побудували в Сугдаку мечеть (на думку деяких дослідників, вона збереглася до теперішнього часу і знаходиться на території Судацької фортеці), призначивши на посади муедзина, хатиба і кадї. Після цього армія Хусам-ад-дін Чобану повернулася до своїх кораблів, які взяли курс на Анатолію.

Історики досі сперечаються про те, коли саме відбулася експедиція Чобану. Більшість авторів (М. Хоутсма, А. Саввідес, В. Бартольд, А. Якубовський) датують її періодом від 1221-го до 1227 року. Однак, на думку кримського історика В. Мица, існують досить переконливі факти, які свідчать про більш ранню дату походу (1217).

Експедиція турків-сельджуків у Крим стала для них одним з останніх великих військових успіхів. Вторгнення монголів до Малої Азії та наступна за ним катастрофічна поразка конійського війська у битві при Кьосе-Дазї (1243) поклали початок розпаду і загибелі Конійського султанату.

Завоювання Криму монголами на деякий час загальмувало поширення Ісламу в регіоні. Проте після затвердження на престолі Улусу Джучі мусульманина Берке (1209–1266) всі перешкоди було знято. Із Середньої Азії та Анатолії в Крим рушили цілі групи дервішів, що входили в суфійські тарікати. У першу чергу мова йде про місіонерів руху бабаї. Прибуття до Криму членів деяких суфійських орденів пов'язують з ім'ям сельджукського султана Кей-Кавуса II, якого майбутній золотоординський беклярбек Ногай звільнив із візантійського полону під час походу в 1265 році.

Ібн-Бібі в «Сельджук-наме» («Історія сельджуків») пише про це так: «Аллах Всевишній спонукав Саїн-хана [Берке] послати велике військо для звільнення султана Ізз ед-Діна [Кей-Ка-

вуса II]. Випадково в цей рік були сильні морози, ріка Дунаб [Дунай] замерзла, і усьому війську вдалося переправитися через неї. Султана звільнили з тієї в'язниці і відправили до Берке. Коли султан прибув до нього, [його] обласкали і подарували в ікт [володіння] Солхад і Сутак [Солхат і Судак]». Відзначимо, що серед нових володінь Кей-Кавуса II в Криму було місто Судах, в якому сельджуками в 1221 році було побудовано першу з відомих нам на півострові мечетей.

Іслам в Улусі Джучі

У 1243 році монголо-татарські армії хана Бату (Батий) досягли меж сучасної Австрії. Отримавши повідомлення про смерть великого хана Угедея, Бату відвів війська в район нижньої Волги, відмовившись від планів підкорення Західної Європи. Монголо-татарами хана Бату були завойовані: Волзька Булгарія, Київська Русь, Польща, Угорщина та деякі балканські країни. Масштаб наступу азійських загарбників не мав прецедентів в історії. Знищувалися як ісламські, так і християнські держави. У військовому відношенні, зокрема в плані організації війська, монголо-татари в середині XIII ст. на голову перевершували всі тодішні армії світу.

Під час походу на Захід монгольська армія підкорила кочову імперію половців Дешт-і-Кипчак, яка простягалася від степів південного Сибіру до Дунаю. Половців та інші кочові тюркські народи (включно з торками, берендеями, печенігами та каспичами), які жили на землях сходу і півдня України, було інтегровано монголами до складу своїх військових формувань, що спричинило тотальну тюркізацію не тільки війська, але і всієї системи державного устрою в західній частині імперії. Під час ведення військових кампаній в Середній Азії і на Близькому Сході монголи вперше познайомилися з Ісламом.

Командувач військами західної армії монголів хан Бату (Батий) доброзичливо поставився до цієї релігії, дозволивши створювати в похідних таборах мечеті. Ось як описує ісламський історик аль-Джузджані ставлення монгольського полководця до мусульман: «Він [Бату] був людиною дуже справедливою і другом мусульман; під його заступництвом мусульмани відчували себе вільно. У таборі і у племен його були влаштовані мечеті з уммою тих, хто молиться, імамом і муадзіном. Упродовж його царювання і протягом його життя країнам Ісламу не сталося жодної біди ані з його [власної] волі, ані від підлеглих його, ані від війська його. Мусульмани туркестанські під покровом його захисту користувалися великим спокоєм і надзвичайною безпекою. Деякі люди, які заслуговують на довіру розповідали таке: Бату потай став мусульманином, але не виявляв [цього] і надавав послідовникам Ісламу повну довіру. Процарювавши біля 28 років над цим краєм, він помер. Поховали його за обрядом монгольським». Зрозуміло, ця розповідь містить в собі неабияку частку перебільшення. Навряд чи мусульманин міг заповісти, щоб його поховали за язичницьким обрядом, але саме під час правління Бату Іслам отримав певний поштовх для свого майбутнього розвитку на теренах України.

Система управління, яка виникла в Монгольській імперії вимагала великої кількості освічених людей, саме тому завойовники залучали до роботи мусульман, християн і буддистів. Згодом управлінський апарат в Улусі Джучі (а саме так стали називати західну частину Монгольської імперії) розрісся до досить значних розмірів. Один перелік посадових осіб міг викликати повагу у найзапеклішого бюрократа. «Темники», «тисяцькі», «сотники», «десятники», «даруга-беки», «мударріса», «кадії», «мухтасиби», «бітікчі (писарі) при великій тамзі», «тамговщики», «вагарі», «амбарщики», «яфтаджі» (особа, що оголошує

про податки), «ясакчі», «каланчі» (збирачі калана), «букаули», «тутакаули» (прикордонники), «пардусники» — це далеко не повний список чиновників, кожен з яких займав своє місце на ієрархічній драбині.

Після завершення західного походу хана Бату розвинена міська культура Хорезма і Волзької Булгарії виявилася затребуваною завойовниками. Будівництво нової столиці держави — Сарая — було довірено майстрам-мусульманам із Середньої Азії, які мали величезний досвід і необхідні навички. Це привело до того, що вже на самому ранньому етапі історії Золотої Орди роль мусульманського фактора стала визначальною. Крім того, винятковий вплив на релігійну ситуацію в державі мали хорезмійські та болгарські купці, які швидко налагодили транзитну торгівлю, що зв'язала Середню Азію, Кавказ, Крим і Північне Причорномор'я. Саме вони несли знання про Іслам тюркським і монгольським кочівникам.

Основою релігійної доктрини монголів, якої дотримувалася більшість правителів Улусу Джучі аж до хана Узбека, була «Яса» Чингісхана, в якій говорилося: «Він [Чингісхан] заборонив їм [монголам] надавати перевагу будь-якій з релігій...». Хан Бату не приділяв багато часу релігійним питанням, але незабаром після його смерті (1257) на золотоординський престол зійшов брат Бату — хан Берке. Новий правитель ще в 40-ті роки XIII ст. прийняв Іслам. Про цю подію повідомляє багато арабських істориків і літописців. Рукн-ад-дін-Байбарс, автор багатотомного твору «Таріх Байбарс» («Літопис Байбарса») детально описав, за яких обставин Берке став мусульманином. «Сів на престол країни Берке. Він прийняв Іслам, був побожний, встановив ма-яки релігії, поширив закони мусульман... Узявся за будівництво мечетей і медресе в різних кінцях своєї країни».

Під впливом авторитетного шейха Бохарзі деякі монголи

почали приймати Іслам. Почув про Бохарзі й Берке. На ознаку своєї поваги він надіслав шейху в дар пайцзу — табличку, що була певним аналогом жалуваної грамоти. Реакція шейха була своєрідною: «Коли вона [пайцза] дійшла до нього, то він запитав у гінця: «Що це таке?». Гонець відповів: «Це зробить руку шейха всеосяжною в просторі та захистить кожного, хто буде разом з ним». І він сказав йому: «Прикріпи її до віслюка і відправ його в степ. Якщо вона захистить його від мух, то я прийму її; а якщо вона не зможе захистити віслюка, тоді, можливо, від неї для мене не буде ніякої користі». Дізнавшись від гінця відповідь, Берке захотів особисто зустрітися з Бохарзі. Від нього він і прийняв нову релігію.

Це був період, коли, відповідно до трактування І. Ізмайлова, в Улусі Джучі «відбувалося не тільки становлення Ісламу, як державної релігії, але і вибір конкретної віровчительної практики і законодавчих канонів, а також вироблення співвідношення місцевих традицій та мусульманського права».

Вплив і авторитет Берке став причиною того, що багато знатних монголів та монгольських воїнів так само стали мусульманами. У листі хана, адресованому єгипетському султанові (1263), він повідомив про те, «хто з татарських домів вийшов з натовпу невірних». «Вступили в релігію Ісламу, — йдеться в листі, — наші старші та молодші брати зі своїми дітьми, сини Будакура зі своїми чадами і домочадцями, Пуладі-Кукаджасу, Йаншунука... і десятитисячний загін, який вирушив для набігу на Хорасан».

Саме при Берке західна частина Монгольської імперії — Улус Джучі — стала перетворюватися в Золоту Орду: незалежну від великих монгольських ханів тюркську державу. У своїй політиці хан Берке спирався на торгові та ремісницькі кола міст з переважно мусульманським населенням. У період правління

Берке (1257–1266) торгові шляхи стали безпечними і були впорядковані завдяки старанням хана.

Надаючи всебічну підтримку Ісламу, Берке разом з тим не прагнув нав'язувати його силовими методами. Арабський історик Ібн Халдун писав: «Берке поширив Іслам між усім народом своїм, став будувати мечеті і училища в усіх своїх володіннях, наблизив до себе вчених і законознавців і здружився з ними».

Берке, який прийняв Іслам в 40-х роках XIII ст., став ханом Улусу Джучі лише в 1257 році. До того часу нова для монголів релігія вже завоювала чимало прихильників на землях нинішнього півдня України.

Опорним пунктом, звідки Іслам повинен був почати свою переможну ходу на землях України, міг стати Крим. Півострів було обрано не випадково. Мусульмани жили в Криму щонайменше з часів Хазарського каганату (VIII ст.). Сам Берке карбував в Криму монети, на одному боці яких було написано: «اشد اب نيدلاو اي ن دل ا قرصن م الس!» (Падишах Іслям, Нусрат-д-дунья уад-Дін), що в перекладі означає: «Ісламський Правитель, опора Релігії та мирських справ».

У кримськотатарському історичному пам'ятнику «Історія Тохта Бая» (в переказі османського мандрівника Евлія Челебі) зазначено: «У 665 р. г. він [золотоординський хан Берке] направив коней 80-тисячного війська з Криму на Балх, Бухару, Туран, Чин і Мачин, Хатай і Хотан, Фагфур і Туркестан... Він зібрав 1800 улемів і баба до себе, і з повагою і милістю доставив їх в Крим. Усі ці улеми заснували мечеті і медресе, а [хан] з газіями побудував для всіх улемів і їх сімей будинки». На 60–80-ті роки XIII ст. припадає пік активності суфійських тарикатів на півострові. Про це так само свідчить і знайдена в 1927 році в Криму робота арабського автора Абу Бакра аль-Васіті «Книга світочів суфізму» («Кітаб аль-Масаба фі тассаввув»). Книга становить

інтерес ще й тим, що була переписана в Криму в 1284 році.

Після смерті в 1278 році покровителя суфіїв султана-вигнанця Кей-Кавуса II ситуація для кримських мусульман стає менш сприятливою. На золотоординський престол сходять хани, не завжди прихильні до Ісламу. Через обставини, що склалися деякі суфійські шейхи на чолі з Сейїд Сари Салтуком, приймають рішення про переселення в Дунайський улус, де майже одноосібно правив соратник хана Берке — беклярбек Ногай.

У Добруджі мусульманські місіонери дали свої імена заснованим ними містам, які збереглися до наших днів: Баба-Даг (Баба Салтук), Мачин (Баба Мачин), Ісакча (Баба Ісхак), Тулча (Баба Тулчі/Кулчу). Можливо, одним з них був також і Міяке-баба-султан, чий мавзолей знаходився біля переправи через Дністер (в районі нинішнього українського села Маяки в Одеській області), про що згадує османський мандрівник Евлія Челебі.

В улусі Ногая Іслам мав досить сильний вплив. В «Історії сельджуків» говориться: «Чимало часу в іле Добруджа було 2-3 мусульманських міста і 30-40 тюркських кочовищ». Хіджра Сейїд Сари Салтука і його мюридів привела до виникнення в Північній Добруджі і Дунайсько-Дніпровському межиріччі дерев'яних обителів, що перетворилися пізніше в важливі міські центри регіону.

Ногай був онуком хана Джучі. Отримавши у володіння найзахідніший улус Золотої Орди, він досить швидко оцінив усі його переваги. Своєю резиденцією він зробив місто Сакчі (нинішнє місто Ісакчу в Румунії).

Не маючи прав на ханський титул, Ногай, проте, домогся такого впливу, що міг призначати і звільняти ханів. Мусульманський історик Рукн ад-дін Бейбарс писав: «Довгий час [Ногай] був правителем царства, необмежено розпоряджався берковичами [нащадками хана Берке], звільняв тих з їхніх царів, хто

йому не подобався, і ставив [тих], кого сам вибирав».

Згодом Ногай почав здійснювати кроки зі створення на території Дунайсько-Дніпровського межиріччя і Добруджі власної незалежної держави. З цією метою він провадив активну роботу на дипломатичному фронті, намагаючись заручитися підтримкою лідерів ісламського світу.

Авторитетне середньовічне джерело «Історія сельджуків» повідомляє про цей період правління Ногая: «Довгий час землі від Криму і Чорної Богданії [Молдавія] до вилайета були територією Ісламу».

Величезне значення в своїй політиці побудови автономної, а пізніше і незалежної держави Ногай надавав релігії. У 1271 році він приймає Іслам, тим самим зберігаючи спадкоємність політичної лінії хана Берке, і одночасно з цим дистанціюючись від язичницької еліти Сарая. Про це він повідомив у листі до єгипетського султана Байбарса: «Ми йдемо по шляху батька нашого Берке-хана, слідуємо за істиною і ухиляємося від брехні».

У 1291 році ханом Золотої Орди стає язичник Тохта. На відміну від своїх попередників, Тохта був енергійним і вольовим правителем. Він не став миритися з всевладдям Ногая. Відносини беклярбека з ханом стали напруженими. Згідно з арабськими джерелами, в цей період Ногая вже величали титулом «мелек», тобто «цар».

На монетному дворі в Сакчі Ногай почав карбувати свою монету. На одній з монет, яка датується 1291 роком, за версією Е. Бейгтера і В. Дружиніна, читається лінійна легенда з трьох рядків, записана арабським куфічним шрифтом: «Шанування Аллаха і його посланця. Справедливий Ногай-хан». Якщо автори версії праві, то в цьому випадку ми можемо досить точно датувати час перетворення високопоставленого чиновника-беклярбека в незалежного правителя.

Початок 90-х років XIII ст. відзначився небаченою раніше військовою активністю Ногая. Він атакував Болгарію і Сербію, які фактично стали васалами його держави та домогся від хана Тохти передачі в його управління Криму. Разом з тим зліт беклярбека і його сепаратистські устремління серйозно турбували правлячі кола Золотої Орди. Почалася підготовка до війни.

Тохта зумів переманити на свій бік значну частину командирів з війська Ногая, але це йому не допомогло. У битві біля річки Прут в 1298 році Тохта був вщент розбитий і змушений до втечі. Ногай скористався перемогою, проголосивши повну незалежність від Золотої Орди. Однак старий полководець не став переслідувати переможеного хана, зробивши тим самим фатальну помилку.

Менше, ніж за два роки Тохта зібрав нове військо. Вирішальна битва (1300) відбулася в місцевості під назвою Куканлик (можливо, йдеться про територію, що прилягає до Куяльницького лиману в Одеській області). Війська Ногая зазнали поразки, а сам він був убитий. Старший син Ногая — Чака — втік з частиною війська в Болгарію, де був проголошений царем, але правив лише біля року, після чого був позбавлений влади і задушений в темниці.

Через кілька років після битви при Куканлику опір прихильників Ногая було зламано остаточно. Мусульманська держава, створена зусиллями однієї людини припинила своє існування.

Релігійна ситуація в Золотій Орді змінилася з приходом до влади хана Узбека (біля 1283–1341). Він не тільки сам прийняв Іслам, але і зумів домогтися того ж від свого оточення. Частина кочової аристократії Золотої Орди виступила проти курсу Узбека на ісламізацію. Спроба заколоту, розпочата противниками мусульман була жорстоко придушена.

Енциклопедист Ан-Нувайрі з цього приводу писав: «У дер-

жаві його залишалася ще зграя людей, які не сповідували Іслам... Але він, запанувавши, запропонував їм вибрати: або прийняття мусульманської релігії, або війну. Вони відмовилися [прийняти Іслам] і вступили в бій. Він напав на них, змусив їх до втечі і знищив за допомогою побиття і полону».

1320 року золотоординський хан Узбек затвердив Іслам як державну релігію. Період правління Узбека був часом розквіту Золотої Орди. Хан припинив чвари всередині Улусу Джучі, провів адміністративну реформу. Завдяки підтримці торгівлі невеликі причорноморські містечка перетворилися у великі центри, де розвивалися ремесла, будувалися палаци і караван-сараї. Потоки товарів, які йшли по Великому шовковому шляху, прямували в Аккерман, Кілію, Шехр аль-Джедід (Старий Орхей), міста Криму і Кавказу.

Золотоординські мечеті на території сучасного півдня України

У середині XIV ст. велика частина сучасної України була територією, де панував Іслам. Мечеті, медресе і мавзолеї височіли на берегах Дунаю, Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Дону.

Письмове джерело з архіву польських шляхтичів Замоїських, яке датується серединою XVI ст., фіксує 11 мечетей, що збереглися в дністровсько-дніпровському межиріччі. У ньому, зокрема, йдеться: «Від Тягин півдня [йти] на Кучурган, нижче Тягин — мечеть. На Карагаш після дня ходу від того Кучургана — мечеть. Ще після дня ходу від Карагаша до Куяльника — мечеть. Від Куяльника два дні ходу до Бугу, Піщаного Броду, там дві мечеті. На річці Сухий Чарталі, там, де вона впадає в Буг — мечеть. Від Піщаного Броду до Вітовтого мосту шість миль, там мечеть». Усі ці мечеті були побудовані в часи економічного підйому Золотої Орди, в період з 1320 по 1360 рр.

Під час археологічних розкопок городища Кінські Води (Запорізька область) було знайдено залишки мечеті золотоординських часів. Італійці називали це місто Сім мечетей, за кількістю молитовних будинків. Протягом останніх десятиліть в Кінських Водах було проведено археологічні розкопки, завдяки яким вдалося виявити залишки п'яти капітальних будівель, в тому числі фундамент мечеті. Цікаво відзначити, що фундамент був зроблений з великих кам'яних брил, а стіни складені з обпаленої цегли. Крім того, на місці культової споруди було знайдено фрагменти кашинної кераміки, якою була прикрашена мечеть.

У 2013 році запорізькі археологи, які працювали в московських архівах, знайшли малюнок мавзолею XIV–XV ст.ст. Малюнок був зроблений в 1769 році інженером-картографом російської армії, який вибирав місця для будівництва фортець в районі нижнього Дніпра. На ньому зображено фасад мавзолею знатної особи золотоординського періоду. Подібні мавзолеї збереглися на території сучасного Казахстану, Середньої Азії та в Криму. На думку вчених, будівля була зруйнована або розібрана на будівельні матеріали в період російсько-турецьких воєн кінця XVIII ст.

Ця знахідка в деякій мірі дозволяє відповісти на питання: як виглядали міста Золотої Орди в Нижньому Подніпров'ї? Іншим цікавим археологічним об'єктом, також розташованим в Запорізькій області, є Кучугурське городище.

На думку ряду істориків (О. Григор'єв, М. Єльніков), Кучугурське городище було головною резиденцією беклярбека Мамая — містом Орду, період розквіту якого припадає на 1363–1380 рр. Можна також припустити, що місто прийшло в занепад (або було зруйноване) як наслідок походу Тимура (Тамерлана) в 1395 році.

Археологічні розкопки Кучугурського городища, проведені

у 1953 році виявили цілий комплекс будівель які відносяться до середини XIV ст. Серед них слід особливо виділити залишки величезної мечеті площею 500 кв. метрів, поруч з якою були знайдені фундаменти мінарету. Крім того, був знайдений палац площею 476 кв. метрів. Можливо, він був резиденцією ханів Золотої Орди або самого беклярбека Мамаєва.

Слід зазначити, що історичні документи та низка топонімів пов'язують нижньодніпровські міста з ім'ям беклярбека Мамаєва. В. Ляскоронський на початку XX ст. писав: «Мамаєва орда колись кочувала біля порогів... тут, навпроти Нікополя, є річка Мамай-бабака і урочище Мамай, а неподалік ще нещодавно зберегіалися руїни татарських мечетей».

Як писав історик В. Єгоров: «Описані пам'ятки — це не єдині залишки міст Золотої Орди на території лівобережного басейну Дніпра. У різних писемних джерелах і на мапах зустрічаються згадки про руїни золотоординських населених пунктів, локалізувати які на мапі не видається можливим через їх повну невивченість».

Дипломатія Золотої Орди

Виникнення золотоординської держави в 60-ті роки XIII ст. було однією з найважливіших подій світової історії. Сам факт появи такої держави привернув увагу не тільки найближчих сусідів, але також і країн, що знаходились далеко від її кордонів. Про зміну геополітичної ситуації в Євразії свідчать усі історики, які писали про завоювання монголів. Відразу ж після завершення основної фази завойовницьких походів до ставки правителя монголів потягнулися посольства з ближніх і далеких країн.

Першим, хто спробував використати силу монголів в своїх цілях був Папа Римський Інокентій IV. У 1246 році він відправив до правителів кочівників досвідченого і розумного дипло-

мата Плано Карпіні. Метою його місії було спрямувати силу Монгольської імперії проти мусульманських держав Близького Сходу. Передбачалася також і можливість прийняття правителями монголів християнства.

Карпіні вдалося зустрітися з ханом Бату в його резиденції — Сараї. Після цього він вирушив до Карокурма — столиці Монгольської імперії, де удостоївся аудієнції у великого хана Гуюка, якому передав послання Папи Римського. Свою подорож Карпіні описав в книгах «*Historia Mongalorum*» («Історія монголів») і «*Liber Tartarorum*» («Книга про татар»), що стали одними з найважливіших джерел, звідки європейці черпали відомості про найбільшу кочову державу в історії.

Творцем Золотої Орди по праву вважається хан Берке, який став правителем незабаром після смерті хана Бату. Будучи мусульманином, Берке активно налагоджував контакти з ісламським світом. При ньому карбувалася монета з ім'ям аббасидського халіфа аль-Мустасіма.

У 1257 році новий великий хан Мунке, обраний після смерті Гуюка, організував похід на столицю халіфату Багдад. На той час це було величезне місто, центр ісламської культури і науки світового значення. На чолі армії був поставлений онук Чингізхана — язичник Хулагу. Після тривалої облоги в 1258 році він захопив і зруйнував Багдад, убивши халіфа і всю його сім'ю.

Арабський історик Ібн аль-Фуваті так повідомляє про цю трагічну для всіх мусульман подію: «Коли султан світу Хулаку [Хулагу] зупинився в аль-Іраку, він убив аль-імама аль-Мустасіма бі-л-Лаха і захопив його сім'ю. Двох його дочок відправив до свого брата Манку-кана [Мунка]. Одна з них померла в Бухарі, інша доїхала до Манку-кана».

Це вбивство викликало гнів Берке, який пообіцяв помститися Хулагу. Напружені відносини між двома могутніми правите-

лями західних улусів імперії призвели до того, що Берке відкликав свої загони з армії Хулагу. Однак повернутися в Улус Джучі вони не могли через загрозу нападу. І тоді Берке наказав їм йти в мамлюкський Єгипет. Ця зовнішньополітична комбінація стала можливою завдяки наполегливій роботі дипломатів Улусу Джучі і Єгипту.

Правителями єгипетської держави в 1250 році були мамлюки — тюрки: вихідці з Північного Причорномор'я, Криму і Північного Кавказу. У Єгипті вони були військово-політичної кастою, що контролювала всі найважливіші інститути держави. Перед загрозою вторгнення армії Хулагу мамлюки шукали собі надійного союзника. І такого союзника вони знайшли в особі правителя Улусу Джучі.

Дипломатичні відносини Єгипту і Золотої Орди базувалися на основі традицій, закладених Арабським халіфатом. У ті часи налагодженню контактів між державами сприяли купці, які виконували одночасно і функції дипломатичних кур'єрів. Перший лист єгипетського султана Бейбарса було доставлено хану Берке довіреним аланським купцем. У ньому султан вказував хану на загрозу з боку Хулагу і підштовхував Берке до нападу на грізного ворога. Він це аргументував такими словами: «Іслам не міститься лише в словах; священна війна є однією з [головних] опор його».

Після того, як загони Берке прибули до Єгипту, султан прийняв рішення відправити в Сарай свою дипломатичну місію. Її головою був призначений емір Сайф ад-дін Кушарбек. Незалежно від султана, своє посольство в Єгипет направив і хан Берке. За збігом обставин обидва посольства зустрілися в Константинополі й були прийняті візантійським імператором Михайлом Палеологом, який намагався підтримувати дружні відносини з усіма своїми сусідами, особливо такими грізними.

Посольство хана Берке очолювали: Джалал ад-дін ібн аль-Каді та шейх Нур ад-дін Алі. До моменту прибуття золотоординських дипломатів в Єгипет вже було відомо про те, що Берке віддав наказ атакувати армію Хулагу в Закавказзі. Утім військові дії там виявилися справою непростого, і після перших успіхів настала низка невдач. Командувач армією Улусу Джучі, полководець Ногай був розгромлений в битві біля Шамберана і змушений був рятуватися втечею. Війська Хулагу вторглися в межі Золотої Орди. І лише тільки після підходу головної армії на чолі з самим Берке вдалося завдати поразки військам Хулагу в битві на Терекі. Але втрати обох сторін були настільки значними, що вони виявилися не в змозі продовжувати війну.

Тим часом єгипетське посольство прибуло по морю до Криму, звідки відправилося через причорноморські степи в ставку Берке. Хан прийняв послів у величезній юрті, яка вміщувала понад 500 осіб. Зберігся опис зовнішності хана Берке, складений арабським автором аль-Муфаддалом: «У нього була рідка борідка й широке обличчя жовтого кольору. Волосся він зачісував за вуха, а в одному вусі у нього висіло золоте кільце з коштовним камінням. Хан Берке був одягнений в шовковий кафтан, на голові — ковпак. Він був оперезаний золотим поясом із зеленої болгарської шкіри, прикрашеним дорогоцінним камінням. На ногах він носив черевики з червоної шагреневої шкіри. На поясі у Берке висіли чорні кручені роги, покриті золотом».

Під час прийому було зачитано лист султана Бейбарса до хана, який був прийнятий вельми прихильно. У ставці хана єгипетські дипломати пробули 26 днів. Для зміцнення союзницьких відносин Берке вирішив відправити разом з єгиптянами ще одне посольство. Його очолювали високопоставлені чиновники ординської адміністрації: Арбуга, Уртімур та Унамас. Кожному з них було вручено особливий лист, адресований султану.

Ці листи були надзвичайно важливі для Берке. У них він пропонував египтянам виступити проти Хулагу одночасно з ординської армією, тим самим підвищивши шанси на успіх всієї кампанії. У своєму посланні він також писав: «І пізнає султан, що я воював проти Хулагу, який від плоті і крові моєї, для підняття понад усе слова Аллахова, заради старанності до сповідання Ісламу, бо він [Хулагу] бунтівник, а бунтівник не вірує в Аллаха і Посланника Його».

Інтенсивний обмін посольствами між Золотою Ордою і Єгиптом відбувався на піку конфлікту з Хулагу, в період активних бойових дій. Це, однак, не заважало главам держав приймати послів на найвищому рівні. Не стало винятком і золотоординське посольство на чолі з Арбугою, Уртімуром та Унамасом. До його складу Берке також включив учасника битви на Тереку ібн Шихаба, який розповів султанові про подробиці переможного бою, тим самим давши можливість Бейбарсу оцінити бойові якості армії Золотої Орди.

Через послів правителі регулярно обмінювалися цінними подарунками. Бейбарс відправив Берке разом з посольством слона, жирафа, мавп і зебр (на жаль, в дорозі більшість тварин загинула). Крім цього, серед подарунків були чудові калджурські мечі, луки для метання ядер і франкські шоломи, предмети розкоші, прянощі, одяг і посуд із золота та срібла. Бейбарс також відправив Коран, за переказами, переписаний праведним халіфом Османом (Усманом).

Після приїзду чергового золотоординського посольства султан Бейбарс влаштував для послів спеціальні паради, з метою продемонструвати міць своєї армії. За повідомленням аль-Фура-та, у 1264 році на одному з таких оглядів «були присутні послы царя Берке; вони особисто переконалися в численності військ єгипетських, витонченості одягу їх, дбайливості султана, красі

піхотинців і таврованих коней... Бачили пересування цих військ і влучність їх стрільби».

У 1265 році помер хан Хулагу, а через рік, під час чергового закавказького походу, помер хан Берке. Проте тісні відносини з Єгиптом збереглися і при наступникові Берке — хані Менгу Тимурі. Новий хан не користувався таким авторитетом, як Берке, і саме при ньому почалося стрімке піднесення беклярбека Ногая, який став справжнім спадкоємцем Берке, як в галузі політики, так і релігії.

Ногай самостійно вступив в дипломатичне листування з султаном Бейбарсом. У своєму посланні до єгипетського правителя він закликав продовжувати спілкування в наступних пишномовних виразах, характерних для придворного етикету країн Сходу: «Та не припиниться пересилання листів [між нами]. Ми з тобою як кінчики пальців на руці: діємо заодно з тими, хто з тобою згоден, і опираємося тому, хто тобі противиться».

Надсилаючи подарунки ханам Золотої Орди, іноземні владики окремо відправляли дари і могутньому беклярбеку. У 1282 році Ногай настільки посилювався, що посмів відправити власне посольство в Єгипет. Збереглися імена послів Ногая: Сайф ад-дін Абу-Бакр, емір Сутурус і емір Нургас.

Наприкінці XIII ст. зв'язки Золотої Орди з Єгиптом слабшають. Це було викликано боротьбою за владу, що розпочалася між Ногаєм і новим ханом Тохтою. Однак пізніше, при ханах Узбеку, Джанібеку і Тохтамиші, зв'язки з єгипетським султаном знову зміцнюються, поновлюється дипломатичне листування і відправка посольств.

Особливий характер мали взаємини Золотої Орди і Османської імперії. Виниклий між ними наприкінці XIV ст. союз був вимушеним і спрямованим, у першу чергу, проти могутньої держави еміра Тимура, який прагнув відродити імперію Чингісха-

на. Однак маючи в своєму розпорядженні величезні військові ресурси, правителі Улусу Джучі і Османської держави недооцінили міць армій Тимура, який по черзі знищив війська хана Тохтамиша (1342–1406) і султана Баязида I (1354–1403).

Про дипломатичні переговори османів і золотоординців повідомляють численні арабські джерела, такі як Ібн Дукмак, Ібн аль-Фурат, аль-Калькашанді, аль-Макрізі та аль-Асанді. Про те, що Тохтамиш і Баязид I обмінювалися також і посольствами, йдеться в листі хана Улуг Мухаммеда султану Мураду II, датованому 14 березня 1428 року.

У ньому, зокрема, йдеться: «Наші колишні брати-хани і ваші батьки, султани віласту Рум і старші брати неодноразово послали один одному послів, обмінювалися подарунками і привітаннями, вели торг через купців-утраків і перебували у хороших відносинах. Потім наш брат хан Тохтамиш-хан і ваш дід газі Баязид-бек, відповідно до старих добрих звичаїв, обмінювалися послами, подарунками, вітаннями, і, перебуваючи в дружбі та злагоді, удостоїлися милості Господньої».

Після загибелі Золотої Орди, його правонаступником стає Кримське ханство, яке продовжило дипломатичні традиції Улуса Джучі.

Емір Хаджибей і політична ситуація в Північному Причорномор'ї в середині XIV ст.

Рання історія Одеси (Хаджибея) має чимало білих плям. Перша письмова згадка про майбутні «морські ворота України» датується 1415 роком, в ній йдеться про «королівський порт Кочубіїв». Але зрозуміло, що місто і порт виникли набагато раніше. Що відбувалось на берегах Чорного моря до першої письмової згадки про Одесу? І, нарешті, хто дав ім'я місту (Хаджибей, Качибей), з яким воно жило на протязі кількох століть?

Для того, щоб відповісти на ці запитання треба для початку звернутись до «Хроніки» польського історика Мацея Стрийковського, який дав розгорнутий опис битви на Синіх Водах (1362), де зокрема говориться: «Не змігши довше витримати лобового натиску литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля. На побоїщі залишилися вбиті три їхні царьки: Кутлубах, Качибей (від імені якого назване Качибейським солоним озеро в Диких Полях по дорозі, як йти до Очакова) і султан Дімейтер» (переклад з польської Ф. Шабульдо). Як бачимо ім'я Хаджибея (Качибей) пов'язане з гідронімом одного з причорноморських лиманів. І це не є випадковістю.

У 1359 році у результаті змови був убитий золотоординський хан Бердібек. Після його смерті найбільша мусульманська держава Європи — Золота Орда — вступила у тривалий період міжусобних воєн, які в російських літописах отримали назву «Велика зам'ятня».

Другою людиною в державі після Бердібека, згідно з повідомленням Ібн Халдуна, був молодий беклярбек Мамай, який стрімко піднявся кар'єрними сходами завдяки одруженню з ханською дочкою. Зі смертю Бердібека Мамай втратив свою посаду, але залишився одним з найвпливовіших емірів у державі.

Мамай походив із стародавнього монголо-тюркського роду кийят, який вийшов на політичну арену в середині XIII ст. завдяки талановитому полководцю Бурундаю. На початку XIV ст. видне становище при дворі ханів Тохти та Узбека займав кийят Ак-Буга.

Рід кийят не належав до нащадків Чингісхана, тому його представники, навіть ті, які займали найвищі посади в Золотій Орді, не могли претендувати на ханський трон. Самого Мамає чингізиди з презирством називали «кара киши» — «чорна людина», або людина «чорної кістки».

Про походження предків Мамає достовірної інформації дуже мало, що змушує істориків намагатися шляхом реконструкції, з опорою на непрямі свідчення, відтворювати біографію його сім'ї. У творі Утеміш-хаджі «Таріх-і-Достан-Султан» дідом беклярбека названий Тенгіз-Буга, а батьком — Алач. У «Чингіз-наме» Дафтарі йдеться про те, що Мамай був сином Алачі-бія.

Більшість джерел сходяться на тому, що сім'я Мамає мала в Криму «родові землі». Аль-Калкашанді повідомляє, що «в 750 році (р. г.) правителем в ньому [Криму] був Зайд ад-Дін Рамадан, після якого утвердився Алібек, син Іси, син Тулуктеміра. Я [аль-Калкашанді] бачив в деяких літописах, що правителем в ньому протягом 776 р. г. (1374/75) був Мамай». В іншому місці аль-Калкашанді називає Алібека візиром з приставкою «ходжа», додаючи: «Це той, з яким було розпочато листування в 765 році» (йдеться про лист Алібека єгипетському султанові).

І.В. Зайцев у своїй роботі, присвяченій батькові Мамає, наводить цитату з «Історичної довідки» («Доводи»), складеної під час правління останнього кримського хана Шахін Герая. У документі, зокрема, йдеться: «За розпорядженням мугуллів зазначені землі від берегів річки Волги до так званого Маяк-Азиз, броду на річці Дністрі, вручив у правління беклербею Мамай-бею, синові Хаджина, який командував над усім ханським військом правої руки».

На думку І.В. Зайцева, Алачі-бій, Ходжа Алібек і Хаджин — це різні написання імені учасника битви на Синіх Водах, еміра Хаджибея, який водночас був батьком беклярбека Мамає. Слід відзначити, що в усіх джерелах, в яких йшлося про Синьоводську битву, ім'я еміра Хаджибея має також різне написання (Хачебей, Катибей, Качзей, Качибей).

Потрібно взяти до уваги і той факт, що зятем хана Бердібе-

ка міг стати тільки член правлячої еліти. Безсумнівно, що саме батько Мамає, обіймаючи пост візира, відкрив синові дорогу в ханський палац.

У кримському селищі Таракташ (нині територіально у складі міста Судак) знаходиться старовинна мечеть Хаджибея (Аджібея). Вважається, що вона побудована в кінці XVIII ст. На перший погляд вона жодним чином не пов'язана з ім'ям татарського еміра XIV ст. Однак це тільки на перший погляд. У 1666 році османський мандрівник Евлія Челебі був у Таракташі і бачив мечеть яка носила ім'я Хаджибея. Таким чином, можна припустити, що мечеть XVIII ст. була побудована на місці набагато більш давньої споруди.

Перша згадка про Таракташ в письмових джерелах відноситься до 1365 року. У той рік генуезці, скориставшись негараздами в Золотій Орді, захопили Судак і ще 18 населених пунктів Криму. Частина цих земель була власністю роду Мамає. Саме тому могутній беклярбек не став терпіти загарбників, вигнавши їх з Криму.

Пізніше, вже після смерті Мамає, в 1381 році хан Тохтамиш уклав договір, за яким всі ці землі були повернуті Генуї. У списку населених пунктів, який додавався до договору, є і селище Таракташ. Так Тохтамиш відплатив роду кийят за підтримку претензій Мамає на першість в Золотій Орді.

Ймовірно, Хаджибей побудував мечеть в Таракташі у період, коли він був правителем в Криму наприкінці 50-х років XIV ст. Можна припустити також, що задовго до кінця XVIII ст. стародавня мечеть була дуже занедбаною, що і стало причиною будівництва нового храму або була проведена капітальна реконструкція старого.

Потребує пояснення і участь Хаджибея в битві на Синіх Водах. У 1362 році, знаючи про те, що в Золотій Орді немає хана,

великий князь литовський Ольгерд послав свої війська на Київ. Для того, щоб зупинити просування литовців, була зібрана порівняно невелика армія на чолі з трьома емірами: колишнім беклярбеком, часів хана Джанібека, Кутлуг-Бугою, Хаджибеєм та якимось Теміром (у літописах званому Димитрієм), чия фігура і досі залишається предметом суперечок серед істориків. Слід зазначити, що, скоріш за все, ватажки татарського війська не загинули в бою (як стверджує польський історик Стрийковський), а змогли врятуватись втечею.

Протистояти Ольгерду татарський загін не зміг через свою малу чисельність та, можливо, відсутність єдиного командування. Усе це дозволило литовському князю не тільки перемогти в бою, але і встановити тимчасовий контроль над досить значною територією Поділля і Київщини, включаючи вихід до Чорного моря. Беклярбек Мамай в цей час знаходився в східних улусах Золотої Орди, ведучи запеклу боротьбу з претендентом на ханський трон Мурідом. У той момент він просто не міг (або не хотів) відправляти проти Ольгерда значні сили.

У 1380 році Мамай зазнав поразки в протистоянні з ханом Тохтамишем і був убитий та похований в Криму. Його нащадки перейшли на службу до Великого князівства Литовського, прийняли християнство, ставши родоначальниками князів Глинських. Що стосується його батька Хаджибея, то ще за життя еміра один з лиманів у місцях літніх татарських кочовищ отримав назву Хаджибеївський (Качибейське озеро у Стрийковського), яку зберіг до наших днів.

Цілком вірогідно, що саме резиденція еміра Хаджибея на березі Чорного моря, біля Хаджибеївського лиману, стала тою відправною точкою, з якої пізніше виріс польсько-литовський Кочубіїв і османський Хаджибей. Про це свідчать і результати археологічних розкопок, проведених в Одесі в останні роки.

Джелал ад-Дін, син Тохтамиша

Після поразки хана Тохтамиша у війні з еміром Тимуром 1395 року, він утратив право на владу над Золотою Ордою. Тимур — володар великої імперії, що довгі роки не знав поразок, привів до влади свого ставленика Тимур-Кутлуга. Проте реальним господарем держави був хитрий та впливовий беклярбек Едигей. Щоб повернути владу в Орді, Тохтамиш уклав угоду з великим князем литовським Вітовтом. Однак 1399 року об'єднані армії Вітовта й Тохтамиша зазнали нищівної поразки в битві на річці Ворскла від військ Тимур-Кутлуга.

Після цієї невдачі Тохтамиш утік до Сибіру, де захопив владу в Тюменському улусі з метою продовжити боротьбу з Едигеєм. Сини Тохтамиша: Джелал ад-Дін та Керім-Бердей на деякий час знайшли притулок у московського князя Василя Дмитровича, що планував використати їх у своїй боротьбі з Золотою Ордою. Утім у Москві вони пробули недовго. 1406 року Тохтамиш зазнав остаточної поразки від військ Едигея та був убитий. Після цього всесильний беклярбек зажадав від Москви видати синів Тохтамиша. Це змусило їх знову тікати, на цей раз до Великого князівства Литовського.

Самостійна політика Москви, її відмова платити данину, інтриги навколо претендентів на золотоординський престол — це все давно дратувало Едигея. Щоб покарати князя Василя Дмитровича, Едигей вирушив у військовий похід. 1408 року він зібрав велике військо та несподівано вдерся в межі Великого князівства Московського. Про те, що це було справді несподівано, свідчить «Сказання про нашестя Едигея»: «Тої ж зими якийсь князь ординський ім'ям Едигей за наказом царя Булата прийшов з військом на Руську землю, а з ним чотири царевича і багато татарських князів. Ось їхні імена: Бучак-царевич, Тегриберди-царевич, Алтамир-царевич, Булат-царевич, князь великий Едигей,

князь Махмет, Юсуп Сюліменів-син, князь Тегиня Шихів-син... Почувши про це, великий князь Василь Дмитрович засмучений був горем, що через наші гріхи спіткало Русь: адже спочатку беззаконні ізмаїльтяни облудний мирний договір уклали з нашими руськими князями, і перш за все з великим князем Василем Дмитровичем, оманливо мирячись з ним, бо ніколи не говорять християнам істини».

Захоплений зненацька московський князь кинув столицю, втікши до Костроми. Військо Едигея спалило посад Москви і взяло в облогу Кремль. Мабуть, беклярбек планував остаточно знищити грізного суперника Орди, але за три тижні після початку облоги Едигей отримав інформацію, що боротьбу за золотоординський престол почав черговий претендент — Тимур, син хана Тимур-Кутлуга. Едигей негайно зняв облогу, взяв з жителів міста великий викуп і вернувся до Орди. Джелал ад-Дін, син Тохтамиша, опинившись на території Великого князівства Литовського, з головою занурився у складні перипетії внутрішньої та зовнішньої політики держави. Незабаром після його приїзду до Вітовта починається «Велика війна»: вирішальна сутичка за панування над балтійським регіоном між Польщею та Литвою, з одного боку, й Тевтонським орденом — з другого.

Напередодні вирішальної битви Джелал ад-Діна запросили взяти участь у нараді командирів польських і литовських військ, що відбулася наприкінці 1409 року в Бересті (Бресті). У нараді, крім хана, брали участь польський король Володислав Ягайло та великий князь литовський Вітовт. Розробивши план майбутніх військових операцій проти тевтонців, згідно з повідомленням польського історика Яна Длугоша, «великий князь Литви від'їжджає до Литви з татарським ханом, що його цілу зиму й майже до свята Івана Хрестителя [24 червня] утримував у своїй країні з усіма його людьми та дружинами».

Повідомлення Длугоша про «утримання» Джелал ад-Діна не варто сприймати буквально. Безумовно, хан з власної волі залишався в Литві, бо ситуація в Золотій Орді на той момент не була сприятлива для його повернення. Своєю участю у війні проти тевтонських рицарів він ще більше зміцнював союз з Вітовтом і, водночас, дякував таким чином за надану йому гостинність.

Хан та його загін брали участь у грандіозній Грюнвальдській битві (1410), де на боці тевтонців билися рицарі з багатьох європейських держав. Згідно з деякими джерелами, саме Джелал ад-Дін особисто вбив великого магістра Тевтонського ордена Ульріха фон Юнгінгена, тим самим підірвавши бойовий дух рицарів.

Імовірно, роль мусульманського війська в бою під Грюнвальдом навмисне була применшена європейськими істориками, що намагалися збільшити вирішальне значення польського короля Владислава та його воїнів. Хай там як, але, мабуть, золотоординських татар там була щонайменше п'ята частина від загального числа польсько-литовського війська.

Окрилений успіхом у Грюнвальдській битві, Джелал ад-Дін разом зі своїм військом захопив Крим, перетворивши його на опорний пункт для боротьби з Едигеєм. Якби хан на той час усвідомив, що Крим уже дозрів для самостійної ролі в історії Європи, то не став би прагнути до заволодіння золотоординським престолом, а використовував ті ресурси й можливості, що йому надавав Кримський півострів. Але Джелал ад-Дін був сином свого батька, Тохтамиша, що гнався за примарою Чингісхана та ставив на карту все, аби стати врівень з «великим завойовником Всесвіту».

У Криму хан зібрав значні сили й вирушив із військом на Азак (Азов). Він розбив військо хана Пулада, який загинув у

цьому бою. Здавалося, дорога на Сарай відкрита, але хитрий гравець Едигей звів на престол Тимура, сина Тимур-Кутлуга, що давно претендував на ханську владу. Тимур з усією армією Золотої Орди вирушив на Азак і розгромив Джелал ад-Діна — той мусив знову тікати до Литви.

Тимур-хан не став терпіти всевладдя недавнього союзника Едигея. Між ними розгорілася війна. Основні бойові дії відбувались в Хорезмі, що дозволило Джелал ад-Діну стрімким рейдом перетнути Литву, західний улус Золотої Орди та практично безперешкодно зайняти Сарай. Завдяки своїй невгамовній енергії та цілеспрямованості, Джелал ад-Дін домогся бажаної влади: у кінці 1411 року він стає володарем Золотої Орди. У той час прийшла звістка про загибель хана Тимура. Таким чином Джелал ад-Дін став єдиним законним ханом у державі.

Проживши кілька років у Литві та Польщі, Джелал ад-Дін бачив, як там шанують володарів європейських держав. Прийшовши до влади в Золотій Орді, він став занадто безтурботним, навіть не підозрюючи, які інтриги плетуться навколо нього. Як союзник Литви Джелал ад-Дін автоматично став противником Москви, що змогла зробити зряддям своїх задумів його рідного брата Керім-Бердея. Змова виникла дуже швидко: одного вересневого дня 1412 року Джелал ад-Діна вбили. Ханом проголосили Керім-Бердея, але й він недовго втримався на престолі, ставши жертвою чергової змови іноземних держав.

Згідно зі збереженими даними, Джелал ад-Дін був розумним та далекоглядним політком, і влада для нього не була самоціллю. Він хотів відновити могутність мусульманської Золотої Орди, зробивши державу такою, якою вона була за часів ханів Узбека й Джанібєка. Проте молодий правитель недооцінив підступність і злобу наближених до нього людей, що завдали удару в спину тоді, коли він найменше цього очікував.

Становище жінки в Золотій Орді після прийняття Ісламу

У традиційному тюркському суспільстві роль жінки завжди була досить велика. Це було пов'язано з особливостями кочового життя, коли саме на жінку покладалося безліч важливих обов'язків, пов'язаних з підтриманням життєздатності стойбища, особливо в період військових кампаній, коли велика частина чоловіків перебувала далеко від рідної домівки.

Історик, географ і мандрівник Ібн Батута, який відвідав Крим в період, коли ним правив хан Узбек, так писав про становище жінок в Улусі Джучі: «Що стосується дружин емірів, то вперше мені довелося побачити їх при виїзді з Криму; я побачив хатун, дружину еміра Салтія, в її арбі [візку]. Уся вона [арба] була обтягнута хорошим синім сукном; вікна і двері кибитки були розкриті; перед нею перебували чотири дівчини — чудеса краси та в диковинному одязі.

За нею слідували ще кілька арб, в яких [сиділи] дівчата, що супроводжували її [дружину еміра]. Наблизившись до місця привалу еміра, вона зійшла з арби на землю; разом з нею зійшли біля 30 дівчат, які піднімали поли її одягу... Коли вона дійшла до еміра, то він встав перед нею, вклонився їй і посадив її біля себе, а дівчата оточили її. Принесли міхи з кумисом. Вона налила його собі в чашу, присіла на обидва коліна перед еміром і подала йому чашу».

Така поведінка тюркських жінок нагадала Ібн Батуті хадис зі збірки «Насаї», глава «Тахарат», який був вставлений в його розповідь про відвідини еміра Солтія: «Дружина еміра пересувається в більш комфортабельній і ошатній кареті. Вона багато одягнена, кількість супроводжуючих її осіб зросла в рази. На знак поваги до дружини чоловік встав перед нею, вклонився їй і посадив біля себе. У той же час дружина, проявляючи любов

і шану до чоловіка, напуває чоловіка, зі своєї чаші, присівши перед ним на обидва коліна, слідом за цим він напуває її з цього ж посуду. З такої поведінки можна провести паралель з діями Пророка (мир Йому і благословення Аллаха). За повідомленням матері правовірних Аїши: „Під час прийому їжі він простягав до мене кістку з м'ясом і наполегливо просив, щоб я покуштувала першою. Я брала кістку і, відкусивши трохи, віддавала її назад. Пророк (мир Йому і благословення Аллаха) починав їсти саме з того місця, яке я надкусила. Коли йому хотілося чогось випити, він клятвено запевняв мене, що спочатку повинна надпити я. Я відпивала і простягала чашу йому. І в цьому випадку він торкався губами саме до того місця, де пила я“».

Зрозуміло, далеко не всі жінки золотоординської держави мали служниць і сиділи поруч з емірами. Більшість виконували важку роботу, доглядаючи за дітьми і підтримуючи в порядку домашнє господарство, проте очевидно, що в порівнянні з більшістю тодішніх країн, в тому числі європейських (про це ж свідчить Ібн Батута та інші близькосхідні автори), роль тюркських жінок в золотоординському суспільстві була незрівнянно вищою. Безсумнівно, що після прийняття Ісламу в життя та побут кочівників увійшли нові правила і традиції, про які раніше вони і не підозрювали. У першу чергу нововведення пов'язані з ім'ям хана Узбека, який зробив Іслам державною релігією Улусу Джучі.

Все той же Ібн Батута, опинившись в палаці Узбек-хана, був свідком церемоніалу, в якому найважливішу роль відігравали жінки з родини володаря. «Після молитви він [Узбек-хан] сідає до намету, який має назву Золоте шатро, розмальованого і дивовижного... Султан сідає на престол; з правого його боку — хатун Тайтугли і поряд з нею — хатун Кабак, а з лівого боку — хатун Байалун і біля неї — хатун Урдуджі. Біля підніжжя трону сто-

їть праворуч син султана Тінабек, а ліворуч — другий син його Джанібек. Перед ним сидить дочка його Іткуджуджук. Коли приходить одна з них [його дружин], то султан встає перед нею і тримає її за руку, поки вона сходить на престол. Що стосується Тайтугли, то вона цариця і найповажніша з них у нього. Він йде їй назустріч до входу у шатер, вітає її і бере її за руку, а коли вона зійде на престол і всядеться, тоді тільки сідає султан. Усе це відбувається на очах людей, без прикриття».

Ця церемонія нагадує традицію, заведену в сім'ї Пророка Мухаммада (мир Йому і благословення Аллаха). Коли дочка його, Фатіма, входила в кімнату, він вставав, брав її за руки, цілував і саджав поруч з собою (про це йдеться в збірнику хадисів Абу Давида, глава «Адаб»).

Географ аль-Умарі, автор знаменитої багатотомної історико-географічної енциклопедії, писав про те, що жінки Золотої Орди брали активну участь в управлінні державою: «Жителі цієї держави не дотримуються настанов халіфів, і дружини їх беруть участь з ними в управлінні; веління виходять від них [від обох]... Насправді ми не бачили в наш час, щоб жінка мала стільки влади... та й не чули про подібний приклад в близький до нас час. Мені довелося бачити багато грамот, що виходили від царів цих країн, часів [хана] Берке і пізніших. У них [було написано]: «Думки хатун і емірів зійшлися на цьому» і тому подібні речі».

Берке-хан, який першим прийняв Іслам в Улусі Джучі, прагнув того, щоб його оточення отримало необхідні кораничні знання, в тому числі жіноча половина правлячого роду. Про це повідомляє секретар єгипетського султана Бейбарса, який відвідував ставку хана Берке. «У кожного з емірів, [що знаходяться] при ньому, є муаззін та імам; у кожної хатун [також] свій муаззін та імам. Діти отримують знання по частині високоповажного Корану в початкових школах».

Деякі благочестиві хатун, знатного роду, за власні кошти влаштували мечеті. Історик аль-Макрізі писав, що хан Берке «прийняв Іслам, встановив у своєму царстві обряди мусульманські, влаштував училища і надає шану правознавцям. Дружина його Джіджек-хатун прийняла Іслам і влаштувала собі мечеть з шатра... під керівництвом шейха Наджм ад-Діна Кубра». Дружина Берке у всіх своїх подорожах брала з собою і цю похідну мечеть. Від часу Джіджек-хатун похідні мечеті стали поширеним явищем в татарських стойбищах.

Мусульманські традиції, закладені в золотоординський період, що виникли, зокрема, завдяки енергійним і благородним жінкам татарського племені, справили величезний вплив на Кримське ханство. Дотепер у Криму згадують про горду принцесу Джаніке і мудру правительку Нур-Султан, які залишили яскравий слід в історії свого народу.

Господарська діяльність в Золотій Орді в XIII–XIV ст.

Золота Орда (Улус Джучі), що виникла як самостійна держава в другій половині XIII ст., була спадкоємицею Монгольської імперії не тільки у військовому й політичному розумінні, а й у царині економіки. Добре відомо, що політичною елітою Улусу Джучі були монголи, а основну масу людності становили різні тюркські племена й народності, які були осельниками Дешт-і-Кипчаку — найбільшого степового масиву Євразії.

Монголи принесли в життя Золотої Орди високий ступінь організації, небачену перед тим у спільнотах кочових народів. Їхні блискавичні перемоги, висока ефективність збройних сил, мобільність, вміння маневрувати, запровадження новітніх засобів війни вражали найдосвідченіших воєначальників того часу. Степова імперія, підкоривши чужі землі, реорганізовувала на них життя й побут на свій розсуд, руйнувала старі суспільні та

господарські відносини та творила нові.

Для європейських і мусульманських народів монголо-татарська політична, військова та господарська система була геть чужа. Навіть сам вигляд завойовників викликав жах, змішаний з огидою. Квінтесенцією цього жаху став гіперболізований опис монголів, зроблений індійським поетом Аміром Хосровом: «Очі їхні такі вузькі, а погляд настільки пронизливий, що здається вони можуть поглядом просвердлити дірку в міднім казані, а їхній сморід ще жахливіший, ніж колір їхньої шкіри. Їхні голови сидять на плечах так твердо, що здається, вони не мають шиї, а щоки нагадують горбасте штопане хутро. Їхні носи розплющені від вилиці до вилиці. Їхні ніздрі подібні на смердючі могили, а з ніздрів стирчить шерсть аж до рота. Їхні вуса надзвичайно довгі, а бороди надто рідкі. Їхні груди трохи чорного, а трохи білого кольору всипані вошами, як спрагла земля кунжутним зерном. Узагалі їхні тіла засіяні паразитами, а шкіра справляє враження шагрени, що годяща хіба на чоботи».

Звісно, нічого спільного з реальністю такий опис не мав. Річ у тім, що мусульмани та європейці були настільки вражені міццю та енергією завойовників, що не хотіли повірити, нібито все це робили звичайні люди. Вони бажали бачити в монголо-татарах монстрів, здатних тільки проливати ріки крові, руйнівників країн і міст. А між тим кочовики були спадкоємцями стародавніх цивілізацій, мали неабиякі знання й дивовижні навички.

Відомо, що монголо-татари задовго перед європейцями навчилися методам психологічної війни. Ще перед появою татарського війська вони посилали вперед спеціально підготованих агентів, котрі розносили чутки про численність і непереможність татар. Ефект такої роботи вражав. Відомий випадок, коли неозброєний татарський воїн захопив полоненого. Не маючи в руках зброї, він наказав полоненому встати на коліна й чекати.

А сам тим часом сходив по шаблю. Увесь цей час бранець, паралізований страхом, стояв і чекав своєї долі.

Італійський дипломат і мандрівник Платано Карпіні, добре обізнаний зі звичаями монголо-татар, описав деякі «технологічні новинки», які були невідомі в середньовічній Європі. Зокрема, кочовики опанували процес перетворення кобилячого молока на порошок, який возили в мішку. За потреби цей різновид «сухого молока» розчинявся водою в бурдюку. Потім одержану суміш прив'язували до сідла, і за кілька годин її можна було вживати. За смаком напій нагадував кефір. Завдяки таким винаходам, татарське військо мало високу автономність, могло місяцями перебувати в походах, не турбуючись про харч.

Усупереч уявленням, Золота Орда не була винятково «кочовою імперією». На її землях існувало розвинене товарне сільськогосподарське виробництво, були збудовані великі міста, й процвітала торгівля. Стереотипи про винятково кочовий характер золотоординського суспільства виникли ще в середні віки. До цього доклали руку й деякі арабські історики та географи. Подібна, не цілком правдива інформація стала благодатним ґрунтом для появи теорій про «протистояння кочового і землеробського населення». Справжня історія Золотої Орди й численні наративні джерела дають повноцінну картину господарського життя монголо-татарської держави.

Крім високорозвиненого тваринництва, людиність Золотої Орди займалась хліборобством. Автор «Подорожі в Тану», венеціанський дипломат Йосафат Барбаро повідомляв, що татари починали сіяти на березневий молодик. Люди брали все потрібне — реманент, насіння й вирушали у степ. Вони віддалялись від місця, де в той момент була орда, на відстань двох днів шляху. А як приходив час збирати врожай, жінці знову виходили в поле. Як сівба, так і жнива проходили колективно, що давало

вищу продуктивність праці, ніж це було в господарствах європейських держав.

Мешканці Улусу Джучі сіяли ячмінь, просо, пшеницю, жито, горох; вирощували виноград, яблука, кавуни, а також різні плодові культури. Як правило, вирощеного вистачало не тільки для внутрішнього споживання: частина врожаю йшла на експорт — до Італії та Візантії. Основною експортною культурою була пшениця, яку культивували на землях Північного Причорномор'я, на Кубані та Дону. Дотепер збереглися залишки іригаційних споруд, побудованих ординцями в басейні ріки Кубань. Досить екзотичною статтею експорту були лікарські трави: їх збирали, сушили, а потім постачали не тільки в країни Заходу, а й в держави Сходу.

Арабський географ та історик XIV ст. Шихабуддин аль-Умарі писав про татарські землі: «У них родить посіяний хліб, струмує вим'я, течуть ріки й добуваються плоди».

Зазвичай уважають, що в середні віки Китай мав абсолютну монополію на виробництво шовкових тканин, але недавні дослідження Р. Набієва, В. Єгорова та В. Лепехіна довели, що на території сучасних Херсонської та Запорізької областей промислове виготовлення шовку існувало ще за часів Золотої Орди.

«Чорна смерть» в степах Причорномор'я

XIV ст. стало часом найтяжчих випробувань для більшості держав Європи, Азії та Африки. До традиційних для доби середньовіччя лих — війн, голоду, посухи та повеней — додалися кліматичні зміни, викликані глобальним похолоданням. У 1315–1317 рр. у Західній Європі спалахнув «великий голод», спричинений зливами в літній період, що призвело до недостачі харчів і загибелі мільйонів людей.

У середині 1340-х рр. почалася пандемія легеневої чуми. Іс-

нує кілька версій, де саме вона виникла. Деякі вчені припускають, що джерело зараження було в пустелі Гобі. На думку інших, чума почалася в Центральній Азії, в районі озера Іссик-Куль. Ще одна гіпотеза пов'язує чуму з регіоном Північного Кавказу. Можна припустити, що джерел зараження напевно було кілька, бо умови, що сприяють початку пандемії, могли виникнути в різних регіонах світу приблизно в той самий час.

На території нинішньої України перша хвиля легеневої чуми бушувала в період від 1346-го до 1349 року. На XIV ст. припали ще три хвилі, що разом із першою змінили демографічну, економічну, а згодом і політичну ситуацію на всій території Східної Європи.

Епідемії чуми не були рідкістю не лише в середні віки, а й у стародавньому світі. Відомо про кілька грандіозних лих у Єгипті, Палестині, Давньому Римі, але масштабів пандемії набула хіба так звана «Юстиніанова чума», що почалася в VI ст., за часів візантійського імператора Юстиніана. Вона забрала біля 100 млн життів.

Візантійський історик Прокопій Кесарійський писав: «Від чуми не було людині порятунку, де б вона не жила — ані на острові, ані в печері, ані на вершині гори... Багато хат спорожніли, й бувало, що багато померлих, не мавши родичів або слуг, лежали кілька днів не спалені. У цей час мало кого можна було застати за роботою. Ті люди, що їх можна було зустріти на вулиці, здебільшого переносили трупи. Уся торгівля завмерла, усі ремісники покинули своє ремесло».

У середньовіччя існувало кілька різновидів чуми, зокрема бубонна (залозова) та легенева. Переносили бубонну чуму, як правило, блохи та щури. Смертність від цієї хвороби була досить високою, втім частина хворих із часом одужувала.

Геть інакша ситуація мала місце під час легеневої чуми, що

передавалася повітряно-крапельним шляхом. Інколи від моменту інфікування до часу смерті не минало й доби. Число померлих від цієї форми чуми досягало 100%. Після загибелі хворих трупи дуже швидко чорніли — саме тому легеневу чуму називали «чорною смертю».

У Західній Європі чуму вважали за «кару Господню», і були переконані, що з нею немає сенсу боротися. Зовсім по-іншому було в мусульманських державах, де чуму розглядали як хворобу, яку треба лікувати. На думку Ібн Сіні, причиною хвороби був вплив навколишнього середовища та небесних тіл.

Більшість істориків зауважують, що до пандемії XIV ст. призвело поширення саме бубонної чуми, але вони ніяк не пояснюють величезне число жертв, яке навряд чи було б можливе в цьому разі. Хвиля епідемії розпочалася 1346 року на території Золотої Орди й лише за шість років посунулася аж до Гренландії.

У Північному Причорномор'ї пандемія викосила значну частину людності. Згідно з повідомленням арабського літописця Ібн Аль-Варді, лише в самому Криму жертвами пошесті стали 85 тис. душ.

Загибель великого числа людей стала причиною того, що економічні основи держави були серйозно підірвані. Мабуть, найбільше постраждав західний улус Золотої Орди. Не випадково більшість золотоординських міст у регіоні до початку 60-х років XIV ст. занепали. Це дозволило Молдавському князівству зайняти Прутсько-Дністровське межиріччя, витіснивши мусульманську людність на схід.

1362 року великий литовський князь Ольгерд зміг провести успішну операцію: здобувши Поділля, Київ і межиріччя Дністра та Дніпра, він вийшов на узбережжя Чорного моря. Золота Орда змогла виставити проти Ольгерда лише невеликий загін, який литовці розбили в битві на Синіх Водах.

На початку 1360-х рр. — черговий пік пандемії. Мор знову хвилею переходить територією Золотої Орди, а потім перекидається на землі Русі. У літописі про ці події сказано: «Був мор великий у Нижньому Новгороді і в усьому його повіті... Харкали люди кров'ю, хворіли день один чи два, чи три та вмирали... І було це і вдень, і вночі, і не встигали живі мертвих ховати, бо за день по п'ятдесят і по сто душ, і більше (вмирали)».

Крім високої смертності, через чуму в Золотій Орді у другій половині XIV ст. через скудні врожаї були людські втрати, викликані поживавленням работоргівлі. Значна частина татарської людності, що страждала через голод, мусила продавати своїх дітей у рабство. Основними покупцями були італійські міста Генуя та Венеція. У цей період щомісяця в самій Кафі (Крим) продавали від 50 до 70 рабів.

Число татарських рабів було таке велике, що Венеції довелося навіть запровадити обмеження на їхнє транспортування з чорноморських портів. Про це арабський історик аль-Амарі писав: «Під час голоду й посухи вони продають своїх синів. А через надлишок вони... продають своїх дочок, але не синів, а синів чоловічої статі вони продають хіба у скруті».

Найбільше постраждали через мор міста — причиною була висока концентрація жителів та відсутність елементарних санітарно-гігієнічних норм.

Занепад торгівлі, спустіння міст, різке зменшення числа людності — усі ці чинники прискорили внутрішньополітичну кризу в Золотій Орді. Чвари між представниками панівної верстви призвели до посилення відцентрових сил і початку розпаду великої держави.

«Кітаб аль-Ібар» Ібн Хальдуна як джерело з історії Криму і Золотої Орди

Абу Зайд Абдуррахман ібн Мухаммад аль-Хадрамі, відоміший як Ібн Хальдун, уславився не тим, що був урядовцем при дворах середньовічних володарів Тунісу й Марокко, і не тим, що провадив переговори з самим «Володарем Всесвіту» Тимуром (Тамерланом). Він звеличився тим, що у своєму історичному творі «Мукаддіма» (перша частина багатотомної історичної епопеї «Кітаб аль Ібар») зміг не тільки викласти факти, а й пояснити причини піднесення та занепаду держав. При цьому в основу своїх міркувань він поклав причини економічні, котрі завжди є фундаментом добробуту різних країн.

Ібн Хальдун народився в Тунісі 1332 року. Його сім'я приїхала на Африканський континент з Аль-Андалуса — мусульманської держави на півдні Піренейського півострова. У Тунісі він здобув блискучу освіту, завдяки чому зміг зробити запаморочливу кар'єру при султанському дворі в Марокко, а потім і на батьківщині його батьків, у Гранаді. Ібн Хальдунові довелося служити дипломатом, вести переговори з кастильським королем Педро I, прозваним за свої злочини Жорстоким. Також йому довірили посаду шаріатського судді — доказ того, що Ібн Хальдун був знавцем ісламського права. Але це лише частина його різнобічних здібностей.

Працюючи над «Мукаддімою», Ібн Хальдун хоч-не-хоч мусив порушити питання економіки й політики. Заглибившись у тему, вчений розмірковував про природу держави, про причини її розвитку чи занепаду. Багато його думок надзвичайно актуальні й у наш час: «Зібране попередниками володар губить, жадаючи задоволень, потураючи пристрастям і прагнучи облагодіяти челядь, витрачає на своїх гульбищах. Він заводить поганих дружків і мерзенних посіпак, доручає їм найважливіші справи,

що з ними їм упоратися несила, бо не відають, що там до чого. Цим він налаштовує проти себе всіх... ставлеників своїх попередників, поки ті, нагнівавшись, не відмовляться його підтримувати. Війську він також шкодить, тратячи гроші, призначені на платню, на задоволення своїх пристрастей, не з'являється особисто перевірити його та вчинити огляд. Так він руйнує засноване предками, розвалює створене ними. На цьому етапі на державу спадає неміч, її вражає хронічна недуга, й від неї вже не оговтатися й не зцілитися. А потім держава гине...».

Для жителів України, передусім Криму, становить інтерес та частина «Мукаддіми», що стосується подій на території нашої країни. Слід зазначити, що Ібн Хальдун був чудово обізнаний з історією Золотої Орди. Імовірно, інформацію про далеку мусульманську країну він черпав під час перебування в Єгипті. Добре відомо, що з другої половини XIII ст. Єгипет і Золота Орда не просто підтримували дипломатичні відносини, а були союзниками в боротьбі з державою хулагідів. У каїрських архівах збереглося чимало важливих документів і хронік, з якими працював Ібн Хальдун.

Розповідаючи про процес становлення золотоординської держави, арабський історик приділяє багато уваги її ісламізації. Ібн Хальдун з найменшими подробицями описує, як саме хан Берке навернувся в Іслам. При цьому він звернув увагу на важливу деталь: аль-Бахарзі, від якого хан прийняв Іслам, уважав, що Берке не просто має визнавати віру Пророка (мир Йому і благословення) — він зажадав від хана зробити це прилюдно, що за тих умов було надзвичайно ризиковано для володаря, адже його прибічники були язичниками, буддистами або християнами. Але Берке пристав на цю умову, ставши першим ханом, що почав поширювати Іслам у Золотій Орді.

Повідомляючи про події з історії Золотої Орди та Криму, Ібн

Хальдун обов'язково посилається на джерела, які він використав у своїй роботі. В своїй оповіді про ранній період урядування чингізидів в Улусі Джучі Ібн Хальдун із жалем сумлінного дослідника зазначає: «Не знайшли ми окремої історії їхньої династії, що до неї могли б звернутися, і це все, що ми добули нашими заходами».

Розповідаючи про перипетії боротьби між ханом Тохтою та беклярбеком Ногаєм, Ібн Хальдун не раз згадує Крим як один із найважливіших центрів держави: «Онукові своєму, Караджі, синові Таштеміра, він дав 698 року [1298–1299] місто Крим. Він [Караджа] вирушив туди, щоб забрати надходження з нього [Криму]. Пригостили його, але вночі напали та вбили. Тоді Ногай послав до Криму військо, пограбував це місто, навколишні села й поля і сплюндрував їх».

Цікавий ще один момент: після поразки Ногая частину його війська було забрано в полон і продано до Єгипту, де відразу ж зараховано до єгипетського війська. Тюркські воїни на той час були основою могутності мамлюцької держави.

Багато подій, що їх описує Ібн Хальдун у своїй книзі, відбуваються на території півдня сучасної України. Нерідко трапляються знайомі кожному географічні назви: Дунай, Куяльник (Куянлик), Крим, а поряд з ними: Герат, Тебріз, Астрахань, Сарай (столиця Золотої Орди), Дамаск... Це все разом творить атмосферу грандіозного епічного полотна, а дійові особи — найбільші мусульманські володарі середньовіччя.

З величезною увагою до дрібниць Ібн Хальдун описує період боротьби за владу в Золотій Орді між беклярбеком Мамаєм і претендентом на престол чингізидом Токтамишем. Велика частина подій розгортається в трикутнику Дніпро-Крим-Сарай: «Коли [хан] Бердибек помер і верховної влади не стало, а ці [еміри] керували самостійно в провінціях, то Мамай рушив у

Крим, настановив ханом отрока з дітей Узбека на ім'я Абдаллаг і рушив з ним до Сараю. Токтамиш утік звідти й вирушив до царства Урусхана, в горяній стороні Хорезму, а Мамай заволодів сарайським престолом і настановив Абдаллага».

Ще один важливий момент з історії Криму пов'язаний з подальшою боротьбою за владу. Тут Ібн Хальдун відзначає подію, що на неї рідко зважають сучасні історики: «Пересварилися еміри, що заволоділи краями сарайськими. Хаджичеркес, володар астраханських уділів, пішов на Мамаю, переміг його та забрав у нього Сарай. Мамай вирушив до Криму й став керувати ним незалежно».

Отже від початку 1370-х рр. аж до своєї загибелі 1380 року Мамай керував тільки Кримом і прилеглими до нього землями. Пізніше, можливо зовсім не випадково, саме на цій території виникло Кримське ханство. Єдине, що в той час заважало Мамаєві створити власну державу — його походження: згідно з «Ясою» Чингізхана, стати законним володарем міг тільки царевич із роду Чингізидів.

Свій екскурс в історію Криму та Золотої Орди Ібн Хальдун закінчує повідомленням про перемогу еміра Тимура над ханом Тохтамишем. Сучасником і свідком тріумфу Тимура був сам арабський учений. З великим завойовником Ібн Хальдунові довелося зустрітися особисто. Коли 1401 року Тимур розбив військо єгипетського султана й захопив Дамаск, на зустріч із ним відрядили Ібн Хальдуна. У бесіді з Тимуром він виклав свої економічні та політичні теорії, намагався переконати еміра не йти на Єгипет. Чи то на рішення Тимура вплинула бесіда з Ібн Хальдуном, чи то зіграли роль інші чинники, але після здобуття Дамаску він повернув своє військо на північ, де в битві біля Анкари розгромив свого грізного противника — османського султана Баязида I.

Після зустрічі з еміром Ібн Хальдун повернувся до Єгипту. Він помер у Каїрі лише через кілька місяців після смерті Тимура, залишивши нащадкам свою велику наукову працю, яку й тепер з неослабною увагою вивчають економісти та історики всього світу.

Грошовий обіг в Київській Русі та Улусі Джучі

Процес формування централізованої Київської держави завершився наприкінці X ст. Саме в цей час, у період правління великого князя Володимира Святославича, починається карбування власної грошової монети з родовим знаком Рюриковичів — тризубом. Разом з тим, задовго до початку карбування власної монети, Київська Русь використовувала як платіжний засіб монети інших держав.

Довгий час римський динарій був найпопулярнішою і надійною валютою на всій території Європи, в тому числі і на землях майбутньої Київської Русі. Проте після падіння Західної Римської імперії в V ст. емісія римських монет припинилася. Частково брак монет був компенсований Візантією, але цього було явно недостатньо, тому аж до VIII ст. на більшій частині європейського континенту процвітав натуральний обмін товарами.

Ситуація змінилася після виникнення Арабського халіфату. Могутня мусульманська держава досить швидко налагодила карбування власної грошової одиниці — кувфічного дирхема, який став визнаною міжнародною валютою. На території сучасної України, особливо в Києві та його околицях, неодноразово знаходили багаті монетні скарби часів Русі, що склалися, як правило, з дирхемів. Це є свідченням різнобічних торгових зв'язків Київської Русі з країнами Сходу, і в першу чергу з ісламським світом.

До кінця X ст. економічні й політичні позиції Арабського халіфату серйозно ослабли. До цього часу зменшилася і державна грошова емісія. Надходження дирхемів на Русь майже припинилося, що стало однією з причин початку карбування власної монети в Києві.

Феодална роздробленість призвела до того, що деякі удільні князівства Русі стали самостійно карбувати монету. Але з кінця XII ст. приплив срібла з Європи практично припиняється (Русь не мала власних срібних рудників). Зупиняється і карбування монети. Починається тривалий «безмонетний» період в історії нашої землі.

Вторгнення на Русь монгольських орд у 1236 році призвело до економічного і політичного занепаду, що також не сприяло відновленню монетної емісії. У середині XIII ст. в Золотій Орді (Улус Джучі) починається випуск власних монет, срібних і мідних. Срібні монети мали назву «дирхам» або «данг», а мідні називалися «пулами». Крім металевих грошей, в обігу були і шкіряні гроші (алатаг) зі спеціальними клеймами. Рівень розвитку торгово-економічних відносин в Золотій Орді був настільки великий, що купці під час розрахунків використовували також чеки та векселі. Нічого подібного більшість держав Західної Європи на той час ще не знала. Однак найбільш цікавим є те, що монголи привезли зі Сходу паперові гроші, про які в Європі навіть не чули.

На початку XIII ст. Монгольська імперія Чингісхана розпочала військові дії проти Китаю. Під час багаторічної кампанії монгольські завойовники освоїли не тільки передову військову техніку, а й познайомилися з технологією виготовлення паперових грошей. Відвідавши з дипломатичною місією столицю монголів, францисканський чернець Гійом де Рубрук писав у 1253 році: «Головні гроші в Китаї — бавовняний папір, на якому над-

руковані рядки, як на печатці Мунке-хана». Ймовірно, Рубрук мав на увазі Монгольську імперію, яка на той час контролювала значну частину Китаю. Ці гроші в Золотій Орді мали назву ба-лиші, але користувалися набагато меншою популярністю, ніж металеві монети.

Численні монетні двори, що чеканили дирхами і пули, були розкидані від Дунаю до Хорезма. Нерідко монетний двір кочував разом з літньою ставкою хана. Одним з найбільших центрів карбування монет в Улусі Джучі був Крим. Про значення монет для розуміння характеру розвитку золотоординського держави ще в ХІХ ст. писав сходовознавець і нумізмат П.С. Савельєв: «Тільки з цих монет дізнаємося ми імена багатьох ханів, колишніх володарів... відкриваємо майже безперервний ряд років ханствування, і дізнаємося про найголовніші міста ханських володінь. Рядок літопису і напис джучидських монет складають першорядний матеріал для історії Золотої Орди в багатьох її моментах: а при відсутності літописних сказань, монети залишаються єдиними історичними пам'ятками, якими слід дорожити».

Уже незабаром після початку карбування монет в Золотій Орді вони стають найважливішим платіжним засобом на українських землях. Численні скарби з джучидськими монетами зустрічаються практично по всій території України. Монети Золотої Орди аж до кінця ХІV ст. користуються незмінною популярністю, як серед населення, так і серед купецтва. Дирхами охоче приймають і обмінюють на товари у всіх державах Європи, Близького Сходу, Індії та Китаю.

На початку ХІV ст. на валютному ринку Золотої Орди оберталося не менше 3 млн срібних монет (данг). Але інфляція поступово знецінювала грошову одиницю Улусу Джучі. Про це можна судити вже з того факту, що якщо середній данг, викарбуваний за хана Берке мав вагу 2.09 г, то вже до середини ХV

ст. вага золотоординської срібної монети зменшилася до 0,65 г.

Єгипетський історик Ібн Фадля Еломарі, який писав про життя і побут Улус Джучі, повідомляє, що всі золотоординські воїни отримують винагороду за службу, не інакше «як сріблом вищої проби... і одержують в рік кожен по 200 динарів ходячих».

З цього повідомлення випливає, що військо Золотої Орди, по суті, було професійною армією, яка служила за плату і, ймовірно, саме тому воно довгий час не знало серйозних поразок.

У другій половині XIV ст. ситуація з грошовим обігом погіршується через політичні та економічні причини. Багато монет через тривале ходіння по руках були стерті до такої міри, що перетворилися в гладкі кружечки срібла. Такі монети називалися «векша» (від арабського «знецінювати»). Усе це викликало серйозні зловживання: коли «векша» йшла на переплавку, її вага довільно змінювався, а в срібло додавали домішки міді.

Поступово відновлюється карбування монет у Києві та ряді інших міст. Удільні князі, бачачи, що в Золотій Орді почалися негаразди і розгортається боротьба за владу, починають карбувати власну монету. Її особливістю є наслідувальний характер по відношенню до грошової одиниці Улусу Джучі.

Відповідно до класифікації, зробленої істориком і нумізмом К. Хромовим: «На даний час територія сучасної України є місцем найбільш раннього виникнення систематичної карбування монет-наслідувань місцевою адміністрацією». Хромов виділяє три наступні райони.

1. Лівобережжя Київського князівства, де в період 1354–1363 рр. карбуються наслідування монетам Джанібек-хана. Ці монети, на думку К. Хромова, стали прототипами для монет князя Володимира Ольгердовича, які карбувалися в Києві після 1363 року.

2. Територію Новгород-Сіверського князівства, де карбува-

лися наслідування монет хана Мухамеда Буляка.

3. Землі Верховських князівств (північ Сумської області України), де, крім наслідувань монет Буляка, виготовлялися також наслідування грошей хана Тохтамиша.

Однією з причин карбування монет-наслідувань був той факт, що монети Улусу Джучі користувалися заслуженою репутацією і високим авторитетом на ринках багатьох держав. Князі південній Русі побоювалися, що нові монети маловідомих правителів не будуть сприйматися населенням і закордонними купцями як платіжні засоби. Саме тому на монетах карбувався набір безглузких символів, що віддалено нагадували легенду на золотоординських монетах.

Лише у XV ст., після того, як більша частина українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського, монети-наслідування виходять з обороту, а на їх місце приходять грошові одиниці західноєвропейського карбування. Що стосується Криму та Північного Причорномор'я, то на цих територіях аж до кінця XVIII ст. продовжує функціонувати грошова система мусульманських держав. Тільки місце Золотої Орди займають Кримське ханство і Османська імперія.

Кримське ханство

Хаджи Герай та його роль у створенні незалежної Кримської держави

Після розпаду Золотої Орди у другій половині XV ст. її повноправним наступником в політичному, дипломатичному та у військовому аспектах стає Кримське ханство. Прагнення кримської політичної еліти до незалежності вперше проявилось ще в період панування золотоординського беклярбека Мамає (1335–1380), який народився в Солхаті й був тісно пов'язаний з правлячими колами Криму. Після поразки і загибелі Мамає ідеї

створення незалежної держави не були забуті. На тлі подальшої деградації центральної влади кримські беї прагнули до економічної і політичної самостійності.

З кінця XIV ст. частина політичної еліти півострова стала орієнтуватися на Литву. Це було пов'язано з тим, що Велике князівство Литовське охоче брало до себе на службу татар, в тому числі кримців. Після походу князя Ольгерда до берегів Чорного моря і його перемоги в битві на Синіх Водах (1362), кордони Великого князівства Литовського виявилися в безпосередній близькості від Криму. Литовські князі дедалі частіше стали втручатися в кримську політику, особливо часто це робив князь Вітовт (1350–1430), який побудував кілька великих замків в Північному Причорномор'ї і проводив політику колонізації нових земель.

Вітовт протегував золотоординському хану Тохтамишу (1342–1406), в союзі з яким брав участь в нещасливій для литовців битві на Ворсклі (1399). Боротьбу Тохтамиша за владу продовжив його син Джелал-ад-Дін, який зумів на короткий час повернути престол Золотої Орди. Але після його вбивства у 1412 році хани в Улусі Джучі змінювалися практично щороку. У той час величезну роль в політиці Орди грав беклярбек Едигей, який зумів зіштовхнути у військовому конфлікті Литву і Москву. Загибель Едигея (1419) змусила Велике князівство Литовське почати підтримувати автономістські прагнення кримської політичної еліти.

У 1395 році один з чингізидів, Таш-Тимур, проголосив себе кримським ханом, однак в результаті походу еміра Тимура (Тамерлана) проти хана Тохтамиша Таш-Тимур у тому ж році втратив владу, а його син Гіяс-ад-Дін втік до Литви під захист князя Вітовта. Гіяс-ад-Дін загинув в одній з битв з Едігеєм, але після нього залишився малолітній син Хаджі Герай, який жив в Литві.

Про те, що у Великому князівстві Литовському перебуває онук Таш-Тимура, було добре відомо кримським беям, які неодноразово зверталися до Вітовта за підтримкою у боротьбі із Золотою Ордою.

У 1428 році Хаджі Герай здійснив першу спробу опанувати півостровом, однак золотоординський хан Улу-Мухаммед вибив його з Криму. У 1430 році помер князь Вітовт і підтримка з боку Литви зменшилася. Існує думка, що вже в 1431 році, а потім в 1434-му Хаджі Герай кілька разів захоплював Крим, але ця інформація не підтверджується надійними джерелами. Відомо, що на початку 1440-х років Хаджі Герай жив зі своєю сім'єю в Литві.

У 1442 (або 1441) році до нього приїжджає делегація кримських беїв на чолі з Тегене-беєм. Делегація просить Хаджі Герая зайняти кримський престол. Безсумнівно, Велике князівство Литовське було зацікавлене в такому розвитку подій, але ініціатива виходила від кримців, які усвідомили свої інтереси. На цей час великим князем литовським був уже Казимир IV (з 1447 року також і польський король). Він дав свою згоду на повернення Хаджі Герая в Крим і на обрання його ханом.

У цілому політику Казимира IV по відношенню до Криму можна вважати вкрай суперечливою; якщо спочатку він підтримував прагнення кримських татар до незалежності, то згодом, особливо в другій половині XV ст., основним союзником Литви стають хани Великої Орди — головного противника кримців на той час.

Взагалі становлення незалежного Кримського ханства відбувалося під постійним тиском з боку сусідніх держав. Москва, Литва, Молдавське князівство і Османська імперія — усі вони прагнули поставити Крим під свій контроль. У цій ситуації першому кримському хану Хаджі Гераю доводилося покладатися

не тільки на власну військову міць, а й на талант дипломата.

Початок правління Хаджі Герая склався вкрай невдало. Незабаром після зведення на престол хан зіткнувся з потужною протидією хана Великої Орди Сеїд-Ахмеда, який розгромив нечисленні війська Хаджі Герая і змусив його тікати в придніпровські степи. Повертатися знову в Литву кримський хан більше не хотів. Він зібрав нове військо і кинув виклик Сеїд-Ахмеду. У складній ситуації Хаджі Герай виявив себе не тільки талановитим полководцем, а й майстром тактичного маневру. Він не став атакувати Крим, де засів намісник Сеїд-Ахмеда. Замість цього кримський хан зайняв Перекоп — вузький перешийок між материком і півостровом і став чекати підходу армії Великої Орди.

Біля 1445 року Хаджі Герай розгромив на Перекопі війська Сеїд-Ахмеда, а потім увійшов до Криму, ставши його повноправним господарем. У наступні роки Хаджі Герай ще не раз завдавав важких поразок військам Великої Орди, але при цьому намагався залучити на свою службу захоплених в полон ординців, тим самим збільшуючи мусульманське населення ханства і власні збройні сили. Наприкінці правління Хаджі Герая Кримське ханство перетворилося в серйозного політичного гравця у східноєвропейському регіоні, з яким були змушені рахуватися в Москві, Варшаві, Вільно і Стамбулі.

При цьому варто відзначити, що виникнення Кримського ханства не було результатом хитромудрих інтриг литовських або московських князів, як це може часом здаватися при вивченні деяких історичних джерел. Незалежність Криму стала наслідком тривалого процесу, стрижнем якого було виникнення і становлення кримськотатарського народу, що на певному історичному етапі усвідомив свої корінні інтереси, виразником яких була його політична еліта.

Коли Північне Причорномор'я відійшло до Кримського ханства

У 1482 року син Хаджі Герая, хан Менглі Герай, не без підбурювання Москви, робить перший серйозний набіг на українські землі. Йому вдається захопити Київ, який був сильно зруйнований татарськими військами. Однак не тільки Київ був метою кримського хана. Ще з часів великого князя Вітовта Литва контролювала межиріччя Дністра і Дніпра. У цьому районі у неї було кілька укріплених замків: Маяк, Сокілець, Чарниград, Качибей і Дашів та ін.

Протягом тривалого періоду часу було не зрозуміло, коли саме кримські татари захопили ці опорні пункти Великого князівства Литовського на Чорному морі. Письмові джерела дають досить скупу інформацію про події, що відбувалися в Північному Причорномор'ї в XV ст. Існує хронологія, яка стосується замку і порту Качибей (пізніша назва Хаджибей, а з 1795 року — Одеса).

З моменту першої письмової згадки про Качибей в «Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego» польського історика Я. Длугоша (1415) і до останньої (в XV ст.), яка датується 1472 роком, Качибей шість разів згаданий в різних документах. У всіх цих джерелах говориться про те, що замок в той період належав Литві або Польщі, які від 1386 року були об'єднані в одну державу на підставі персональної унії.

Активне просування Литви до Чорного моря почалося тоді, коли на великокнязівському престолі перебував князь Вітовт. Саме він ініціював будівництво замків в межиріччі Дніпра і Дністра. Ймовірно, кам'яний замок Качибей був побудований в 1421 році або трохи пізніше. Про це побічно свідчать мемуари фламандського мандрівника Жильбера де Ланнуа, який бачив прибуття на береги Дністра великого числа робітників і

будівельних матеріалів з метою зведення замку або декількох замків.

Історик Никандр Молчановський так охарактеризував політику Великого князівства Литовського в Причорноморському регіоні: «Вітовтова політика щодо татар, наскільки вона стосується долі власне Подільської України, безперечно досягла блискучого, хоча і короткочасного успіху. Послабивши ворога і очистивши ґрунт для своєї влади на Поділлі аж до берегів Чорного моря, Вітовт намагався створювати тут тверді опорні пункти на випадок нових замішань і потрясінь».

Після 1472 року і аж до початку XVI ст. про Качибей ніде більше не згадується. Зате відомо, що в 1492 році кримський хан Менглі-Герай на місці литовської фортеці Дашів заклав нову фортецю Ачі-Кале (Очаків).

З цього можна зробити висновок, що в період між 1472-м і 1492 роком Велике князівство Литовське втратило вихід до Чорного моря. Звісно ж, що найбільш вірогідною датою цієї події є 1482 рік — час походу на Київ. Цілком логічно, що, готуючись до активного протистояння з Литвою, Менглі-Герай мав враховувати факт розташування у безпосередній близькості від його володінь кількох литовських замків з військовими гарнізонами. У першу чергу мова йде про Дашів і Качибей. Залишати їх у своєму тилу було небезпечно.

Побічно про те, що саме в 1482 році впали опорні пункти литовців в межиріччі Дністра і Дніпра, свідчать наступні події: 1484 року османський султан Баязид II веде війну проти Молдавського князівства. У серпні він бере в облогу Акерманську фортецю. На допомогу султану приходить його союзник Менглі-Герай на чолі 50-тисячної армії. Для того, щоб дійти до Аккерману Менглі-Герая потрібно було вторгнутися у володіння Великого князівства Литовського. Очевидно, що до того часу

всі литовські замки вже або були зруйновані, або перебували під контролем татар. Крім того, відомо, що саме з цього періоду кордони між Кримським ханством та Османською імперією встановлюються по Дністру. Слід також звернути увагу на зауваження Ф. Петруня, який, розглядаючи питання про належність межиріччя Дністра і Дніпра, писав про те, що литовські та польські феодали «залишили цей район найпізніше в 80-х роках XV ст.».

Таким чином, похід Менглі Герая на Київ у 1482 році та вірогідне захоплення військами Кримського ханства замків у міжріччі Дністра та Дніпра сприяло встановленню західного кордону держави по Дністру. Одночасно Крим та Османська імперія з'єднали свої території по суші.

Крим і Москва в боротьбі за престол Казанського ханства

Восени 1480 року після багатомісячного «стояння на річці Угрі» хан Великої Орди Ахмат, не довівши справу до битви, розвернув свої війська назад і відступив у степ. Великий князь московський Іван III повернувся до своєї столиці тріумфатором. Ця подія вважається в Росії кінцем більш ніж 200-річного монголо-татарського «іга».

Після 1480 року Москва почала швидко зміцнюватись. Золота Орда розкололася на кілька держав і зникла з політичної мапи Європи. Зважаючи на сприятливі обставини, московські князі вирішали підпорядкувати собі Казанське ханство. Одночасно з цим свої претензії на вплив у Казані висловило молоде Кримське ханство, що протягом тривалого періоду було союзником Москви.

Казанське ханство мало всі можливості для того, щоб успішно відстоювати свою незалежність, але цьому заважала політич-

на боротьба різних угруповань за вплив при ханському дворі. Частина політичної еліти почала орієнтуватись на Москву, а інша — на Крим.

У 1487 році в Москві вирішили захопити Казань, перетворивши її на свого васала. Тодішній правитель хан Ільхам виявився нездатним ефективно опиратися загарбникам, і після півторамісячної облоги Казань здалась. Казанським ханом став брат Ільхама — Мухаммад-Емін, який почав виконувати вказівки, котрі надходили з Москви.

У 1496-му група змовників намагалася відсторонити від влади Мухаммад-Еміна, що змусило останнього звернутися по допомогу до Івана III. Московський князь надіслав війська для підтримки свого васала, але як тільки вони пішли — заколотники вигнали Мухаммад-Еміна з Казані. Протягом наступних шести років боротьба за казанський престол то розгоралася, то затихала.

Зрештою перемогу знову здобув ставленик Москви Мухаммад-Емін. Проте, зайнявши вчергове престол, він спочатку стратив лідерів заколоту, а потім розвернув свою політику на 180 градусів стосовно західного сусіда. 1505 року казанський хан настільки зміцнив свою владу, що послав до Москви грамоту з «політичними вимогами». Точно невідомо, про що йшлося у документі, але саме він спровокував воєнний конфлікт між двома державами.

Восени 1505 року Мухаммад-Емін здійснив успішний похід на підвладний Москві Нижній Новгород. Новий великий князь московський Василь III у відповідь організував масштабну військову операцію з метою остаточно підпорядкувати Казанське ханство. Однак під час двох кровопролитних боїв на підступах до Казані російська армія зазнала поразки. Розпочаті мирні переговори засвідчили, що відтепер Москва більше не втручати-

меться у внутрішню політику ханства. Незалежність держави була відновлена.

Тим часом у 1502 році кримський хан Менглі-Герай розгромив війська останнього хана Великої Орди Шейх-Ахмеда, поставивши крапку в її історії. Після цього успіху він почав претендувати на гегемонію над Казанню, Астраханню і Ногайською ордою. Його суперником на цьому шляху був Василь III.

Колишні союзники перетворилися на заклятих ворогів відразу після того, як у 1507 році старший син Менглі-Герая, калга Мехмед-Герай, напав на прикордонні території Великого князівства Московського. Набіг був не надто успішним, але він відкрив дорогу новим рейдам вглиб Московії.

Протягом одного 1512 року татари здійснили чотири походи проти південних околиць держави Василя III. Тактика кримців у цих походах була простою: вони не штурмували укріплені міста, а задовольнялися знищенням посадів і захопленням полонених. У наступному 1513 році війська Кримського ханства підтримали Велике князівство Литовське, яке на той час вело важку війну проти Москви.

У 1515 році Менглі-Герай помер. Ханом був проголошений Мехмед-Герай. Це був не тільки сильний і відважний полководець, але і відмінний дипломат, який зумів за короткий час досягти колосальних зовнішньополітичних успіхів. У 1519-му Мехмед-Герай прийняв у своє підданство Ногайську Орду, що зазнала поразки у війні з Казахським ханством. У 1521 році він усунув від влади в Казані чергового проросійського ставленика Шах-Алі і замість нього посадив на престол свого брата Сахіб-Герая. Відразу ж після цього кримський хан розпочав великий похід на Москву. Його метою було змусити Василя III визнати над собою владу Кримського хана.

Мехмед-Герай зумів об'єднати всіх ворогів Великого кня-

зівства Московського, створивши потужний військовий кулак. В його армії, крім кримців, були також литовці та ногайці. На додаток, одночасно з його військом у похід виступило і військо Казанського ханства на чолі з Сахіб-Гераєм. Під Коломною росіяни були розбиті, і вже на підході до Москви армії двох ханств об'єдналися.

Перед лицем неминучого знищення московський уряд прийняв усі умови переможців і погодився сплачувати татарам данину, точно таку, яку платив за часів Золотої Орди. Фактично, Велике князівство Московське втрачало свій суверенітет, ставши васалом Криму.

Проте Мехмед-Герай не задовільнився досягнутим успіхом. У 1523 році він вирішив захопити і Астраханське ханство. Його величезна армія без бою зайняла Астрахань. Ханом він поставив свого сина — Багадир-Герая. Очевидно, сп'янілий успіхом Мехмед-Герай абсолютно втратив обережність. Він розпустив своє військо, залишивши біля себе лише невеликий загін.

Цим скористалася група змовників, яка представляла верхівку Ногайської Орди. Вони зуміли заманити в пастку Мехмед-Герая, несподівано напавши на нього та убивши. Разом з ним був убитий також астраханський хан Багадир-Герай. Цілком можливо, що замовником цього злочину був московський князь Василь III.

Не чекаючи неминучої розплати, ногайці вторглися до Криму і зруйнували його. Усі досягнення Мехмед-Герая були знищені: Астрахань відпала від Криму в рік його смерті, в Казані Сахіб-Герай протримався лише до 1524 року, оскільки був змушений втікати перед військами Василя III, що наступали.

І все ж успіхи великого полководця і дипломата не були марними. Дорогою, прокладеною ханом ще протягом майже століття успішно ходили кримські армії, завдаючи дошкульних ударів Московській державі.

Кримське ханство як фактор європейської геополітики в другій половині XVI ст.

Протягом XVI ст. військо кримських ханів неодноразово здійснювало походи на Московське царство. Тільки в першій половині століття їх було 43. У відповідь Москва організовувала свої військові експедиції, залучаючи для цього козацтво. Після сходження на кримський престол хана Девлет-Герая ситуація змінилася. Новий хан прагнув відродити колишню міць Золотої Орди і звільнитися від васалітету по відношенню до Стамбулу. У ході численних військових кампаній Девлет-Герай зрозумів, що необхідно міняти тактику: замість набігів він вирішив почати планомірне підпорядкування московських земель.

У свою чергу після підкорення Казанського (1552) і Астраханського ханств (1556) російський цар Іван IV Грозний планував завдати удар по Криму і тим самим ліквідувати загрозу з півдня. Девлет-Герай поклявся за будь-яку ціну повернути союзні йому мусульманські держави на Волзі, але зробити це він хотів сам, без допомоги турків.

Проте до походу на Астрахань проявила інтерес також і Османська імперія. Експедиція, намічена на 1563 рік була погано підготовлена і фактично провалилася. Російські послы в Стамбулі заздалегідь дізналися про підготовку операції. Вони доносили царю в Москву: «Бусурмани із Тюрмен і з Крим-Шевкалов і з інших держав підуть на Астрахань... У турецького [султана] на тебе, государя, велика досада».

Через п'ять років мусульманські союзники, Крим і Османська імперія, знову почали готувати військову кампанію проти Москви. Цього разу була проведена грандіозна підготовча робота. Турецький султан Селім II планував не просто захопити Астрахань, але створити в прикаспійських степах свій форпост, який би контролював товарні потоки із Середньої Азії та Китаю

до Європи. З цією метою планувалося прорити канал між річками Дон та Волга. Для його будівництва було зібрано біля 30 тис. робітників, в основному з Криму.

Османську армію, загальною чисельністю біля 80 тис. осіб, очолював воєначальник Касим-паша, родом з черкесів. Девлет-Герай зібрав для наступу на Астрахань 50-тисячну армію. Час для війни правителями Криму та Османської імперії було вибрано надзвичайно вдало. Тоді Московське царство було втягнуто в тривалу і вкрай обтяжливу Лівонську війну. Вільних військ у Москви було мало, що давало хороший шанс на успіх арміям мусульманських держав.

Причиною до війни стало будівництво на Тереку російських фортець. Для Кримського ханства це була серйозна небезпека. Виникла ситуація стратегічного оточення. Крім того, представники казанського і астраханського населення слали в Крим і Стамбул листи з проханнями про заступництво проти «гяурів», що захопили «юрти мусульманські».

Перед початком наступу Девлет-Герай провів серйозну дипломатичну роботу. Він намагався залякати Москву загрозою вторгнення об'єднаних сил Кримського ханства, Османської імперії та Ногайської орди. Проте Іван IV відмовився добровільно повертати Астрахань.

У Стамбулі деякі учасники походу, впевнені в його успіхові, брали задатки за очікуваний прибуток. У султанському палаці розподіляли посади в ще не завойованому ханстві і видавали «жалувані грамоти» придворним. Для того, щоб «підігріти» інтерес хана до військової операції, йому було надіслано від імені султана 30 тис. золотих, 1 тис. жупанів, 1 тис. шабель і 1 тис. пар чобіт, а також безліч іншого цінного майна.

Наприкінці травня 1569 року Девлет-Герай та Касим-паша виступили у похід. Між Волгою та Доном будівельники активно

взялися за проведення земляних робіт. Однак, не маючи досвіду і знань в області будівництва каналів, турки опинилися перед лицем низки нерозв'язних технічних проблем і були змушені зупинити будівництво. Після цього ними було зроблено спробу перетягнути кораблі постачання посуху, з Дону до Волги, але й це починання зазнало невдачі.

Тим часом турки і кримці приступили до облоги Астрахані лише у вересні 1569 року. Девлет-Герай почував себе в підпорядкованому, по відношенню до османів, становищі, тому не дуже горів бажанням воювати. Російський гарнізон в Астрахані був невеликий, але йому на допомогу Іван IV надіслав підкріплення, «легку рать» під командуванням князя Василя Серебряного.

Астраханська війна викликала інтерес не тільки в Європі, але і в Азії. Османська експансія серйозно загрожувала безпеці багатьох держав. Розуміючи це, перський шах пообіцяв прислати допомогу обложеному гарнізону. Річ Посполита також не залишилася осторонь: вона надіслала на допомогу російським військам загін запорозьких козаків на чолі з українським князем Михайлом Вишневецьким.

Осінь, що настала, а з нею холод і дощі, підірвали моральний дух османської армії. Почастішали випадки дезертирства. Вишневецький провів ряд успішних операцій проти мусульманських армій. Це змусило командування турків зняти облогу і почати відступ, у ході якого було втрачено практично весь обоз. Непризвичаєні до суворох природних умов турки вмирили сотнями від хвороб, при цьому втрати татар, звичних до місцевого клімату, були незначними.

Османи відмовилися від подальших спроб взяти Астрахань. Це розв'язало руки Девлет-Герая, який змінив тактику і вже наступного року здійснив успішний похід у рязанські землі

Московії. Проте це була тільки розвідка. На південних рубежах Москва мала незначні сили, що дозволило кримському ханові почати найуспішнішу військову операцію за всю історію російсько-кримських воєн.

У травні 1571 року Девлет-Герай виступив з величезною армією (біля 60 тис. осіб) у напрямку Москви. Обійшовши приокські укріплення із заходу, татари вийшли до Москви в районі селища Коломенське. Іван Грозний не зміг зібрати достатньо сил для відсічі кримцям, і в цей критичний для держави момент втік до Ростова Великого.

У Москві кримці підпалили міські посади, що викликало паніку серед населення та повністю дезорганізувало оборону міста. За кілька годин російська столиця вигоріла дотла. У вогні та диму загинула велика частина гарнізону на чолі з князем Бельським. Кримський хан взяв в Москві колосальні трофеї, в тому числі кілька десятків тисяч полонених. Переляканий Іван Грозний писав Девлет-Гераю: «Ти в грамоті пишеш про війну, і якщо я про це ж писатиму, то до доброї справи не дійдемо. Якщо ти сердишся за відмову щодо Казані і Астрахані, то ми Астрахань хочемо тобі віддати».

Але підкорювачеві Москви вже було мало однієї Астрахані, він хотів відібрати у росіян усі їхні завоювання у Поволжі. По суті, Івану Грозному була запропонована капітуляція, на яку він піти не міг. Тоді Девлет-Герай став готувати черговий, четвертий похід на Росію. На той час міжнародний авторитет кримського хана різко зріс. Розгром столиці найбільшої європейської держави справив сильне враження. Крим перетворився в серйозний геополітичний фактор, з яким потрібно було рахуватися.

Починаючи нову військову кампанію, Девлет-Герай вважав, що Москва не зможе чинити опір армії Кримського ханства і в цьому була його помилка. До нового походу приєдналася і

османська армія. Стамбул надіслав на допомогу кримцям 7 тис. яничар. Татарський авангард на чолі з Теребердей-мурзою підійшов до Москви в липні 1572 року, перекривши дороги, що ведуть до міста.

Росіяни, заздалегідь поінформовані про похід Девлет-Герая змогли зібрати сильну армію на чолі з князями Михайлом Воротинським і Дмитром Хворостіним. Крім 20 тис. російських воїнів, в її складі були численні загони запорозьких козаків, а також 7 тис. німецьких найманців.

У першій битві на річці Ока московські ратні люди зазнали поразки. Вирішальна битва відбулася біля селища Молоді. Важкі бої тривали протягом кількох днів, і закінчилася поразкою Девлет-Герая. Яничарський корпус був знищений майже повністю. До Криму повернулося не більше третини учасників походу. Після цієї невдачі кримський хан змушений був відмовитися від претензій на Казань і Астрахань. Мрії про відродження могутньої Золотої Орди розвіялися в порошок на полі Молодинської битви.

Що стосується Москви, то чотири походи Девлет-Герая зламали військову і економічну міць держави. На додаток російська армія зазнала поразки в Лівонській війні. До 1583 року Московська держава не тільки втратила раніше завойовані в Прибалтиці землі, а й змушена була поступитися Швеції південним узбережжям Фінської затоки.

Богдан Хмельницький і Тугай-бей: феномен військового братерства

Визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі була не тільки національною. Це була війна, в яку, тією чи іншою мірою, було втягнуто більшість європейських держав. Починаючи повстання, Богдан Хмельницький розумів, що без

сильних союзників він не зможе перемогти польську армію — одну з найкращих на той час в Європі. У цій ситуації він зупинив свій вибір на Кримському ханстві.

Рішення Хмельницького було, з одного боку, досить дивним, враховуючи той факт, що українські козаки і кримські татари не були в особливо дружніх відносинах. Скоріше навпаки — гетьман звернувся за підтримкою до вічних суперників козаків за панування в причорноморських степах і дніпровських плавнях. З іншого боку, його рішення було цілком прагматичним. Запорозькі козаки були хорошими воїнами, але вони мали слабку і нечисленну кавалерію. Зате у кримських татар була сильна кіннота за відсутності піхоти. Поєднавши разом кінноту і піхоту, Хмельницький перетворив свою армію на грізну силу.

Сам гетьман добре знав мови і звичаї мусульманських народів — кримських татар і турків. Ще в юні роки він брав участь у битві під Цецорою, в результаті якої потрапив у турецький полон, де зміг вивчити тюркські мови.

Головною причиною розпочатого в 1648 році повстання українського народу був нестерпний національний і релігійний гніт. Сучасник подій Визвольної війни писав: «Багато нам розповідають про турецьке рабство, але це стосується військовополонених, а не тих, що живуть у турків під владою, обробляють землю чи займаються торгівлею. Останні, заплативши річну данину чи закінчивши покладену на них роботу, вільні так, як не вільний у нас жоден шляхтич. У нас в тому свобода, що всякому можна робити те, що заманеться: від цього і виходить, що найбідніший і слабший робиться невільником багатого та сильного, сильний завдає слабкому безкарно всякі несправедливості, які йому заманеться. У Туреччині жоден паша не може того робити останньому мужику, інакше поплатиться за те головою... і у татар мурза і високий улан не сміють так ображати простого

хлопа, хоча б й іновірця; ніхто і не подумає про це: всяк знає, що його самого можуть повісити перед будинком скривдженого. Тільки у нас в Польщі вільно все робити і в містечках, і в селищах. Азіатські деспоти за все життя не замучать стільки людей, скільки їх замучать щороку у вільній Речі Посполитій».

У березні 1648 року Богдан Хмельницький разом зі своїм сином Тимофієм здійснив дипломатичний візит до Криму, де провів переговори з ханом Іслямом III Гераєм. У «Літописі Величка» наводиться текст його промови перед кримським повелителем: «Досі ми були ворогами вашими, але єдино від того, що перебували під ярмом ляхів. Знай же, ясновельможний хане, що козаки воювали з тобою поневолі, а завжди були і будуть друзями підвладного тобі народу. Ми тепер зважилися скинути ганебне польське ярмо, перервати з Ляхистаном всякий зв'язок, запропонувати вам дружбу, вічний союз і готовність боротися за мусульманську віру. Вороги наші поляки — вороги ваші; вони зневажають силу твою, ясновельможний хане, відмовляються платити тобі належну данину і ще підштовхують нас нападати на мусульман; але відаєш, що ми чинимо щиро: ми сповіщаємо тебе про їх задуми і пропонуємо тобі допомагати нам проти зрадників і клятвопорушників».

Внаслідок переговорів вдалося укласти українсько-кримський військово-політичний союз. Завдяки цій угоді, хан відправив на допомогу запорожцям перекопського мурзу Тугай-бея — досвідченого воїна та полководця. У квітні 1648 року Хмельницький прибув у Запорозьку Січ, де був обраний гетьманом.

Кінний корпус Тугай-бея налічував біля 4 тис. воїнів. З'єднавшись з армією Хмельницького, кримські татари вирушили до річки Жовті Води. До цього часу поляки вже мали достатньо інформації про підготовку повстання та сформували два корпуси під загальним командуванням Стефана Потоцького. Частина

війська належала до реєстрового українського козацтва, що перебувало на службі у польського короля.

Хмельницькому вдалося перехопити реєстрових козаків ще на підході до місця бою і переконати їх перейти на бік повсталих. Це різко посилило бойові можливості армії гетьмана. Бій з поляками розпочався 5 травня. Використовуючи чисельну перевагу, козаки змогли взяти в облогу табір Потоцького. Кілька разів вони штурмували його, але поляки щоразу відбивалися. Корпус Тугай-бея знаходився в резерві і в битві участі не брав.

Оточені з усіх боків поляки запропонували розпочати мирні переговори. Хмельницький погодився випустити армію Потоцького з оточення, але за умови здачі всієї артилерії. Кримські татари робили вигляд, що вони є лише сторонніми спостерігачами в цій війні. Після того, як угода була підписана, поляки покинули табір, залишивши гармати козакам.

У цей момент у справу вступив Тугай-бей. Татари раптово атакували поляків прямо на марші. Польські вояки спробували побудувати новий табір, але не встигли. У запеклій сутичці велика частина їх війська була знищена. Стефан Потоцький отримав смертельне поранення. Це була перша перемога Богдана Хмельницького і Тугай-бея над польсько-шляхетською армією.

Козацькі повстання не раз вже стрясали Річ Посполиту, але завжди польсько-литовській державі вдавалося придушувати ці виступи. Звістка про те, що цього разу разом із українськими козаками виступили кримські татари, глибоко вразила правлячі кола Польщі. Розгром армії Потоцького показав, яка грізна сила збирається на берегах Дніпра.

Після перемоги в битві на Жовтих Водах до армії Хмельницького почали приєднуватися тисячі козаків і селян-втікачів. Поляки спішно формували нову армію, яка повинна була придушити «бунт». Хмельницький відправив вперед авангард на чолі

з полковником Кривоносом, який підтримував загін кримської кінноти. Їх завданням було затримати польські війська до підходу основної армії повсталих. Наступний бій був неминучий.

Нову польську армію вів великий гетьман коронний Микола Потоцький, батько загиблого в бою під Жовтими Водами Стефана Потоцького. Коронний гетьман був відомий як жорстокий і нещадний кат. Саме він у 1637 році потопив у крові повстання козаків під керівництвом Павлюка і Гуні. Ще одним польським командувачем був польний гетьман Мартин Калиновський.

Поляки поспішали помститися за поразку під Жовтими Водами, крім того вони бачили, як по всій Україні піднімається хвиля народного гніву проти поневолювачів. Серед польських командирів не було єдності щодо того, як потрібно діяти проти козацько-татарського війська. Поляки мали дуже туманне уявлення про чисельність армії Хмельницького та Тугай-бея. Ходили чутки, що на допомогу козакам прийшла вся кримська орда.

Налякані чутками польські командири вирішили не приймати бою і відступити на більш вигідні рубежі. Знаючи про наміри противника, полк Кривоноса перекрив шлях відступу полякам на відстані приблизно в десять кілометрів від Корсуня, заваливши його спиляними деревами і викопавши глибокі рови.

16 травня 1648 року армія Потоцького почала відступ у бік Богуслава. Козаки та кримські татари переслідували польські війська, що відступали, безперервно нападаючи та обстрілюючи їх з мушкетів і луків. Після того, як поляки дісталися гаю, несподіваного удару їм завдав полк Кривоноса, а ззаду вже напірали війська Хмельницького і Тугай-бея. Потоцький та Калиновський повністю втратили управління військами, які охопила паніка.

Польська армія була повністю розбита. Втечею вдалося врятуватися лише 1,5 тис. солдатів. Обидва гетьмана потрапили у полон. Разом з ними було захоплено ще 7 тис. поляків. «Геть-

ман Потоцький, — писав польський сучасник подій, — більше думав про склянки [з вином], ніж про благо і цілісність Речі Посполитої... не радився зі своїм товаришем Калиновським, з полковниками та ротмістрами, і, постійно відданий пияцтву та розпусті, загубив військо, зганьбив і осоромив Польщу, втратив синів вітчизни, старих воїнів і безліч слуг, німців та інших іноземців, не слухав думок короля, воєводи краківського Любомирського, воєводи брацлавського та інших панів, які йому писали і радили не дратувати козаків й хлопів».

Корсунська битва продемонструвала ефективність військового союзу українського козацтва і Кримського ханства. Перемога прославила двох полководців — Богдана Хмельницького і Тугай-бея, які перед лицем грізного ворога зуміли розробити і здійснити грамотний план битви, що приніс їм славну перемогу.

Український історик Микола Костомаров повідомляв про розмову, яка відбулася між полоненим коронним гетьманом Потоцьким і Тугай-беєм. «Чи може запанувати мир між ляхами та козаками?», — запитував він Потоцького. «З поваги до християнської релігії, — відповідав коронний гетьман, — Річ Посполита дарує їм мир на справедливих умовах, аби ми знати могли, чого забажають козаки». «По-перше, — сказав Тугай-бей, — треба, щоб ви їм дали удільну державу по Білу Церкву, щоб повернули їм колишню свободу, щоб у містах, замках та селищах ваші старости і воєводи не мали влади». «Ці умови тяжкі для Речі Посполитої, — сказав Потоцький, — не думаю, щоб їх ухвалили». «А якщо Річ Посполита цього для них не зробить, то вам буде багато клопоту, — сказав Тугай-бей, — ми на сто років присягнули на побратимство з козаками та обіцяли взаємно стояти проти всіх ворогів, не тільки проти польського короля, а хоч би і самого турецького султана. Нічого не побоїмося у вічному союзі з козаками».

Після перемоги під Корсунем татари, взявши багаті трофеї, повернулись до Криму. Що стосується українського гетьмана, то він продовжив наступ, займаючи практично без опору все нові й нові території. Польська шляхта при наближенні козацького війська втікала. По всій Україні горіли панські замки та маєтки. Повстання поширилося на територію Білорусі й почало загрожувати самому існуванню Речі Посполитої.

У травні помер польський король Владислав IV. Вибори нового монарха затягувалися, що ще більше посилювало хаос і плутанину в державі. У цій ситуації Хмельницький пішов на переговори з Варшавою, маючи намір мирним шляхом досягти бажаної мети — широкої автономії для України в рамках єдиної держави. Однак польські магнати не бажали йти на поступки, вони хотіли силою придушити «бунт черні».

У вересні 1648 року поляки зібрали нову 40-тисячну армію. Це була військова еліта, коронне військо. Після того, як обидва гетьмани потрапили в полон, командування було довірено відразу трьом іменитим шляхтичам: Домініку Заславському, Олександрю Конєцпольському і Миколі Остророгу. Висміюючи своїх не дуже вмілих та досвідчених супротивників, Богдан Хмельницький іронічно називав їх «перина, дитина і латина».

Після перемог у битві на Жовтих Водах і під Корсунем авторитет Тугай-бея як успішного полководця виріс неймовірно. Татари повернулися до Криму з великими трофеями. Восени Тугай-бей знову рушив на допомогу Хмельницькому. Згідно з деякими джерелами, на чолі кримського війська був сам хан Іслям III Герай. Однак, з огляду на невелику чисельність татарського війська, це, здається, малоймовірним.

Битва відбулася біля подільського замку Пилявці. На момент початку бойових дій (11 вересня) кримські татари ще не встигли підійти. У цей день поляки спробували форсувати річку

Пилявка, але були відбиті козаками. Тоді інший загін зміг перейти річку трохи вище за течією. Козаки почали відхід у бік замку, де знаходилася резиденція Хмельницького. Переслідувати їх поляки так і не наважилися.

Наступного дня до козаків прибуло довгоочікуване татарське військо. Його чисельність була приблизно такою ж, як і під час попередньої битви під Кодаком. Щоб залякати поляків, гетьман наказав декільком тисячам козаків вивернути кожухи навиворіт, як це було прийнято у татар.

Рано-вранці 13 вересня, скориставшись густим туманом, козаки і татари атакували польські укріплення. Поляки виявилися до цього не готові. Вчоргове їх підвела відсутність єдиного командування. Хмельницький влаштував засідку, в яку потрапили польські солдати. Засадний полк Кривоноса, замаскований під татар, атакував з традиційним мусульманським кличем «Алла!», тим самим наводячи жах на шляхту, що тікала.

Татарам і козакам вдалося захопити табір польської армії з величезними припасами, артилерією і скарбницею. Половина шляхетського війська потрапила у полон і була передана татарам як трофей. Перемога під Пилявцями відкрила дорогу козацько-татарській армії на Львів.

У середині XVII ст. Львів був добре укріпленим містом. Він мав кілька фортифікаційних споруд, серед яких: Високий замок та Низький замок. Після битви під Пилявцями Хмельницький і Тугай-бей розраховували на захоплення цього багатого торгового міста. Польські магнати, налякані об'єднаною козацько-татарською армією, не захотіли захищати Львів. Вони втекли до Варшави, на Сейм, де велася підготовка до обрання нового короля.

Львівський гарнізон ледь налічував 2 тис. воїнів, але, незважаючи на це, здаватися городяни не збиралися. Причому це

стосувалося не тільки поляків. Значну частину жителів Львова склали українці-уніати. Знаючи ставлення козаків до греко-католиків, вони не чекали милосердного відношення до себе і тому готувалися дати відсіч спільно з поляками.

26 вересня 1648 року під Львовом з'явився авангард об'єднаної армії на чолі з Тугай-беєм. Через два дні до міста підійшли основні сили козаків і татар. Львів'яни спалили передмістя, щоб позбавити Хмельницького можливості обстрілювати місто з артилерії. Гетьман відправив свої найкращі частини на чолі з Максимом Кривоносом на штурм Високого Замку. Замок було взято, але сам Кривонос отримав у цьому бою смертельне поранення.

Жителі Львова запропонували Хмельницькому великий викуп за відмову від штурму укріплень. Гетьман викуп прийняв, зняв облогу і повів свою армію до фортеці Замостя, яку вже взяв у облогу Тугай-бей. У цей час в Польщі нарешті був обраний новий король Ян II Казимир. Усі учасники війни вже виснажилися через численні битви. Саме тому було укладено перемир'я, яке дозволяло обом сторонам конфлікту підготуватися до нових битв.

Основні приготування було завершено до травня 1649 року. Поляки були впевнені в легкій перемозі, відправивши свою армію на Волинь. Однак після отримання відомостей про чисельність козацько-татарського війська, що наближалось, вони почали відступ, зупинившись біля замку Збараж. У цей час командування над польською армією взяв на себе князь Єремія Вишневецький.

На чолі кримськотатарської армії цього разу стояв сам хан Іслям III Герай. Ймовірно, він заздрив славі Тугай-бея, який став не тільки успішним полководцем, але і накопичив величезні багатства, беручи участь у війнах проти Речі Посполитої.

Козаки і татари взяли в облогу Збараж. Вишневецький у розпачі почав писати прохання Яну II Казимиру із закликом прийти на допомогу армії. У цій ситуації польський король, не чекаючи остаточного формування коронного війська, рушив з-під Любліна до Збаража. Хмельницький, залишивши частину козаків осаджувати Збараж, разом з Іслямом III Гераєм пішов на зустріч військам Яна II Казимира.

У битві під Зборовом польське військо зазнало тяжкої поразки. Проте у вирішальний момент битви хан Іслям III Герай зажадав зупинити наступ і почати переговори з королем. Ходили чутки, що причиною цього рішення була велика грошова сума, яку поляки передали кримському хану. Можна припустити, що якби кримськотатарською армією командував Тугай-бей, подібного повороту подій не сталося б.

У результаті переговорів було укладено Зборівську мирну угоду, яка передбачала широку автономію для України, але при цьому не враховувала повністю інтереси козацтва. Що стосується поляків, то для них мир був потрібен лише для того, щоб краще підготувати армію для нових битв.

Іслям III Герай повернувся до Криму, суттєво поповнивши свою скарбницю за рахунок Яна II Казимира. Він розраховував, що Богдан Хмельницький стане його васалом, але український гетьман мав зовсім інші плани. Він був шокований поведінкою хана в битві під Зборовом. Саме тому Хмельницький звернувся з листом до султана Мехмеда IV про прийняття України в підданство Османської імперії. Український гетьман розраховував, що турки будуть більш надійними партнерами у війні проти Польщі.

На початку 1651 року Хмельницький отримав султанський фірман, в якому говорилося: «Грамота (фірман) імператорська козацькому Гетьманові, князю християнських народів. Вибра-

ний із великої козацької громади, козацький Гетьман Богдан Хмельницький, хай він закінчить добре своє життя (тобто хай він прийме Іслам). Як тільки цей високий володарський Лист прибуде, хай буде відомо, що ми говорили із Вашими послами, які прийшли до нас, і Осман-чауш передав нам Вашого прихильного Листа, і, згідно зі старими османськими звичаями, Візири і Члени державної ради дістали переклад цього Листа, в якому Ви повідомляли, що Ви приймаєте наш протекторат і що хочете бути у приятельських взаєминах із нашими військами. Ви повинні знати, що ми радо вітаємо приятелів, а тому що Ви шукаєте допомоги і підданства, ми це Вам даруємо, і про це Ви повинні знати. Осман-чауш доповів нам усе, що Ви йому переказали. Так само ми дали наказ Кримському Ханові Іслам Гірею III і нагадали йому, щоб і він повернув свої очі в польську сторону, щоб вони Вам і нашій державі не робили труднощів. І щоб він із татарським військом був напоготові. Тим більше, що Ви із татарським Ханом у приязні. Як ознаку нашої ласки посилаю Вам почесний одяг та інші ознаки приязні. Ви просили, щоб Вам, як і іншим християнським володарям, з імператорської сторони було видано *saht-pâte* (договір). Тому, що Ви засвідчили свою вірність і що у ваших краях є порядок, ми повідомляємо Вам, що Вам, як і іншим християнським володарям, невдовзі буде надісланий договір з усіма умовами й обов'язками». Написано в I декаді місяця *Rebic-ül-evvel* 1061р.г. (22 лютого – 3 березня 1651 р.).

Таким чином, з 1651 року Хмельницький став васалом Османської імперії. Напередодні чергової військової кампанії він заручився підтримкою однієї з найпотужніших держав Європи. Ймовірно, про угоду між Україною та Османською імперією стало відомо у Варшаві. Саме тому Сейм швидко затвердив план нового наступу на бунтівні українські землі. Уже за місяць

польські війська перейшли умовну межу, що відділяла територію козацької автономії від Речі Посполитої. До вирішального бою під Берестечком залишалося менше півроку.

Битва під Берестечком була однією з найважливіших в історії Визвольної війни українського народу. Перемога в ній могла б перекреслити всі сподівання польської шляхти знову закабалити українців. Крім того, вона могла зміцнити союз між козаками та кримськими татарами.

Для участі в битві Богдан Хмельницький зміг мобілізувати біля 100 тис. воїнів. Він також чекав, що його союзник, кримський хан Іслям III Герай, приведе багатотисячне військо. Готувались до бою і поляки. До літа 1651 року вони зібрали небачене для того часу військо — понад 150 тис. вояків. Усі найкращі полководці Польщі на чолі з королем Яном II Казимиром знаходились на полі Берестейської битви.

1651 року Богдан Хмельницький вів переговори з усіма провідними гравцями Європи, намагаючись втягнути їх у війну. При цьому він був готовий визнати васалітет будь-якої країни, яка могла надати йому істотну військову допомогу. Успіхи козацького війська викликали жвавий відгук в Європі. Австрія, Швеція, Османська імперія, Франція, німецькі держави, Росія, Трансільванія, Венеція і Ватикан уважно стежили за розвитком подій. Знищення Польщі могло кардинально змінити розстановку сил на континенті.

Уряд Речі Посполитої намагався представити Хмельниччину винятково як війну за віру, за католицьку церкву. Сам Папа Римський незадовго до битви під Берестечком надіслав польському королю меч у золотих піхвах і прапор, а також благословив його на боротьбу зі «схизматиками» (так називали католики прихильників православної церкви). Не залишився осторонь і Константинопольський патріарх, який називав у своїх листах

Хмельницького «воїном за православну віру».

Напередодні військової кампанії 1651 року високу дипломатичну активність проявляли високопоставлені османські чиновники. У цілому Стамбул сприяв Хмельницькому у війні проти Польщі, хоча було і чимало противників, які вважали союз з козаками помилкою.

У листі, адресованому українському гетьману великий візир Мелліт Ахмет-паша повідомляв про те, що султан дав вказівку кримському хану про надання військової допомоги Україні. При цьому великий візир радив під час переговорів з поляками не довіряти їх словам і не укладати мирну угоду.

Перед початком битви під Берестечком армія Богдана Хмельницького довгий час маневрувала, не вступаючи в бій з поляками. Гетьман чекав, коли підійде з Криму армія його союзника — хана Ісляма III Герая. Разом з ханом на війну вирушив і перекопський мурза Тугай-бей. У середині червня 30-тисячна орда приєдналася до козаків.

Битва під Берестечком тривала з 28 червня до 10 липня 1651 року. Особливістю бою була нова тактика, яку застосували польські командири. Вони розставили війська відповідно до німецької військової науки. Цей спосіб оборони був незнайомий козакам і татарам. Завдяки новому шикуванню, оборона польської армії успішно витримувала всі атаки кінноти і піхоти.

Крім цього, поляки застосували ще одну тактичну новинку. Вони поставили свою артилерію на лівий фланг проти татарського війська. Їх гармати заряджалися не тільки ядрами, а й шрапнеллю, яка серйозно шкодила кримцям. У найперші дні битви від артилерійського вогню загинули два провідних командири кримськотатарського війська — Амурат і Тугай-бей. Лець не загинув і сам хан Іслям III Герай після того, як одне з ядер розірвалося недалеко від нього.

Незабаром після цієї події за наказом хана кримське військо залишило свій табір і спішно покинуло поле битви. Ходили чутки про те, що причиною відступу татар був секретний договір між козаками і поляками. Згідно з цією угодою вони нібито планували спільно напасти на кримців і знищити їх армію. Безсумнівно, джерело цих чуток було у польському таборі.

Побачивши, що татарське військо відходить, Богдан Хмельницький кинувся слідом за ханом, щоб переконати його повернутися. Але Іслям Герай взяв гетьмана в заручники і повів із собою. Поляки негайно скористалися ситуацією і перейшли до активних дій проти козацької армії. І хоча бій тривав ще кілька днів, перевага сил дала про себе знати. У цій ситуації поразка була неминучою.

Довгий час вважалося, що велика частина війська Хмельницького полягла на полі битви. Насправді це далеко не так. Козацькі командири змогли вивести свої загони через болота, при цьому полякам як трофей дісталася майже вся артилерія та обоз.

Через два місяці після битви відпущеному з полону Хмельницькому вдалося знову зібрати велику армію під Білою Церквою, яку поляки так і не зважилися атакувати. Почалися переговори, які закінчилися підписанням Білоцерківського мирного договору.

Богдан Хмельницький болісно переживав загибель свого друга і бойового побратима Тугай-бея. Він не раз говорив: «Тугай-бей близький мені, він мій брат, моя душа ...». Разом з Тугай-беєм Хмельницький здобув свої найгучніші й славні перемоги. Ймовірно, якби союз двох полководців тривав і далі, то наслідки війни були б зовсім іншими.

Однак непередбачувана поведінка хана Ісляма III Герая, який мав свої плани відносно ходу війни, внесла корективи в перебіг подій. Усе це призвело до руйнування союзу між козаць-

кою Україною і Кримським ханством. Хмельницький перейшов під протекцію Москви, а кримські татари стали союзниками поляків. Після цього війна на землях України тривала ще кілька десятиліть.

Про одну політичну інтригу кримського хана Ісляма III Герая

Визвольна війна українського народу проти польського поневолення (1648–1657) була не тільки часом кровопролитних битв, але і високої дипломатичної активності всіх сторін, залучених у конфлікт.

Добре відомо, що Богдан Хмельницький був неперевершеним майстром політичного тролінгу. Заради досягнення своєї мети у війні він писав вірнопідданські листи майже всім монархам Європи і на словах був готовий визнати себе васалом, або союзником, будь-якої держави, яка виступить зі зброєю в руках проти Речі Посполитої. При цьому він активно втручався у політику своїх сусідів, підкуповуючи придворних і здійснюючи тиск на міністрів. Збереглася розповідь польського мемуариста Голинського, яку можна вважати історичним анекдотом або рефлексією переляканого на смерть обивателя, де він повідомляє, що Хмельницький організував палацовий переворот у Стамбулі і змістив з престолу султана Ібрагіма.

Йдеться про яничарський бунт, який трапився в серпні 1648 року, коли навіжений султан Ібрагім був скинутий з престолу за участі його матері Кьосем-султан. Згідно з повідомленням Голинського, Хмельницький звернувся за військовою допомогою до Ібрагіма, але останній нібито відмовив йому в цьому. Тоді український гетьман через свою агентуру підбив яничар на виступ, в результаті якого султан втратив трон і був убитий. Зрозуміло, що історія, розказана Голинським далека від реаль-

ності, але вона показує, яку роль надавали закулісним розбіркам сучасники Хмельницького.

Не цурався політичних інтриг і кримський хан Іслям III Герай (1604–1654). Він багато років жив у Польщі, досконало володів польською мовою і добре розбирався в політиці Варшави. Будучи залученим у війну на боці Хмельницького, Іслям Герай продовжував вести активне листування з польським королем і його провідними сановниками.

Особливий інтерес становлять два листи, написані ханом у жовтні 1650 року. Перший лист адресований польському королю Яну Казимиру. У ньому Іслям Герай пропонував укласти військовий союз, спрямований проти Росії. На перший погляд ця пропозиція виглядає досить дивною, особливо якщо врахувати, що саме на той час Кримське ханство перебувало в союзі з Україною і брало участь у всіх вирішальних боях війни. Більш того, відомо, що навесні 1650 року Хмельницький прийняв протекцію Османської імперії, ставши її васалом, тим самим ще більше зміцнивши свої зв'язки з Кримом. Разом з тим зміст листа виглядає цілком логічною комбінацією, свого роду димовою завісою, покликаною прикрити підготовку війська до чергового походу на Польщу.

З листа не зрозуміло, яким чином Іслям Герай пропонував організувати наступ на Росію. Усе пояснює інше послання, яке кримський хан відправив польському підканцлеру Лещинському. У ньому він точно визначив цілі майбутньої війни з Московією. Йшлося не просто про воєнну кампанію, а про повний розподіл Росії між Річчю Посполитою і Кримським ханством.

«Що би не обіцяв Бог, — писав хан Лещинському, — багато замків, волостей та міст і землі [переданні в наші] руки, під вашою владою залишаться. Ми прагнемо тільки астраханських, казанських та інших орд нашого магометанського союзу,

щоб могли їх отримати в наші руки і тим задовільнитись. Такого випадку для придбання таких великих володінь не було нікому з давніх часів, і, звичайно, це буде краще для вас, що зможете здобути московську столицю, але й також з Кримом затвердити дружбу та братерство до судного дня».

Як можна побачити з цього уривка, Іслям Герай пропонував полякам усі російські землі, крім територій з мусульманським населенням, які були завойовані за часів Івана Грозного. Йдеться про Казанське, Астраханське і Сибірське ханства. Ймовірно, поляки повинні були відразу зрозуміти, що Іслям Герай грає з ними в якусь гру, метою якої було максимальне ослаблення Польської держави напередодні спільного походу армій України та Криму.

Однак це було не так. Зберігся лист польського магната, київського воєводи Киселя, адресований королю Яну Казимиру. У ньому повідомляється, що агент у резиденції гетьмана в Чигирині дізнався про донесення, що надійшло з Криму, в якому говориться, що якісь сили замишляють розладнати союз Хмельницького з Іслямом Гераєм. Цю ж інформацію підтвердив й український полковник Жданович. Таким чином Хмельницький дізнався про таємні переговори між Кримом і Польщею.

Проте гетьман не тільки не вжив контрзаходів, а, навпаки, згідно з повідомленням Киселя, не звинуватив хана в інтригах і заявив, що повністю йому довіряє. Найімовірніше, що донесення з Криму було від самого Ісляма Герая до Хмельницького, в якому хан інформував останнього про заціяну ним гру з поляками.

У листі київського воєводи також повідомляється про інтенсивну підготовку українських козаків до нового походу проти Польщі й про те, що Османська імперія всіляко сприяє тому, щоб до цього походу приєдналися війська Кримського ханства.

Про переговори Ісляма Герая з поляками стало відомо також і в Стамбулі. Для того, щоб розвіяти всі можливі сумніви Хмельницького, йому від імені султана було направлено листа, в якому говорилося: «Ми спрямували зараз до вельможного серед монархів кримського хана Ісляма Герая подібні наші накази... щоб він ніколи на польський бік не звертав свої очі, а, навпаки, якщо б звідти подув вітер на вас, відразу ж вам допомагав своїм спритним швидколїтним татарським військом».

Незважаючи на те, що інтрига, затїяна Іслямом Гераєм не привела до суттєвих практичних наслідків, вона показала, яке значення надавали політичним союзам у період Визвольної війни, як тяжко вони створювалися і як легко руйнувалися внаслідок вмілої роботи розвідки і контррозвідки сторїн, що ворогували.

Кримські татари у Конотопській битві 1659 року

27 липня 1657 року в Чигирині помер гетьман України Богдан Хмельницький. Уже в жовтні у місті Корсунь була зібрана Козацька рада, на якій тимчасовим гетьманом був обраний Іван Виговський - один із найближчих соратників Хмельницького. Він довгий час очолював Генеральну канцелярію — найефективніший інститут державного управління України того часу, і, ставши гетьманом, по суті, усунув від влади малолїтнього сина Хмельницького — Юрія.

Виговський взяв курс на розрив відносин з Москвою і на зближення з Польщею та Кримським ханством. 1658 року він підписав з польським урядом Гадяцький договір, згідно з яким Україна входила до складу Речі Посполитої на правах широкої автономії. Проти цієї угоди виступила частина козацької еліти, яку активно підтримала Росія. Почалося повстання, яке очолили: кошовий отаман запорозького козацтва Яків Барабаш

та полтавський полковник Мартин Пушкар. Низка конфліктів в Україні призвела до того, що країна занурилася у справжню громадянську війну.

Щоб домогтися підтримки з боку впливових сусідів, Виговський присягнув на вірність Польщі та одночасно Кримському ханству. Влітку 1658 року на території всієї України розгорілися бойові дії. У серпні брат Івана Виговського, Данило, взяв у облогу Київ, в якому перебував великий гарнізон російської армії. В облозі брав участь загін кримських татар. Кілька разів козаки штурмували місто, яке захищали війська московського боярина Василя Шереметьєва і князя Юрія Барятинського, проте всі їхні спроби прорвати оборону російських військ закінчилися безуспішно.

Зазнавши кількох невдач поспіль, Іван Виговський зважився на політичний маневр, підтвердивши свою присягу на вірність царю. Це дозволило йому виграти час, щоб з'єднатися з військами Польщі та Кримського ханства. У грудні 1658 року армія гетьмана атакувала росіян під Лохвицею і Ромнами. У відповідь в березні 1659 року в Україну вдерлася велика московська армія під командуванням князя Олексія Трубецького. Не маючи широкої підтримки серед козацтва і не бажаючи йти на ризик, Трубецький розпочав переговори з Виговським, які тривали майже півтора місяця і закінчилися повним провалом.

Після цього, в квітні 1659 року, армія Трубецького взяла в облогу добре укріплене місто Конотоп. Облога тривала аж до червня, а запаси води і продовольства у козаків вже закінчувалися. Ніжинський полковник Григорій Гуляницький, котрий керував обороною міста, писав Виговському, що без допомоги гарнізон зможе протриматись не більше тижня.

Однак здаватися гарнізону Конотопа не довелося, бо йому на допомогу прийшла велика кримськотатарська армія на чолі

з ханом Мехмедом IV Гераєм. Її чисельність перевищувала 30 тис. осіб. Використовуючи традиційну тактику виманювання противника, Мехмед-Герай відправив вперед невеликий загін, яким командував нуреддін-султан Аділь-Герай. Трубецький послав проти татар кавалерію під командуванням князя Семена Пожарського. Як і було задумано, Аділь-Герай розгорнув свій загін і почав стрімко відступати. Основні сили Мехмед-Герая знаходилися в засідці. Коли стомлена переслідуванням болотистою місцевістю російська кіннота вийшла на рівнину, то була атакована одразу з кількох сторін. Війська Пожарського було оточено і розбито.

У цей час українська армія гетьмана Виговського тільки підходила до Конотопа. В її складі були козацькі полки і невеликий польський загін. Розгром російської кавалерії визначив весь подальший хід бою. Князь Трубецький кинув у бій корпус Григорія Ромодановського, який захищав переправу біля річки Куколка. Після запеклого бою війська Виговського взяли переправу. У цей час Мехмед-Герай обійшов російські війська і вдарив у тил. Залишки корпусу Ромодановського змушені були відступити у табір Трубецького. Усвідомивши, що бій програно, Трубецький зняв облогу Конотопа і почав відходити до Путивля.

Мехмед-Герай і гетьман Виговський спробували остаточно добити війська Трубецького на марші. Вони кілька разів атакували армію та обоз, але росіяни, втративши майже всю артилерію, змогли дістатися Путивля.

Під час Конотопської битви у полон до Мехмед-Герая потрапило біля 5 тис. російських воїнів на чолі з князем Пожарським, яких було страчено. Це був досить незвичайний вчинок, адже до цього бою кримчаки воліли отримувати за полонених викуп. Ймовірно, причиною такого рішення хана було неабияке озлоблення сторін під час битви. Крім того, стративши полоне-

них, Мехмед-Герая хотів показати і українським козакам, і російським воєначальникам безкомпромісність війни з Московією.

Підводячи підсумки бою, російський історик Сергій Соловйов писав: «Цвіт московської кінноти, яка здійснила щасливі походи 1654 та 1655 років, загинув в один день». Безумовно, не применшуючи заслуг гетьмана Івана Виговського в перемозі під Конотопом, варто відзначити вирішальну роль в успіху кримської армії Мехмед-Герая. Більшість дослідників визнають, що в цій битві ханське військо продемонструвало високі бойові якості, завдавши російській армії непоправних втрат. Без кримських татар здобути цю перемогу було б неможливо.

Після Конотопської битви татарські загони здійснили низку успішних рейдів на територію Росії, змусивши російського царя Олексія Михайловича зайнятися укріпленням Москви. Що стосується гетьмана Виговського, то його політичні позиції в Україні почали різко погіршуватися. Проти нього виступив новий кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко. Він атакував землі Кримського ханства, змусивши Мехмед-Герая повернутися на батьківщину. У багатьох українських містах почалися повстання проти влади Виговського. Через кілька місяців після конотопського тріумфу гетьман був змушений відмовитися від булави.

Сепаратизм у Кримському ханстві

Єдісанська, Буджацька, Кубанська, Джамбуїлуцька та Єдічкульська орди — державні утворення ногайців — були підпорядковані владі Кримського ханства, проте іноді виступали проти уряду в Бахчисараї, проводячі незалежну, а по суті сепаратистську політику.

На початку XVIII ст. заколот кубанського сераскера Бахті-Герая, що мав прізвисько Делі-султан (Скажений султан),

ледь не поклав кінець існуванню Кримської держави.

Бахті-Герай був старшим сином кримського хана Девлета II Герая, і спочатку його життя мало чим відрізнялося від життя інших принців, що належали до правлячого дому. У 1709 році він отримав другу за значимістю посаду в державі, ставши калга-султаном. Будучи старшим сином хана, Бахті-Герай міг претендувати на престол у Бахчисараї, але доля підготувала йому зовсім іншу роль.

1713 року хан Девлет II Герай був відсторонений від влади урядом Османської імперії. Одночасно з ним було зміщено і його сина. Ймовірною причиною позбавлення влади Девлета стали його контакти з Росією. Кримський хан, незадоволений своїми стосунками з османським урядом, шукав шляхів переходу в російське підданство.

Амбіційний Бахті-Герай не підкорився османам, підняв заколот і встановив свою владу на Кубані, проголосивши себе сераскером. З Кубанню, яка в той час входила до складу Кримського ханства, у нього були давні зв'язки. Ще в 1700 році Бахті вперше став кубанським сераскером (правителем області). Саме тоді він налагодив зв'язки з адигами, ногайцями, калмиками та черкесами, що проживали на Північному Кавказі.

Знання місцевої специфіки допомагало Бахті-Герая протягом багатьох років утримувати свою владу в регіоні. При цьому сам сераскер став серйозним чинником, який доводилося враховувати не тільки Криму, але й Османській імперії, Росії та навіть Персії.

Будучи фактичним сераскером Кубанської орди, Бахті-Герай в 1717 році здійснив масштабний похід на землі південної Росії. Крім татар та ногайців, йому вдалося залучити до походу козаків-некрасівців і навіть традиційних союзників Росії на Північному Кавказі — калмиків.

Під його командуванням Кубанська орда стрімко дійшла до Симбірська, Саратова, Царицина і Пензи. Загони розорили околиці міст і захопили полонених загальною кількістю понад 30 тис. осіб. Результатом походу стало будівництво Росією Царицинської сторожової лінії, яка повинна була захистити державу від набігів ногайців і кримських татар.

У якийсь момент, відчувши силу, Бахті-Герая задумався про ідею створення повністю незалежної держави. Це повинна була бути конфедерація ногайських і калмицьких племен, які, згідно з планом сераскера, мали вийти з підпорядкування Росії та Криму. Проте план Бахті-Герая не мав під собою надійного фундаменту, він не враховував інтереси різних груп впливу, одна частина з яких орієнтувалася на Росію, а інша — на Османську імперію.

Свою політичну програму Бахті-Герая виклав товмачеві Б. Шарову: «Я з руськими людьми ніколи, до самої своєї смерті, в мирі жити не хочу». Говорячи про стосунки з Бахчисараєм і Стамбулом, сераскер заявив: «А слухати турків і Крим я не бажаю».

Після успішного походу на Росію авторитет Бахті-Герая значно зміцнився. Про це свідчить і те, що вже незабаром після повернення на Кубань сераскеру запропонували обійняти ханський трон. Однак від цієї пропозиції він, очевидно передчуваючи підступ, відмовився.

Кубанський правитель робив все можливе, щоб зміцнити свою владу. Ще з кінця XVI ст. ногайські племена перебували під сильним тиском калмиків. Вони зазнавали численних поразок і змушені були кочувати все далі і далі на захід. Бахті-Герая розбив калмицького хана Аюке, вивівши з низин Волги близько 60 тис. ногайців, та переселив їх на землі Кубані.

Незалежна політика Бахті-Герая серйозно турбувала владу

Кримського ханства. Для його приборкання на Кубань з військом прибув син хана Саадета IV Герая — Селім-Герай. У битві на річці Кубань в травні 1718 року Бахті-Герай був розбитий і змушений був переховуватися у гірських аулах Кавказу.

У Росії звістку про поразку їх ворога сприйняли з неприхованим задоволенням. Ба більше, до розшуку Бахті-Герая російська влада намагалася залучити кабардинських князів, обіцяючи свою до них «милість і платню». Але спіймати сераскера не вдалося. Після поразки Бахті-Герай дуже швидко зумів повернути свій вплив на Кубані, до того ж на деякий час він навіть помирився з ханом Саадетом IV Гераєм, що підтверджує їх спільний похід на Кабарду.

Однак через декілька років Бахті-Герай знову вчинив заколот на Кубані. Це був період, коли непокірний сераскер воював одночасно з Кримським ханством, Османською імперією та з Росією. Разом з калмиками Бахті-Герай здійснив цілу серію набігів на землі сусідів. У боях він іноді перемагав, але дедалі частіше зазнавав невдач.

Навесні 1729 року на загін Бахті-Герая під час збору данини в кавказьких аулах напали черкеси. Невгамовного бунтівника було убито, а його загін — розгромлено. Загибель Бахті-Герая на деякий час поклала кінець сепаратистським рухам ногайських племен.

Військова справа кримських татар

Кримське суспільство успадкувало від Золотої Орди не тільки розвинену цивілізацію, а й військово-адміністративні традиції. Військо Кримського ханства мало традиційну для всіх кочових народів бойову побудову з поділом на праве та ліве крило, а також центр. У завдання правого та лівого крила входило охоплення і, по можливості, оточення противника. Завданням

центру був розгром основних сил ворога. Ця побудова, з незначними змінами, пов'язаними із застосуванням вогнепальної зброї, збереглася практично до самого кінця існування Кримського ханства.

У кримському війську існував свого роду рекрутський набір, який оголошувався щоразу, коли воно готувалося до походу. Комплектація ханській армії відбувалась з трьох основних джерел.

1. Особиста гвардія хана.
2. Загони кримської знаті.
3. Ополчення.

Під час серйозних кампаній відбувалася «тотальна мобілізація», коли до війська брали практично все чоловіче населення Криму, здатне носити зброю. У зв'язку з цим істориками неодноразово ставилося питання про чисельність кримської армії. Письмові джерела часто називають абсолютно фантастичні цифри в 100 тис. і навіть 200 тис. воїнів.

У період розквіту Кримського ханства у XVI–XVII ст. ймовірна чисельність мусульманського населення півострова становила від 300 тис. до 500 тис. осіб. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що хан міг повести в похід від 30 тис. до 50 тис. воїнів. При цьому варто відзначити, що армія в 50 тис. воїнів були величезною силою, якій далеко не завжди могли протистояти війська європейських держав.

Говорячи про озброєння кримських татар, варто відзначити, що порівняно з періодом Золотої Орди, кримці поступово відмовилися від важкоозброєної кінноти на користь легкої і маневрної. Що стосується піхоти, то татари використовували підрозділи найманців, які комплектувалася переважно з представників кавказьких народів. Крім того, у військових кампаніях Кримського ханства регулярно брали участь турецькі яничари. Самі

татари рідко билися в пішому строю. Відомий випадок, коли під час битви при Молодях (1572) хан Девлет I Герай (1512–1577), наказав кінноті спішитися і атакувати російську армію пішою лавою. Але це був скоріше виняток, ніж правило.

У кримській армії була також і артилерія. Татари використовували переважно легкі польові гармати, які можна було швидко транспортувати на великі відстані. Однак артилерія завжди грала допоміжну роль у війську кримських ханів.

Консервативні військові традиції, закладені ще за часів Золотої Орди, не дозволили кримцям в повній мірі оцінити переваги вогнепальної зброї. У той час як армії сусідніх держав брали на озброєння пістолети, аркебузи і мушкети, кримські татари продовжували воювати переважно холодною зброєю.

Це пояснювалося ще й тим, що стріляти з мушкета або аркебузи, перебуваючи верхи на коні, було вкрай незручно. Що стосується тодішнього пістолета, то він не міг скласти конкуренції луку за дальністю стрільби. Французький архітектор, картограф і мандрівник Г.Л. де Боплан писав про татарських воїнів, що вони «...стріляють так влучно з лука, що на відстані 60–100 кроків не дають промаху по цілі».

Однак уже в другій половині XVII ст. стало очевидно, що озброєння кримської армії безнадійно застаріло. Татари дедалі частіше стали зазнавати поразок не тільки від регулярних армій, а й від своїх сусідів — запорозьких і донських козаків. Спроби реформувати військо, зробити його більш сучасним не принесли очікуваного результату. Проте татари перейняли від турків деякі нововведення, зокрема вони стали використовувати бойовий порядок, знаний як Дестур-і-Румі. Це був укріплений пересувний табір з возів, який захищали лучники і легка артилерія.

Головним елементом озброєння кримськотатарського воїна був лук зі стрілами, які мали булатні наконечники. Стріли но-

сили в сагайдаку. Зазвичай в ньому містилося 30-40 стріл, чого цілком вистачало для битви. Крім того, воїни були озброєні кривими шаблями, виготовленням яких займалися ковальські майстерні Криму. Вершник також мав у своєму арсеналі спис, деякі з них робилися з гаками, щоб під час ближнього бою було легше стягнути супротивника з коня. Обладунки склалися з кольчуги і шолома. Багаті татари могли собі дозволити панцири, які захищали груди і спину воїна.

Особливо слід відзначити дисципліну в війську Кримського ханства. Тактика ведення бойових дій з боку татар була досить складна, і вимагала не тільки доброго вишколу, але й залізної дисципліни. С. Герберштейн писав: «Вони дуже сміливо вступають в битву з ворогом. Це, однак же, буває недовго: вони звертаються в удавану втечу і, знайшовши зручну хвилину, пускають стріли назад у ворогів, що їх переслідують, а потім, раптово повернувши коней, знову роблять напад на розсипані ряди ворогів. Коли їм доводиться боротися на відкритому полі і ворог знаходиться на відстані польоту списа, то вони вступають в битву не струнками рядами, а кружляють близько ворожого війська, обхоплюючи його з усіх боків, щоб вірніше й вільніше метати в нього списа. Вони наступають і відступають в дивовижному порядку».

Найменш дисциплінованою і свавільною частиною кримської армії були формування ногайських орд, які підпорядковувалися Бахчисараю. Ногайці часто бунтували, проявляли непокору, мігрували по всьому Північному Причорномор'ї, здійснювали несподівані напади не тільки на Польщу і Москву, але і на Крим. Військова організація ногайців була вкрай архаїчна. Під час бойових дій вони мало нагадували нащадків грізного Улусу Джучі.

У XVIII ст. Кримське ханство знайшло в особі Російської імперії грізного супротивника, який прагнув не просто підпо-

рядкувати татар своїй волі, але повністю їх знищити. У цей період виразно виявилася слабкість організації військової справи у Криму. Останнім відносно великим успіхом татар був набіг, організований ханом Кирим-Гераєм (1717–1769) на південну Україну в 1769 році. Це серйозно налякало правлячі кола Петербурга і стало однією з причин вторгнення російської армії до Криму.

Ногайці Північного Причорномор'я

Ногайський народ має довгу і непросту історію. Його формування, як окремого етносу, розпочалося ще в XIII ст., проте, з огляду на різні причини, розтяглося на цілих шість століть. Свою назву ногайці отримали від імені золотоординського темника Ногая, який в останній чверті XIII ст. заснував напівнезалежне державне утворення у нижній течії Дунаю.

Після загибелі Ногая частина племен, що його підтримувала, пішла у район межиріччя Волги і Яіка (Уралу), тобто в місця їх традиційних кочовищ. Там в цей період і бере свій початок ногайський народ.

У другій половині XIV ст. Золоту Орду стрясали конфлікти. Боротьба за владу в державі у період правління беклярбека Мамая призвела до міграції значної частини населення з причорноморських степів на схід.

Основою майбутнього ногайського народу стало монгольське за походженням плем'я мангітів. Особливу роль у формуванні державного об'єднання на початку XV ст. зіграв беклярбек Едигей. Його нащадки стали першими ханами незалежної держави. Остаточно Ногайська орда відокремилася від Золотої Орди в 1440-ті роки.

Вперше Ногайська орда згадується в московських документах під 1479 роком. До цього часу нова держава вже перетвори-

лася на реальну силу, яка контролювала територію нижньої течії річки Яїк і зону між Каспійським та Аральським морями. На піку своєї могутності Ногайська орда могла виставити до 300 тис. воїнів. Але на початку XVI ст. внутрішні чвари спричинили її різке ослаблення.

Неврожаї та епідемії призвели до того, що частина ногаїв знову почала міграцію на раніше залишені території Північного Кавказу, Приазов'я і в Дунайсько-Дніпровське межиріччя. У міграції мусульман-ногаїв були зацікавлені як Кримське ханство, так і Османська імперія, які потребували умілих і відважних воїнів.

Про міграції ногаїв польський історик М. Броневський писав, що вони рухалися «за Перекоп в саму Таврику, іноді навпроти Перекопу в місто Осов, або Азов... що лежить при гирлі Танаїса, або Дона... Далі вони переходять до Істми на великі рівнини, і насамперед на ті, які лежать між Борисфеном [Дніпром], Меотійським озером і Чорним морем, просуваючись все далі й далі для відшукання кращих пасовищ. Але в жовтні, коли там лютують холодні вітри, йдуть безперервні дощі, вони знову повертаються до своїх кибиток».

Протягом XVII ст. під тиском войовничих калмицьких племен в Північне Причорномор'я почали переселення ще кілька хвиль ногаїв. Боротьба Кримського ханства з Польщею, Литвою і Москвою вимагала величезних людських ресурсів. Саме їх давав степ, з його великими і малими кочовими ордами.

Ногайці охоче брали участь у військових походах, але при цьому відрізнялися поганою дисципліною і слабкою організованістю. Під час воєнних кампаній вони грали допоміжну роль, як легка кавалерія. До кінця XVII ст. у Чорноморсько-Азовському регіоні сформувалося кілька ногайських військово-політичних об'єднань. Найбільшими з них були: Буджацька, Єдисанська, Джембойлуцька, Єдичкульська і Кубанська орди. Усі вони пере-

бували у васальній залежності від Криму та Стамбула.

Побувавши у місцях розселення ногаїв, французький архітектор і письменник Гійом де Боплан писав: «Одягом цьому народу служить коротка сорочка... яка спадає... нижче пояса, шаровари і короткі до колін штани для верхової їзди з сукна або частіше з вовняної тканини... Більш заможні з них носять каптан... а зверху суконний халат, підбитий лисячим або благородним куничим хутром, шапка з такого ж хутра та чоботи з червоного сап'яну... Простолюдини мають на плечах тільки баранячі кожухи, які вивертають вовною назовні під час спеки або в дощ... озброєні шаблею, луком... з 18–20 стрілами, за поясом у них ніж... Лише багаті носять кольчугу».

Нерідко ногайці піднімали бунти проти Кримського ханства та Османської імперії. Найбільшими були їх виступи в 1699–1703, 1727–1728 і 1758 роках. Причинами повстань найчастіше ставали конфлікти з Молдавським князівством у Буджацькому пограниччі.

Російсько-турецькі війни XVIII ст. привели ногайців Північного Причорномор'я на межу знищення. Народ, який ще в середині століття мав чисельність в півмільйона осіб, до початку XIX ст. практично зник. Причиною цього були не тільки війни, а й політика геноциду, що проводилася царським урядом.

Особливо тяжкий удар по ногайцям був завданий у 1783 році, коли війська під командуванням О. Суворова жорстоко придушили повстання ногайських племен на Кубані. Після цього все ногайське населення у межиріччі Дунаю і Кубані було виселено в різні частини Російської імперії або було змушене втечі на землі Османської імперії. Ногайці, як єдиний народ, припинили своє існування і зникли з політичної мапи Європи. Нині лише невеликі групи цього народу живуть в Казахстані, Туреччині та на Північному Кавказі.

Про спільний похід українських козаків та кримських татар під час російсько-турецької війни 1711 року

Поразка шведської армії в битві під Полтавою в 1709 році вплинула на плани козацької старшини зі створення незалежної Української держави. Ініціатор шведсько-українського союзу гетьман Іван Мазепа був упевнений, що за допомогою армії короля Карла XII йому вдасться покінчити із залежністю від Росії. Однак полтавська катастрофа змусила тікати не тільки шведські війська, а й українських козаків.

Союзники відступили на територію Османської імперії. Шведська армія, як організована бойова одиниця, практично перестала існувати. Що стосується українського козацтва, яке залишилося вірним Мазепі, то його чисельність була не дуже великою. Через три місяці після Полтавської битви гетьман Мазепа помер, а на його місце був обраний Пилип Орлик.

Новий гетьман здійснив низку кроків, щоб переконати кримського хана та уряд Османської імперії вступити у війну проти Росії. Ситуація для цього була більш ніж сприятлива. Царю Петру I доводилося вести боротьбу на вельми протяжному театрі воєнних дій, який охоплював Фінляндію, Польщу, Прибалтику та Україну. Відкриття нового фронту на півдні могло призвести до того, що Росія втратила б не тільки нові завоювання, але також і Україну.

Центром політичного та військового життя української еміграції стало невелике придністровське містечко Бендери, що знаходилося досить близько до кордону з Росією. Біля Бендерської фортеці розташовувався сильний турецький гарнізон та урядові установи Османської імперії. Спочатку турки не дуже гостинно прийняли втікачів. Полтавська битва засвідчила зростання військової міці Росії. Однак після того, як уряд Петра I в ультимативній формі почав вимагати видачі шведів та укра-

їнців, настрої у Стамбулі змінилися.

Було вирішено підтримати військовою силою політичні устремління гетьмана Пилипа Орлика й одночасно постаратися повернути втрачені у попередній російсько-турецькій війні території в Приазов'ї. Наприкінці 1710 року Османська імперія оголосила війну Росії. Через кілька тижнів після цього кримський хан Девлет II Герай вирушив у рейд на Лівобережну Україну.

У сучасній українській історіографії дії цього хана зображують тільки чорними фарбами. А тим часом Девлет II Герай краще за інших розумів небезпеку посилення Росії. Він активно підтримував козаків Орлика і всіляко підштовхував Стамбул до початку війни. Рейд кримського хана був досить успішний. Його війська дійшли до Харкова, при цьому майже не зустрівши опору. Були випадки, коли українське населення вітало кримців хлібом-сіллю. У складі кримської орди був невеликий загін запорозьких козаків, який допомагав налагоджувати нормальні стосунки із місцевим населенням.

Девлету II Гераю вдалося захопити кілька укріплених пунктів, розгромивши гарнізони російських військ. Після цього він стрімко рушив до Криму. Рейд кримського війська був розвідувально-диверсійний. Було поставлено за мету виявити розташування і сили російської армії напередодні великої військової операції.

Однак османська армія рухалася до зони бойових дій вкрай повільно. Саме тому в лютому 1711 року Пилип Орлик вирішив почати наступ на Правобережну Україну. Чисельність його війська не перевищувала 3 тис. осіб, проте його підтримував польський загін із прихильників короля Станіслава Лещинського. Але головною ударною силою об'єднаної армії була Буджацька орда, чисельність якої становила не менше 20 тис. осіб. Її очолював син кримського хана Мухаммед-Герай.

Напередодні походу Мухаммед-Герай видав Універсал, звернений до українців, в якому він поклявся докласти всіх зусиль задля звільнення України від російського панування. «Ми надаємо нашу підтримку і щирість у намірі з'єднати зброю для звільнення батьківщини з тяжкого ярма неволі, яке на неї наклали король Август і московський цар, щоб вона в ньому не залишилася, якщо ми будемо одностайні, й об'єднаємося щиро всіма силами для цієї рятівної праці, щоб таким чином можна було очікувати Божої милості на щасливий кінець здійснення наших планів», — так, по-східному пишномовно, говорилося в Універсалі.

У середині лютого 1711 року армія виступила з Бендер і швидко рушила на північ. Російські війська, не вступивши у бій, почали відходити до Києва. Це привело до того, що правобережні полки українського козацтва переходили на бік Орлика, а його армія почала стрімко збільшуватися. На деякий час війська затрималася біля Немирова, де, ймовірно, була визначена кінцева мета походу. Серед правобережних козаків тільки білоцерківський полк відмовився підтримати Орлика. Взяття Білої Церкви дозволило б козакам повністю контролювати Правобережну Україну. Саме туди і було спрямоване об'єднане військо.

Чисельність козацької армії зросла до 15 тис. осіб. Разом з тим її головним недоліком була майже повна відсутність артилерії. Саме цей момент став ключовим у всьому поході Орлика. Наприкінці березня 1711 року гетьман взяв в облогу Білу Церкву, яка мала досить непогані укріплення та артилерію. Усе це дозволяло гарнізону витримувати тривалу облогу.

Козаки без зусиль зайняли місто, але фортеця відбивала всі їхні атаки. Майже відразу стало зрозуміло, що без гармат Білу Церкву взяти неможливо. Ймовірно, про це гетьману говорив і командувач татарською армією Мухаммед-Герай. Але Орлик

продовжував кидати свої війська у безрезультатні атаки. Стосунки між двома командувачами остаточно були розірвані після того, як Мухаммед-Герай відвів свою армію з-під стін Білоцерківської фортеці.

Залишившись без підтримки татар, Орлик не зміг утримати свої війська під контролем. Козаки почали масово дезертирувати. Польський загін також не висловлював бажання продовжувати штурм фортеці. Гетьман змушений був зняти облогу і відступити на Фастів, де його залишили поляки. Після цього Орлик з кількома тисячами козаків повернувся в Бендери.

Фіаско його походу обернулося провалом усіх надій українців на створення незалежної держави. У цей час Петро I вже зібрав чимале військо для походу проти Османської імперії. У червні його армія увійшла в межі Бессарабії, потім, форсувавши річку Прут, вона зайняла столицю Молдавського князівства Ясси. У цей час підійшла османська армія, яка змогла оточити і притиснути росіян до Пруту. Запеклі бої спричинили великі втрати з обох сторін. При цьому становище Петра I було абсолютно безнадійним.

Росіяни вступили в переговори з командувачем турецькими військами візиром Мехмедом-пашею. Підкупивши візира, їм вдалося виторгувати для Росії досить прийнятні умови миру, а найголовніше — врятувати залишки армії. Дізнавшись про умови укладеного миру, розгніваний султан наказав стратити Мехмед-пашу.

Козаки Пилипа Орлика також перебували в таборі турецької армії, але на хід переговорів їм не вдалося вплинути. Османська імперія повернула контроль над фортецею Азов і змусила Росію продати їй свій флот на Чорному морі.

Зниклі фортеці Кримського ханства

За три з половиною століття своєї історії Кримське ханство зуміло залишити чимало слідів матеріальної культури. Як відомо, Золота Орда більшу частину свого існування не будувала фортець. У той час як в Європі монархи і дворяни вправлялися, зводячи колосальні за розмірами мури і башти, горді нащадки Чингізхана залишали свої міста незахищеними, оскільки вважали, що сміливість знаходиться на вістрі меча, а не на шпилі донжона.

Перший кримський хан Хаджи-Герай знехтував золотоординською традицією і побудував укріплений замок у Чуфут-Кале на місці старої візантійської фортеці. Руїни деяких середньовічних фортифікаційних споруд збереглися до наших днів. На початку 80-х років XV ст. Кримське ханство зуміло витіснити з узбережжя Чорного моря Велике князівство Литовське. Система оборонних споруд, створених за часів князя Вітовта, була відразу знищена. Велика частина замків і міст, що належали литовцям, лежала в руїнах, але деякі з них кримські татари вирішили відновити.

- Очаків (Озю)

На місці литовського містечка Дашів у 1492 році кримським ханом Менглі-Гераєм була побудована фортеця Очаків. Лише кілька місяців потому вона була взята штурмом українськими козаками під проводом Богдана Глинського. У 1526 році фортеця перейшла під управління Османської імперії. Турки перетворили Очаків у одну з найсильніших фортець Європи. У 1788 році під час тривалої облоги і кровопролитного штурму Очаківська фортеця була майже знищена. Залишки фортифікаційних споруд Росія була змушена остаточно зруйнувати, відповідно до рішень Паризького мирного конгресу (1856).

- Гьозлев (Євпаторія)

Фортеця в Гьозлеві була споруджена на межі XV–XVI ст.ст. Згідно з повідомленням османського мандрівника Евлія Челебі, який відвідав Гьозлев у 1666 році, «з усіх чотирьох сторін цього замку височать могутні чотирикутні бастіони кількістю двадцять чотири, вкриті червоною черепицею, а відстань між ними досягає ста п'ятдесяти кроків у сажнях. З цього випливає, що окружність замку Гьозлев трьох тисяч чотирьохсот кроків сягає. Ця величезна цитадель у формі п'ятикутника чудово прикрашена та укріплена, побудована з тесаного каменю на рівнинному узбережжі морському, з трьох сторін оточена морем і розташована на висуненому в море мисі, схожому на півострів. Має вона п'ять великих і могутніх воріт». До кінця XVIII ст. фортеця сильно занепала і вже не мала жодного військового значення. У 1957 році владою міста була знесена остання вежа фортеці — Одун-Базар-Капи.

- Баликлея

Фортеця була розташована на березі річки Чічаклія (притока Південного Бугу). Існує припущення (В. Пиворович), що у XIV ст. на цьому місці знаходилася ставка золотоординських ханів. Пізніше, наприкінці XV — початку XVI ст., в городищі розташовувався монетний двір кримського хана Менглі-Герая. Під час археологічних розкопок було знайдено штемпелі і заготовки для карбування монет. Ю. Сіцинський у своїй роботі «Археологічна мапа Подільської губернії» повідомив дані обмірів фортифікаційних укріплень Баликлеї. «У 4–5 верстах (1 верста = 1 066,8 м) від містечка Богополь, дорогою в с. Чаусову Забузьку, на власницькій землі знаходиться величезний земляний насип висотою біля 15 сажнів (1 сажень = 2,16 м). До насипу з двох сторін примикають два вали, завдовжки близько 15 саж. і шириною близько 5 саж. Насип має форму неправильного чо-

тирикутника завдовжки в 15 саж. і шириною в 10 саж. Вхід з півдня. Три окопи, звані батареями. Один у межах містечка, серед селянських садиб, дорогою, що йде в Балту, на відстані 90 саж. від Бугу. Завдовжки 6 саж. і завширшки 3 саж.; Другий за 150 саж. від містечка і за 12 саж. від дороги в Умань, за милю від Бугу, розміром $7 \times 3 \frac{1}{2}$ саж.; Третій за 185 саж. від містечка і за 6 саж. від дороги в с. Чаусова. За версту від Бугу, розміром $7 \frac{1}{2} \times 4$ саж.». Донині залишилися лише руїни колись потужних оборонних споруд.

- Ор-Капи

У 1509 році за наказом хана Менглі-Герая на найвужчій ділянці Перекопського перешийка була побудована фортеця, яка повинна була перегородити дорогу ворожим військам на півострів. У XVII ст. фортеця являла собою цілу систему валів, веж і ровів. Уперше вона була захоплена 1736 року армією фельдмаршала Мініха. Вдруге — у 1771 році, під час чергової російсько-турецької війни. Від колишньої могутності фортеці частково збереглося кілька бастионів, а також рів та вал.

- Генічеськ (Ченішке)

Точний час будівництва замку Ченішке невідомий. На думку деяких дослідників, спорудження фортеці було завершено в 1656 році. Відвідавши ці місця, Евлія Челебі написав цілу главу, присвячену замку Ченішке. За словами турецького мандрівника, кримський хан витратив величезні гроші на будівництво оборонної споруди. Донині не збереглося жодного зображення татарської фортеці, що свого часу надійно закривала дорогу до Криму через Арабатську стрілку. Існує припущення, що вся фортеця була величезною вежею, в якій перебував гарнізон з 200 осіб. Точне місце розташування споруди досі не встановлено.

Архітектура ханського Акмесджита

Три століття існування Кримського ханства стали не тільки історією численних воєн і походів, але і формування та розвитку самобутньої культури кримськотатарського народу.

Особливе значення в державі кримських татар мало місто Акмесджит (Ак-мечеть, Сімферополь). З давніх часів воно було столицею калга-султана, другої за значенням після хана особи в Криму. Найбільш повне описання Акмесджита часів Кримського ханства залишив Евлія Челебі, який розповів про значимі архітектурні пам'ятки міста, зокрема й ті, що не збереглися до наших днів: «Це місто знаходиться на краю красивої широкої долини, прикрашеної лугами, яка тягнеться на три години [їзди] і закінчується в стороні кибли Чатир-Дагом, вершина якого торкається небес... Східна частина цього міста розташована на голих скелях з вирубаними печерами. Це упорядковане місто з будинками, критими рубіново-червоною черепицею, двоповерховими, з викладеними з каменю стінами. Усі будинки просторі. Є двісті крамничок. Там є особливі крамнички з дверима з двох сторін, подібні до безестанів, а поруч з ними — торговий дім іноземних купців».

Особливу увагу Челебі приділив описанню мечетей: «Тут є п'ять міхрабів. Найкращий — посеред палацу калга-султанів — соборна мечеть Менглі-Герай-хана. Це маленька мечеть, крита черепицею, з одним кам'яним мінаретом старої конструкції. Потім, у зовнішньому передмісті, соборна мечеть Абд ар-Рахман-бея. І це древнє місце молитви, крите черепицею, з кам'яним мінаретом. Над її дверима написаний такий таріх: «Побудував цю благословенну мечеть в дні правління султана Менглі-Герай-хана найслабший із рабів Абд ар-Рахман, син Алі-бея, хай вибачить Бог його і його сім'ю. Місяць мухаррем дев'ятсот чотирнадцятого року». Крім названих соборних мече-

тей, є ще три кварталні мечеті. І лише два медресе».

Загалом у середині XVII ст., згідно з даними мандрівника, в Акмесджиті було 5 мечетей, 2 тис. будинків, 200 крамниць і 2 медресе. Головною спорудою міста на той час був палацовий комплекс калга-султана. Під час навали російської армії 1736 року він був зруйнований. Завдяки дорожнім нотаткам Евлія Челебі, зараз можна сформуванати лише загальне уявлення про те, якою була резиденція одного з правителів Кримського ханства.

«На південь від вищеописаного міста є ще одне маленьке містечко, — пише Евлія Челебі. — Це палац всіх калга-султанів. Тут двісті будівель, двоповерхових, складених з каменю, з кьорюнюшами, зі світлими і розкішними кімнатами. Але все це влаштовано і прикрашено не настільки чудово, як в ханському палаці в Бахчисараї. Поруч знаходяться кімнати сегбанів і кей-кавусова кухня. На широкій площі цього палацу знаходиться... мечеть з одним мінаретом. Це містечко є передмістям в 370 будівель, критих черепицею, з викладеними з каменю стінами. Усі будинки розташовані на березі річки Салкир з боку Акмесджита».

Похід російської армії на Крим під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. призвів не тільки до великих людських втрат. У результаті воєнних дій було знищено величезні матеріальні і культурні цінності кримськотатарського народу. Армія під командуванням фельдмаршала Мініха зруйнувала Бахчисарай, Гьозлев і Кефе. Акмесджит був спалений повністю. Збереглися спогади учасника цієї кампанії, офіцера російської армії Крістофа Манштейна.

«3 липня, — пише Манштейн, — фельдмаршал відрядив генерал-поручика Ізмайлова і генерал-майора Магнуса Бірона з регулярним військом в 8 тис. осіб, 2 тис. козаків і 10 знаряддями для атаки міста Ак-Мечеті, або Султан-Сараю, місцеперебуван-

ня калги-султана і шляхетних мурз. Вони не знайшли там майже нікого, тому що за два дні перед тим жителі втікли. Знайдені припаси звезені в табір, а місто з його будинками, кількістю до 1800, здебільшого дерев'яними, піддане вогню».

Після закінчення війни резиденція калги-султана була відновлена, але вже, ймовірно, в більш скромному вигляді. Після захоплення Криму Росією 1783 року в палаці був розміщений гарнізон російських солдатів, в результаті чого приміщення стали повністю непридатними, а деякі були взагалі зруйновані. До кінця XVIII ст. від палацу не залишилося навіть сліду. Про це повідомляє в своїй книзі «Подорож до Криму» академік Петер-Симон Паллас: «Місто Ак-Мечеть було раніше місцеперебуванням калги-султана, найбільш знатної особи після кримського хана, що завжди був із ханського сімейства роду Гераяв. Вище міста, на лівому березі Салгиру, у нього був великий палац, абсолютно зруйнований незабаром після взяття Криму; тільки широка затока Салгиру, що має повноводе джерело біля підніжжя вапняних скель, яка служила калзі-султану для забави та плавання на човнах, вказує місце колишнього палацу; тепер тут влаштовано пивоварні».

Наприкінці 2017 року на місці, де знаходився палац, провели археологічні розкопки, в результаті яких було знайдено фрагменти керамічного посуду XVII–XVIII ст.ст., курильні люльки османського типу, частину середньовічного водопроводу. Крім того, було виявлено залишки споруд, кладок і фундамент стін, плитові вимостки, які можуть мати стосунок до палацу калги-султана.

Найстарішою збереженою архітектурною спорудою Акмесджита є соборна мечеть Кебір-джами. Вона була побудована у період правління хана Менглі-Герая. Евлія Челебі писав про те, що мечеть була побудована в «місяць мухаррем дев'ятсот чо-

тирнадцятого року», що відповідає травню 1508 року. Однак в низці інших документів стверджується, що мечеть Кебір-джамі була побудована у 1496 році. За час свого існування мечеть була кілька разів перебудована й один раз, в 1736 році, зазнала серйозного руйнування. Саме тому нині неможливо визначити первісний вигляд Кебір-джамі.

Від ханських часів в Акмесджиті збереглася будівля ще однієї мечеті — Чокурча-джамісі. Її було побудовано у середині XVIII ст. для жителів приміського селища Чокурча. Згодом Акмесджит розрісся і мечеть опинилася всередині одного з міських районів. За радянських часів вона була закрита і довгий час використовувалася не за призначенням. У 90-ті роки минулого століття її повернули вірянам.

Судова і правова система Кримського ханства

Судова система Кримського ханства бере свій початок у судовій практиці Золотої Орди. Своєю чергою, державно-правові інститути Золотої Орди базувалися на законодавстві Монгольської імперії, створеної Чингізханом на початку XIII ст.

У передісламський період джерелами права Монгольської імперії та Золотої Орди були звичаєве право (неписаний кодекс стародавніх правил та звичаїв кочовиків) і так зване «імперське право» — його основою стала «Яса» Чингізхана. Дослідники визначають «Ясу» як «збірник морально-правових і політичних правил», що мав регулювати відносини між народами імперії.

Найвищою судовою інстанцією Золотої Орди були правителі держави — хани. При цьому судова система мала три шаблі. Крім ханського суду, був суд курултаю, а ще суд спеціально призначених суддів-дзаргучі.

Процес ісламізації Золотої Орди, що почався за хана Берке, природно на перший план висунув мусульманське право — ша-

ріат і фікх. Треба зазначити, що до складу Золотої Орди увійшло кілька давніх ісламських держав, де шаріат уже давно був основою судової системи.

Закріплення Ісламу як державної релігії в Золотій Орді за хана Узбека зробило шаріат невід'ємною частиною правової системи. Традиційне право поволі поступилося мусульманському.

Джерелом права в Золотій Орді і в перший період існування Кримського ханства був ханський ярлик (наказ, припис). Перші ярлики в Золотій Орді почав видавати хан Берке.

Кримське ханство, що виникло 1441 року, вважало себе за правонаступника Золотої Орди, тож хани, як і їхні предки-чингізи, й надалі видавали ярлики. Однак з часом ярлики втратили ту вагу й значення, що мали в Золотій Орді. Досить сказати, що в XVII ст. право видавати ярлики мав не тільки хан, а й дехто з членів його родини.

Правовою основою судової системи Кримського ханства був Коран; Сунна — джерелом норм, що регулює всі сторони життя мусульманина; іджма, що трактується як одностайна думка цілої умми; кияс, що пояснює випадки, не описані в Корані й Сунні.

Традиційно в мусульманському світі існує тісний зв'язок релігії та права. Тому представники духівництва, які мали відповідні знання, здійснювали ще й судові функції. Не випадково головою кримських суддів (каді) була найвища особа духовної ерархії (муфтій). І призначав каді сам хан або найвищий суддя ханства (кадіаскер).

Каді могли розглядати будь-які питання цивільних і кримінальних справ, окрім випадків, коли за злочин передбачалася смертна кара.

Унікальна особливість судової системи Кримського ханства

— відсутність у державі паралельних судових систем для різних релігій. Той самий суд ухвалював рішення щодо християн і щодо мусульман. Цей принцип рівності був передовим для тієї епохи, коли правова система європейських держав тільки-но формувалася.

Варто зауважити, що для здійснення правосуддя каді мусили не просто мати певні спеціальні знання, а бути високоосвіченими людьми, що знали всі тонкощі ісламського права (фікху).

Ще один феномен Кримського ханства: правове становище його підданих — кримських татар і ногайців. У той час, як у середньовічній Європі сільську людність було перетворено на кріпаків, у Кримському ханстві інституту кріпацтва не існувало. Не тільки через те, що кримськотатарське суспільство дотримувалося стародавніх тюркських традицій — проти кріпацтва була й мусульманська релігія.

Розвиток права в Кримському ханстві мав кілька етапів. Монгольські джерела права («Яса») в золотоординський період стали замінювати на письмові джерела (ярлики). Ісламізація, розпочата в середині XIII ст. мала своїм наслідком те, що норми шариату почали грати провідну роль у Золотій Орді, а згодом і в Кримському ханстві. Водночас зберігалися і залишки традиційного тюркського права.

Кримське ханство як ісламський тип державності

Видатний ісламський мислитель Мухаммад Асад писав: «Іслам вивів перших мусульман на неймовірні культурні висоти через спрямування всіх їхніх прагнень до раціональної думки як єдиного способу пізнання природи Божественного творіння та, як наслідок, сутності Його волі. Ніхто не висував вимог до них вірити у складні чи неможливі для інтелектуального усвідомлення догмати; насправді ніякої догми взагалі не можна знай-

ти в пророцькому посланні. Отже жага знань вирізняла перших мусульман, котрі не обстоювали свої права, як усюди в іншому світі в неминучій, болючій боротьбі з традиційною вірою, але навпаки — вона виросла саме з такої віри». Ці слова повною мірою можна віднести й до батьків-засновників кримськотатарської держави.

Слід зауважити, що занепад Золотої Орди призвів певною мірою й до занепаду культурно-релігійної складової в мусульманських громадах. Якщо в середині XIV ст. Улус Джучі був одним із центрів ісламського світу, де жили та працювали видатні філософи, поети, письменники, поміж них і вихідці з країн Близького Сходу, Анатолії та Ірану, то в середині XV ст. з'явилися деякі ознаки культурного й релігійного занепаду. Це в повній мірі стосується і Криму.

Перший кримський хан Хаджі Герай доклав серйозних зусиль для стабілізації економічної та політичної ситуації на півострові. Не маючи великих військових ресурсів, він прагнув укласти вигідні для держави угоди з Великим князівством Литовським, рівноправні стосунки також вибудовував і з Москвою. У цей період основним противником Кримського ханства була Велика Орда, що намагалася повернути півострів в орбіту свого впливу. Хаджі Герай кілька разів перемагав ханів Великої Орди, посиливши таким чином свій авторитет серед сусідніх держав. Перший кримський хан карбував власну монету й проводив незалежну економічну політику. 1454 року він поклав край спробам Османської імперії втручатися у справи Криму, домігшись виходу з Кафи турецького флоту під орудою адмірала Деміра-кях'ї. Водночас дві мусульманські держави уклали таку собі угоду «про дружбу та співпрацю».

Насправді рейд турецьких військово-морських сил був лише розвідкою. У Стамбулі розглядали Крим як один із можли-

вих форпостів у регіоні Північного Причорномор'я. 1475 року османський флот знову з'явився біля берегів Криму. Цього разу результатом турецького нападу було знищення генуезьких колоній та князівства Феодоро — їхні землі перейшли під контроль Османської імперії. Що стосується Кримського ханства, то воно стало васальною від Стамбула державою.

На перший погляд, унаслідок нападу османів кримські татари втратили свою самостійність, ставши пішаками в руках султанів. Проте насправді руками турків Гераям вдалося прибрати з півострова небезпечних супротивників і заповнити собі підтримку великої Османської імперії. Сила та вплив Кримського ханства після укладення альянсу зі Стамбулом незмірно зростає. Тепер уже без огляду на Геную та Феодоро кримський правитель Менглі-Герай розпочав рішучий наступ на Велику Орду, остаточно поховавши імперські амбіції хана Шейх-Ахмеда (1502).

У цей період зростає вплив Османської імперії не тільки у військово-політичній, а й в релігійній сфері. 1516 року султан Селім Явуз, одружений з дочкою хана Менглі-Герая, прийняв титул «служитель обох священних міст». Після завоювання Єгипту останнього мамлюцького султана полонили й привезли до Стамбула. Там він передав Селімові Явузові регалії халіфа — меч і мантию Пророка (мир Йому і благословення). Так османські султани стали законними духовними лідерами мусульман цілого світу. Це ще більше піднесло імперію та її султана в очах кримських татар.

Османська імперія перетворилася на теократичну державу — основою її законодавства став шаріат. Те саме відбулося й у Кримському ханстві. Утім традиційне тюркське право ще довго впливало на суспільне життя Криму, й навіть у перший період існування незалежної кримськотатарської держави «Яса» Чингізхана та закони шаріату нерідко конфліктували між собою.

Але коли Крим став союзником Османської імперії, то вплив традиційного права став помалу зменшуватися.

Спробою відродити давні тюркські традиції стала реформа хана Мурад-Герая (1678–1683). Він заснував спеціальний суд — тере, на чолі з тере-баші — верховним суддею. Суд безпосередньо підпорядковувався ханові. Ця система мала явну антишаріатську спрямованість і її негативно сприйняли як у самому Криму, так і в Стамбулі. Зрештою хана відсторонили від влади й заслали до Румелії.

В Османській імперії тлумачити закони міг тільки найвищий мусульманський богослов — шейх уль-іслам. Він контролював найважливіший інститут — кадї — суддів, що мали право недоторканності. Кадї були основою адміністративної системи імперії. До того ж усю систему освіти, а вона була винятково ісламська, також контролювало відомство шейх уль-іслама.

У Криму ситуація була подібна, але трохи інакша. Ханство було поділене на 48 кадиліків, де через кадї чиновники керували територіально-адміністративними одиницями. На чолі усіх кадї стояли муфтїй і кадї-аскер — верховний суддя. Таким чином, через кадї, знавців Сунни й Корану, реалізовувалася шаріатська система влади. Унікальність кримських шаріатських судів полягала в тому, що в їхній юрисдикції були не тільки мусульмани, а й представники інших конфесій, що було надзвичайно прогресивним явищем за доби пізнього середньовіччя.

Іслам, ставши об'єднавчою основою ханства, перетворив Крим на одну з провідних держав Східної Європи. У XVI та в першій половині XVII ст. жодне серйозне питання в регіоні не могло бути розв'язане без огляду на думку кримських ханів. Разом із політичним Крим переживав і потужне духовне піднесення. За словами українського ісламознавця Михайла Якубовича, у цей історичний період Крим був «одним зі шляхів «інтелек-

туального трансферу» між Центральною Азією, з одного боку, та, з другого боку, Єгиптом, Сирією, Хіджазом і Малою Азією». Це явно доводило користь факту повної інтеграції Кримського ханства в релігійно-політичні інститути ісламського світу.

На чому базувалась економіка держави кримських татар

Виникненню Кримського ханства передував тривалий період соціального та економічного розвитку, під час якого відбувалося формування кримськотатарського народу. Зі створенням незалежної держави цей процес набув конкретних форм, які дали кримським татарам можливість стати головним державотворчим етносом Криму.

Кримське ханство виникло не на порожньому місці. Протягом декількох попередніх тисячоліть на півострові існували держави, які зуміли залишити слід не тільки в культурі, мові, звичаях і традиціях місцевих жителів, а й в економіці. До часу завоювання Криму військами Монгольської імперії там вже існувала численна громада тюрків, що складалася з половців, печенігів і болгар. Жили на півострові й нащадки хозар. Ймовірно, саме вони були одними з перших, хто приніс до Криму Іслам.

До кінця XIII ст. півострів став одним із найважливіших улусів Золотої Орди. Географічні особливості робили його природною фортецею, яку в разі нападу ворогів захищати було зручніше, ніж будь-який інший улус держави. У цей період в Криму, як і в усій державі, спостерігалось стрімке економічне піднесення, викликане тим, що золотоординські хани змогли посприяти безпечному пересуванню торговельних караванів з районів Китаю і Середньої Азії в Європу.

Завдяки активному судноплавству на Чорному та Азовському морях, розширенню міст, Крим став одним із найпривабли-

віших місць регіону. Генуезькі та венеціанські купці будували на півострові свої колонії та шукали покровительства у могутніх ханів Золотої Орди.

«Велика зам'ятня» другої половини XIV ст. призвела до початку занепаду великої держави, і Крим дедалі частіше ставав притулком як для кочівників, так і для осілого землеробського населення.

Засновник Кримського ханства Хаджі I Герай (1397–1466) у своїй політиці зі створення незалежної держави заручився підтримкою родоплемінної знаті, що в умовах нескінченних міжусобних воєн прагнула стабільності. До цього часу татарські беї вже володіли значними земельними наділами в Криму, мали власні інтереси у торгових справах, численні стада худоби і збройні загони, які склалися з членів їхніх кланів.

Хаджі I Герай контролював увесь Крим, але при цьому генуезькі колонії і готське князівство Феодоро не входили до складу Кримського ханства, а лише платили йому данину. У своїй політиці хан прагнув дотримуватися балансу інтересів всіх народів, що жили на півострові.

Після загибелі Золотої Орди кримська транзитна торгівля занепадала. Разом з тим зросла роль товарів, вироблених у самому Криму, зокрема зернових культур: пшениці, вівса, жита, проса, які вирощувалися у кримському степу. Крим не тільки повністю забезпечував себе хлібом, а й вів активну торгівлю, зокрема поставляв зерно у Стамбул та інші великі міста Османської імперії.

Історик С. Бахрушин писав: «з XVI ст. Крим з його родючими рівнинами робиться житницею Константинополя... в XVIII ст. хлібний експорт у значній мірі перебуває в руках хана, який продавав «на кораблі» щорічно від 12 тис. до 14 тис. чвертей різного хліба». У кінці XVIII ст. в Криму збирали пшениці від

120 тис. до 400 тис. чвертей (одна чверть відповідає приблизно 116 кг).

Період Кримського ханства відзначився активним розвитком на півострові скотарства. Кримські татари і ногайці займалися розведенням коней, великої рогатої худоби, овець і верблюдів. Продукція скотарства була не тільки предметом внутрішнього споживання, але і поставлялася в інші регіони Османської імперії.

Османський письменник і мандрівник Е. Челебі в своїй «Книзі мандрів» склав докладний перелік того, що вирощували кримські скотарі: «Ми десять днів подорожували та оглядали ці прекрасні місця. Чабани цих стад пригощали нас Бог знає якою кількістю смачної баранини, меду, вершкового масла, каймаку, кулемезу, хошмуруму, агизу, катику, сиру тільме, кесмеку, сироватки, різних сирів і прекрасного молока».

Кримські соляні промисли, відомі з часів раннього середньовіччя, були одним із найважливіших джерел фінансового добробуту Кримського ханства. Сіль, що там видобувалася, забезпечувала як саму Османську імперію, так і йшла на експорт в сусідні країни. Основними місцями видобутку були солоні озера в районі Сак, Перекопу і Феодосії.

Серед товарів, які користувалися попитом на європейських ринках, варто відзначити також і тютюн. Підйом тютюнової промисловості припадає на XVII ст., коли мода на тютюнопаління поширилася всією Європою. Сприятливі кліматичні умови дозволяли вирощувати в Криму популярні сорти тютюну, високо цінованого у королівських дворах і в палацах стамбульських вельмож.

Основними торговими центрами Криму в XVI–XVIII ст. були Гьозлев, Кефе, Судак і Бахчисарай. На ринках цих міст продавалася основна маса експортних та імпорتنих товарів. У

своєму описі Бахчисараю Челебі повідомляв: «Усього в місті налічується 1100 крамниць. У кам'яній, критій куполом будівлі безестану є безліч різноманітних товарів. Там дуже багато [крамниць] кравців, шевців, москательників, а також кав'ярень і буза-хане».

Отже Кримське ханство не тільки повністю забезпечувало себе всіма основними продуктами харчування, але й деяку частину могла експортувати, тим самим зміцнюючи свою економічну базу.

З історії кримськотатарської мови

Процес формування кримськотатарського народу, як і більшості інших тюркських народів, займав великий проміжок часу. В етногенезі кримських татар брали участь багато племен і народностей, що населяли Крим, починаючи від давніх таврів, греків, аланів, хозарів, турків-сельджуків, печенігів та половців.

Здавна існують три діалекти кримськотатарської мови: південний, або узбережний, що належить до огузьких мов і найближчий до турецької; степовий (ногайський), який належить до кипчацьких мов, і середній діалект, на якому традиційно говорили горяни Криму — він поєднує елементи південного та степового діалектів. Середній діалект — прямий нащадок давньої половецької мови. На базі середнього діалекту сформувалася сучасна літературна кримськотатарська мова.

Дослідник Криму, тюрколог Б. Куфтін писав 1924 року: «Сильний вплив південнотурецької османської мови відрізняє говір узбережних татар від інших татар Криму... Майже чистою південнотурецькою мовою говорять татари Алупки, Ялти, Гурзуфа, але татари гірських сіл Судацького району різко відрізняються діалектними особливостями, наприклад, заміна «к» м'якої через «ч» та ін., що частково можна пояснити впливом

анатолійських говірок».

Про те, який був предок кримськотатарської мови, ми знаємо завдяки збереженій до наших днів пам'ятці тюркського письма, відомій під назвою «Кодекс Куманікус» (*Codex Cumanicus*). Це збірка, що складається з кількох статей, написаних різними авторами в різний час. Мабуть, найдавнішу частину її створено в XII ст., а завершена вона була 1303 року в Криму, ймовірно в Кафі. Копії *Codex Cumanicus* нині зберігаються в Венеції.

До часу завоювання Криму монголами в середині XIII ст. значну частину людності півострова становили тюрки — нащадки половців, хозарів, болгарів та печенігів. До того ж існувала невелика громада турків-сельджуків — купців і торгівців. Це був період активного проникнення до Криму Ісламу. Мабуть, до 60–70 років XIII ст. значна частина тюрків під впливом проповідників з Анатолії та Центральної Азії вже навернулася в Іслам. Про це є нечисленні, але досить переконливі свідчення письмових джерел.

Активні комерційні зв'язки італійських міст-держав Генуї та Венеції вимагали знання тюркських мов. Це питання стало особливо актуальним після виникнення Золотої Орди, або Улусу Джучі — найбільшої євразійської держави того часу. Основною мовою золотоординської людності була кипчацька (половецька) — її знали більшість князів Русі, еліта Угорщини, володарі закавказьких держав і значна частина впливового італійського купецтва. Фактично в XIII–XIV ст.ст. кипчацька мова виконувала роль *lingua franca* — мови міжнародного спілкування на більшій частині Східної Європи та в чорноморському басейні.

У листі одного з ченців-францисканців до кардинальського колегіуму в Авіньйоні повідомлялося про вивчення в місіонерській школі в Кафі татарської мови. Звісно, таке вивчення було неможливе без відповідних посібників та словників. Цілком

імовірно, школа в Кафі могла використовувати в навчанні один зі списків Codex Cumanicus. Для більшості мовознавців, які вивчали Кодекс, цілком очевидним є той факт, що він був написаний кримськотатарською мовою.

Кілька найбільших європейських тюркологів, зокрема Я. Дашкевич, О. Самойлович, Ж. Дені, вважають, що Codex Cumanicus — одна з найперших писемних пам'яток кримськотатарської мови. Про це свідчить і робота О. Блау, написана 1876 року, де, зокрема, сказано про прямий зв'язок Codex Cumanicus із діалектами кримських татар.

Сучасний український дослідник Я. Пилипчук зазначає, що найдавніші приклади кипчацької мови зафіксовано в словнику «Повна збірка тюркської мови» Махмуда аль-Кашгарі. Те саме характерне й для мови огузів X–XI ст.: її єдине джерело — відомості Махмуда аль-Кашгарі. Цей учений, виклавши лінгвістичний матеріал, «караханізував» його: порівнював огузьку та кипчацьку мови з караханідською (літературна мова, близька до давньоуйгурської).

Візантійський історик Анна Комніна у своєму творі «Алексіада» відзначала етнічну близькість печенігів та кипчаків. За її словами, «кипчаки й печеніги говорили однією мовою».

Усі ці відомості дають уявлення про багату історичну спадщину, отриману кримськотатарською мовою в процесі її формування. Виникнувши в ранньому середньовіччі, кримськотатарська мова досягла розквіту в Кримському ханстві, де було написано багато видатних творів, передусім поетичних, а також історичних хронік.

Продовжувачем давніх традицій та одночасно родоначальником нової кримськотатарської літератури став видатний учений і просвітитель Ісмаїл Гаспринський — автор численних праць з історії та культури кримських татар. Поміж них варто

особливо виділити такі дуже цікаві для сучасного мусульманина праці, як: «Культура Ісламу», «Повчання до Рамазану», «Наука про читання Корану», «Історія Ісламу», «Правила посту за шариатом», «Збірка релігійних життєвих правил, обов'язкових для мусульман».

Ісмаїл Гаспринський справив величезний вплив на розвиток сучасної літературної кримськотатарської мови. Він виховав цілу плеяду інтелектуалів, які у 20–30-х рр. ХХ ст. забезпечили кримськотатарській літературі гідне місце у світовому літературному процесі. Усвідомлюючи велику вагу і провідну роль мови в культурному житті кримців, Гаспринський писав: «Нема потреби казати про важливість і значення загальнолітературної мови для розвитку книжкової справи та зростання читача. Мова — основний елемент, головне знаряддя розвитку народу».

Завдяки Ісмаїлові Гаспринському, Крим в очах мусульманського світу перетворився на один із найважливіших центрів ісламського відродження, а кримськотатарська мова стала в один ряд із провідними тюркськими мовами.

Про стан медицини та гігієни в Кримській державі

Кримське ханство, що виникло в XV ст., ввібрало традиції та культуру багатьох цивілізацій і народів, які жили на півострові. Найбільший вплив на кримських татар мала ісламська культурна та наукова традиція, передусім у питаннях охорони здоров'я та гігієни, як невід'ємної частини здорового способу життя.

В Ісламі з давніх-давен існує поняття «медицина Пророка» (мир Йому і благословення). Уже в IX ст. такі вчені, як Алі ар-Різа ібн Муса аль-Казім та Аль-Малик ібн Хабіб аль-Андалусі написали трактати, присвячені головним засадам ісламської медицини. Їхні роботи спиралися на сури Корану та правдиві хадіси.

У XIII ст. іракський учений Абдуль-Латіф аль-Багдаді лікував пацієнтів за Сунною, тобто зумів практично застосувати одержані знання. Свої дослідження він виклав у праці «Ат-Тібумін аль-Кітабіва ас-Суннати» («Медицина на основі Корану і Сунни»).

Після прийняття Ісламу в Золотій Орді на початку XIV ст. кримські лікарі могли використовувати науковий спадок, набутий за кілька століть мусульманським світом. Кримські вчені, здобувши освіту в ісламських навчальних закладах, де викладали арабською мовою, змогли ознайомитися з книгами Ібн Сіні, Ат-Тайші, Абу Нуайма аль-Асбагані та інших світил медичної науки середньовіччя.

Досить скоро кримські медики опанували багато методів лікування хвороб, вийшовши на передній край тогочасної науки. Ба більше, вони перевершили своїх учителів. Відвідавши Крим у середині XVII ст., османський мандрівник Евлія Челебі зазначив, що на півострові, завдяки чудовим лікарям, хворі трапляються рідко. Згадуючи Бахчисарай, Кафу і Гьозлев, Челебі зазначає, що «вправні лікарі та хірурги, що пускали кров — дуже великі майстри в науці пульсу».

Евлія Челебі не просто згадує роботу кримських лікарів, а й називає за іменами найвидатніших: Деде Масум, Таркан, Альп-акай, Аліша-мірза, Дудус-ата. За словами Челебі, кримські татари воліють лікувати своїх хворих у домашніх умовах, а не в лікарнях, як це було в Європі: «Усі слабі та немічні лишаються під наглядом домашніх. Татарський народ, побоюючись моровиці, уникає (лікарень)». Водночас Челебі пише й про наявність в Криму лікарень. Зокрема, одна з них була в Бахчисарай — поряд з мечеттю Сахіб Герай-хана.

У своїй практиці лікарі Кримського ханства використовували книги з фармакології, написані вченими різних ісламських

країн. Великої популярності тут набула фітотерапія: у Криму було безліч знавців лікарських рослин. Купити лікарські трави та настоянки з них можна було в спеціалізованих аптеках, а ще в народних знахарів.

Кримці віддавна знали й про користь геотермальних джерел. Найвідомішим місцем з такими джерелами на півострові було місто Солхат. Домініканський чернець Дортеллі д'Асколі, що мало не десять років жив у Кримському ханстві, писав: «В околицях цього міста виростають запашні квіти й цілющі трави. Щороку, з весни й до липня, буває великий з'їзд з усіх кінців Татарії для користування ваннами з гарячої води з квітами й травами, що зцілюють людину від багатьох недуг».

Засновником кримської педіатрії (науки про лікування дитячих хвороб) був виходець з Анатолії Хекім Мехмед Недаї, що жив у XVI ст. Він є автором відомого в Османській державі медичного трактату «Менафіу н-Нас», що дійшов до нашого часу. За свої знання та майстерність в лікуванні хвороб Недаї був призначений особистим лікарем хана Сахіб-Герая.

Особливе ставлення кримські татари мали до питань гігієни. Це пов'язано з тим, що Іслам наказує держати тіло в чистоті: «Воістину, Аллах любить тих, які каються, любить тих, які очищуються!» (Коран, 2:222). Після прийняття Ісламу інтимна гігієна стала повсякденною ознакою життя кримських татар.

З XIV ст. в побут кримців увійшли лазні. Вони були громадські (хамам) або домашні (мунча). Вищезгаданий Евлія Челебі із захватом писав про бахчисарайську лазню хана Мухаммеда Герая: «Це прекрасна лазня під банею, крита рубіново-червоною черепицею. У Кримській країні нема більше такої, збудованої на гарному місці, чудової лазні. Неперевершені й вода, й повітря, і будівля, і планування. Порівняти з нею можна хіба лазню Хайдер-паші в нашому Істамбулі... Уся підлога вкрита розма-

їтим неполірованим мармуром. У шістьох мильних кабінетах над ваннами зі шліфованого позолоченого [мармуру] кольору оніксу та іржі — крани, оздоблені золотом, і такі самі мідниці, ніби покриті чистим золотом. Центральне підвищення — невелике й восьмигранне. Фонтани посеред нього вибризкують воду під саму баню».

Крім лазневих процедур, в хамамі практикували оздоровчий масаж. Очевидець так це описував: «Мильник надягає на праву руку чорну рукавицю з грубої вовняної тканини й тре нею всю шкіру з ніг до голови, стираючи таким чином неймовірну кількість бруду навіть із тіла, що здавалося абсолютно чистим... Після цього він густо намилює вас губкою з особливого роду гарбузів [люф] і нарешті обливає кілька разів гарячою водою. Кінець кінцем ви занурюєтесь у великій загальний кам'яний басейн».

У багатьох хамамах були й спеціально навчені масажисти, добре знайомі з особливостями людської анатомії, що масажували за допомогою рук і ніг як окремі частини, так і все тіло клієнта. Нерідко після лазневих процедур мусульмани робили гімнастичні вправи на зразок практикованих у давньоримських термах. Хамами в Кримському ханстві були доступні всім його жителям, незалежно від соціального стану, а також гостям півострова.

Мечеті півдня України в історичних документах

Якщо колись буде складено список мечетей, що існували на землях півдня України, то, без сумніву, він буде налічувати не одну тисячу мусульманських культових споруд. Більшість з них було зруйновано в результаті російсько-турецьких воєн і спричиненої ними анексії територій, що раніше належали Кримському ханству та Османській імперії.

На час захоплення російськими військами Криму в 1783 році, як свідчать архівні документи, на півострові налічувалось понад 1660 мечетей. Проте вже через кілька десятиліть їх кількість почала швидко скорочуватися. Після поразки у Кримській війні 1853–1856 рр. Російська держава почала проводити політику витіснення кримськотатарського населення. У період 1860–1862 рр. Крим змушені були покинути біля 200 тис. татар. Це призвело до того, що було полишено понад 700 сіл, частину з яких згодом заселили колоністи з центральних губерній Росії. До 1889 року кількість мечетей скоротилася до 737, а до 1921 року залишилося лише 632 мечеті, з яких до нашого часу збереглося не більше 10%.

У 1542 році османський султан Сулейман I в листі до польського короля Сигізмунда Старого, аргументуючи свої претензії на землі Північного Причорномор'я, писав: «У тих межах багато мусульманських могил і мечетей... знаки ще не зникли». Трохи пізніше кримський хан Сахіб Герай I у листуванні з литовським великокнязівським двором уточнив: «Урочища... по річці Буг і по Синій воді Яркгумакли і Ян' кгілунгу» належали Криму, «знаки того... були».

У селі Маяки (Одеська область) з давніх-давен стояла татарська мечеть. У «хронологічно-історичному описі церков єпархій Херсонської і Таврійської» говориться: «Росіяни, капличної секти, тут оселившись, побудували собі каплицю з каменю... татарської мечеті і з руїн інших мусульманських будівель».

Про значну кількість мусульманського населення півдня України у період раннього середньовіччя свідчить повідомлення турецького історика-хроніста Ібрагіма Печеві: «1027 р. г. (1618) сталося відправитися в бік Аккермана і Бендер. Саме навпроти Бендер знаходилися руїни однієї багатосклепінчастої будівлі. Біля входу чітким почерком написані слова: «Це могила

Шириня...». Інша частина напису не збереглася. Ще й тепер на очаківських рівнинах видно сліди кількох кладовищ. На деяких цвинтарних каменях написано коранічні вірші й слова сповідання (шахада); на інших видно написи на шталт таких: „Тут спочиває такий-то шейх’-уль-іслам, або шейх, або муфтії, або візир, або мірза“».

Датований початком XVI ст. польський документ з Архіву Замойських містить унікальні відомості про численні мусульманські пам’ятки, зокрема мавзолеї і мечеті, в Буго-Дністровському і Дніпро-Бузькому межиріччі. «Від Тягині півдня [йти] на Кучурган, нижче Тягині — мечеть. На Карагаші після двох днів ходу від того Кучургана — мечеть. Ще після дня ходу від Карагаша до Куяльника — мечеть. Від Куяльника два дні ходу до Бугу, Піщаного Броду, там дві мечеті. На річці Сухий Чарталі, там, де вона впадає в Буг — мечеть. Від Піщаного Броду до Вітовтового мосту, шість миль, там мечеть».

Після приєднання південноукраїнських земель до Османської імперії та Кримського ханства почався новий період активного будівництва мусульманських культових споруд. Більшість мечетей було побудовано у великих містах: Кілії, Ізмаїлі, Акермані, Очакові.

Історик середини XVIII ст. С. Мишецький стверджував, що «на тій річці Буг, відстанню від лиману 200 верст, було велике місто, іменоване Чичиклей, і в нім було мечетей багато».

В описі Очаківського степу, зробленому інженером Францем де-Воляном наприкінці XVIII ст., натрапляємо на згадку про руїни мечеті в селищі Ак-Мечеть (сучасне селище Акмечетка, Миколаївська область).

Про те, як виглядали незбереженні до наших днів мечеті, можна дізнатися з опису мандрівника Ш.Ж. Ромма, який відвідав у 1786 році Карасубазар (Крим). «Мечеть — квадратна.

Підвищення розташоване над входом в неї, у всю ширину. На протилежній стіні знаходяться два великих вікна, віконниці яких були закриті зовні, так що мечеть була освітлена тільки невеликими вікнами, розташованими вгорі. Біля великих вікон по кутах знаходилися, з одного боку, кафедра, з іншого — пюпітр. Зі стелі звисали 3 люстри, що склалися з кількох скляних стаканчиків, які, мабуть, грають роль ламп, але вони не були запалені... В іншій мечеті, над нішею, де поміщається Коран, написані імена бога, Магомета і декількох інших пророків. Цей звичай — писати імена тих, до кого підносять благання або кого боготворять, мені здається, нітрохи не гірший образів, якими прикрашаються інші храми».

Серед найбільш цікавих мечетей українського півдня є мечеть в кримському селищі Ескі-Сарай. Більшість будівель древнього поселення нині перебуває в руїнах, але одна споруда збереглася досить добре — це стародавня мечеть.

Існують різні гіпотези про час її спорудження. Деякий час вважалося, що будівлю було споруджено у XIV ст., в період, коли Крим входив до складу золотоординської держави. Разом з тим перші письмові джерела про мечеть датуються лише кінцем XVIII — початком XIX ст.

Німецький вчений і мандрівник П. Паласс, який відвідав Крим в 90-х роках XVIII ст., писав: «Ескі-Сарай з розміщеною в ній старою фортецею, що складається з неправильної чотирикутної стіни, побудованої під горою з чотирма вежами, все на вапняному розчині; можливо, вона є роботою генуезців. У цьому селі, красиво розташованому, є велика мечеть».

Дещо пізніше російський літератор П. Сумароков, автор книги «Дозвілля кримського судді або друга подорож в Тавриду», який побував в тих краях, також згадав у своїй роботі мечеть в Ескі-Сарай: «Дотепер видно кам'яні стіни невеликої фор-

теці та опустілу мечеть».

На думку кримського історика О. Гайворонського, фортецею мандрівники та історики вважали руїни стародавнього караван-сараю, який мав прямокутну форму і чотири невеликі вежі на кутах.

Мечеть є великою спорудою кубічної форми, висотою біля 10 метрів з товщиною стін не менше 1 метра. З південного боку до мечеті примикає ще одна невелика споруда, яка є малою мечеттю. Збереглися два міхраби: один в малій, а інший — у великій мечеті. Існує версія, що мала мечеть призначалася для молитов калги-султана, що є малоймовірним, з огляду на той факт, що резиденція калги була у Салгірці (район Акмесджиду), на відстані понад 10 кілометрів.

Повертаючись до теми про час спорудження мечеті в Ескі-Сараї, варто звернути увагу на те, що дотепер збереглося дуже мало мусульманських культових споруд, які належать до епохи Золотої Орди. А ті, що уціліли, або в руїнах, або серйозно перебудовані. До того ж, жодна з таких золотоординських мечетей не має нічого спільного з ескісарайською.

Найближчі за архітектурними формами до мечеті в Ескі-Сараї були молитовні будинки в селищі Колеч (Кьоледж у Е. Челебі) і мечеть в Карагозі. Але, на жаль, в 50-ті роки ХХ ст. ці споруди було повністю зруйновано. Обидві вони датуються XVII–XVIII ст.ст. Характерно, що османський мандрівник Е. Челебі, який неодноразово відвідував Крим, жодного разу не згадує таку велику споруду, як мечеть в Ескі-Сараї.

Протягом усього періоду існування Кримського ханства Ескі-Сарай був невеликим населеним пунктом, і лише на межі XVII–XVIII ст.ст. його значення почало зростати. Саме цим і можна пояснити факт будівництва такої великої мечеті.

Звідси запрошується лише один висновок — будівля, ско-

ріше за все, була зведена у другій половині XVII ст. (після 1666 року, часу останнього відвідування Криму Е.Челебі), можливо, на місці невеликої мечеті, що існувала раніше. Більш точно можна буде сказати лише після серйозних археологічних розкопок і детального вивчення всіх ескісарайських пам'яток, зокрема руїн караван-сараю.

Нинішній стан мечеті викликає серйозні побоювання. Ще наприкінці XIX ст. до її руйнування доклали свою руку місцеві жителі, які розбирали будівлю на камені для господарських потреб.

Мандрівник В. Кузьменко на початку XX ст. писав: «Залишки мечеті в Ескі-Сараї не мають на собі жодних слідів уваги до них наших сучасників, а, навпаки, всюди помічаються сліди явного нехтування. Навколо руїн — огорожа з абияк складених насухом каменів, але споруджена вона аж ніяк не для того, щоб огородити мечеть, а для захисту городу. Зверху, на стінах і куполі, вирости куці та навіть цілі дерева, коріння яких, проникаючи в шви між каменями, поступово руйнують кладку. Від колись стрункого, високого і красивого мінарету залишилася тільки основа».

Серед джерел, які дають змогу уявити приблизну кількість мечетей, що існували на півдні України, важливим є картографічний матеріал XVII–XVIII ст.ст.

1774 року в Парижі в атласі «Santini, P./Remondini, M. — Atlas Universel dressé sur les meilleures cartes modernes» було видано мапу Річчі Занноні. Вона чудова тим, що на ній зазначено усі відомі на той час населені пункти півдня сучасної України з переважно мусульманською людністю і наведено їхні тюркські назви. До того ж Занноні зазначив усі населені пункти, що мали мечеті, молитовні будинки або церкви, за винятком великих міст та фортець, де могло бути одразу кілька культових споруд,

ще й різних конфесій.

Завдяки копіткій роботі італійського картографа, ми маємо можливість досить точно визначити зони розселення християнського та мусульманського населення, а також визначити приблизне число мечетей та інших мусульманських культових споруд, що існували в другій половині XVIII ст. на території Північного Причорномор'я, за винятком Криму. Ми навмисне лишаємо за дужками територію Кримського півострова, адже існують досить точні дані про чисельність його мусульманської людності. Відоме й число кримських мечетей, про що сказано вище.

Згідно з мапою Занноні, у третій чверті XVIII ст. на території Буджаку налічувалось понад 100 населених пунктів із мечетями (без міст і фортець). До того ж Занноні фіксує такі поселення навіть на північ від Кишинева — у районах, що формально входили до складу Молдавського князівства. Згідно з підрахунками істориків, загальне число мусульманської людності Буджаку становило 40–50 тис. душ. А ще відомо, що багато мечетей було розташовано у великих містах регіону: Аккермані, Ізмаїлі, Кілії та ін.

Східним кордоном Буджаку був Дністер і Дністровський лиман. Найближчими сусідами буджакців були єдисанці — ногайські племена, об'єднані в Єдисанську Орду. Це державне утворення виникло внаслідок переселення ногаїв з Північного Кавказу та Нижнього Поволжя у чорноморські степи. Єдисан займав територію між ріками Дністер та Дніпро.

На мапі Занноні позначено 22 єдисанських селища з мечетями, до того ж у цьому регіоні перебувало 7 великих ногайських стойбищ, які мали численні молитовні юрти. А ще на території Єдисанської Орди знаходилося 6 фортець із турецькими гарнізонами, і в них також були мечеті. Найбільше мечетей було в

столиці османського вілаєту — Очакові (Озю). За деякими оцінками, число мусульман Єдисану в середині XVIII ст. становило біля 200 тис. осіб.

У причорноморських та приазовських степах кочували ще дві ногайські орди — Єдичкульська та Джамбайлуцька. На їхній території було, відповідно до мапи Річчі Занноні, 18 поселень із мечетями, а ще 8 великих стойбищ. У цьому ж районі існували 4 невеликі фортеці. Єдичкуль і Джамбайлук безпосередньо підлягали кримському ханові та надавали йому заздалегідь узгоджене число вояків. Обидві орди виконували важливу функцію захисту Криму з півночі, передусім від російського війська.

На давнішій мапі Угорського королівства та прилеглих до нього земель, виданій в Амстердамі 1687 року, зображено невеликий фрагмент Єдисану, а також весь Буджак. Голландські картографи нанесли на цю мапу населені пункти у вигляді мечетей із півмісяцями, що свідчить про їхнє здебільшого мусульманське населення. Усі топоніми мають угорські, італійські або слов'янські варіанти назв. Тюркські назви майже відсутні. Наприклад, Аккерман позначено як Білгород, або Монкастро, а Хаджибей (Одеса) як Джинестра.

Число топонімів на мапі Угорського королівства, що мають мечеті або молитовні будинки, значно менше, ніж на мапі Річчі Занноні, а саме — 29. Однак є підстави допускати, що автори амстердамської мапи мали набагато менше інформації, ніж їхній італійський колега, що жив набагато пізніше. Варто відзначити й те, що процес переселення ногайських племен із Північного Кавказу на момент укладання мапи ще не завершився, отже число мусульманської людності об'єктивно було меншим.

Цікавий ще один момент: на мапі Угорського королівства, виданій, як було зазначено вище, 1687 року, мабуть, уперше відзначено, що в Хаджибеї-Джинестрі є мечеть. Перед цим вважа-

лося, що мечеть у місті була збудована в 60-х роках XVIII ст.

Про мусульманські навчальні заклади Криму

До часу виникнення Кримського ханства в першій половині XV ст. значна частина населення півострова вже прийняла Іслам. Численні мечеті були збудовані в багатьох містах Криму, за винятком тих, що контролювали Генуя, Венеція та православне князівство Феодоро.

Активна ісламізація Криму почалася в період золотоординської держави. Історик І. Міргалеев писав: «Мусульман [у Золотій Орді] було спочатку досить багато. Відомо, що булгари не були такі численні, але й вони зіграли у справі ісламізації населення Золотої Орди важливу роль. Однак основним мусульманським населенням вони не могли бути, такими могли бути східні кипчаки — хорезмійці. Західні кипчаки були більш християнізовані, можливо, якась частина цих кипчаків, що живуть у суміжних районах з булгарами, ісламізувалася, та здебільшого вони лишилися язичниками або переходили у християнство. До того ж і західні кипчаки практично були розкидані по новостворених кланах. Східні кипчаки, які були мусульманами й мали одну мову з західними кипчаками, стали дуже впливати на них і сприяли їх швидкій ісламізації».

Прийняття Ісламу за хана Узбека спричинило бурхливе будівництво мечетей по всій території Улусу Джучі. Водночас стали виникати мусульманські навчальні заклади — мектеби й медресе. Треба було закріпити прийняту народом релігію та не дати можливості прихованим язичникам, за сприятливих умов, провести реставрацію старих порядків.

Уже 1314 року, під час прийняття Ісламу населенням Золотої Орди в Криму, в місті Солхат було закладено мечеть, а 1332 року до неї прибудували медресе. До нашого часу збереглися тільки

руїни медресе, але й вони свідчать про його значний розмір. Дослідження археологів дозволили уточнити розміри навчального закладу. Виявилось, що він був у кілька разів більший за мечеть Узбека, котра збереглася до наших днів. Мабуть, медресе як мусульманське училище функціонувало в Криму біля 100 років. Будівля серйозно постраждала внаслідок землетрусу 1423 року і довгий час її не відновлювали. Остаточо медресе занепало аж після знищення Кримського ханства наприкінці XVIII ст.

Е. Зілівінська на підставі проведених археологічних розкопів зробила докладний опис першого кримського медресе в Солхаті: «[Це] майже квадратна будівля (зі стороною близько 28 м), орієнтована по сторонах світу. Стіни панцерного мурування: лицьова частина з добре обтесаних квадратів, а сам мур із підтесаних каменів та гальки на вапняному розчині. З боку приміщень стіни були тиньковані. Східна стіна була портална. У нижній частині вона була оформлена різьбленим фризом, від якого збереглося горизонтальне профілювання. У центрі стіни був портал. Тепер від нього збереглися тільки основи платформ під пілони, а у 20-ті роки XX ст. було розкопано нижню частину самих пілонів. Портал завширшки — 7,0 м, завдовжки — 7,6 м. Зовнішній вигляд portalу відновлюється за малюнком М. М. Іванова, зробленим у XVIII ст. Загалом портал медресе схожий на портал прибудованої до нього мечеті, але більший й багатший за оформленням».

У 20-х роках XX ст. археологічна експедиція під керівництвом І. Бороздіна прийшла до висновку, що в другій половині XIV ст. частину медресе частково перебудували в дюрбе (мавзолей), де було кілька надгробків — один із них належав засновниці медресе Інджибек-хатун.

Відомо, що перші медресе — вищі навчальні заклади мусульманського світу — виникли на зламі IX–X ст.ст. у Бухарі.

Це були справжні середньовічні університети, що давали дуже високий для того часу рівень освіти. Для цих закладів спеціально зводили окремі будівлі. Спершу медресе засновували з ініціативи окремих меценатів. Держава турків-сельджуків у XI ст. реорганізувала систему релігійної освіти: відтоді медресе стають державними установами. Їхнє число в Анатолії, а потім в інших частинах мусульманського світу стрімко зростає.

Сельджуки розробили типовий план споруди: вона була прямокутна, з великим внутрішнім двором, з якого можна було зайти до будь-якої аудиторії — саме такою була будівля медресе в Солхаті. Таке планування називають чотирьохайванним. Воно характерне не тільки для мусульманських навчальних закладів, а й для караван-сараїв, а ще для палаців володарів близькосхідних держав. Як правило, в комплексі з медресе будували мечеті, а в деяких випадках і мавзолеї.

З виникненням Кримського ханства почалося активне піднесення релігійного життя в державі, будувалися нові мечеті й медресе. 1500 року хан Менглі I Герай збудував, мабуть, найвідоміше медресе на півострові — Зинджирли в Салачику (сьогодні територія Бахчисарая), що згодом стало одним із центрів мусульманського релігійного життя в Криму. Це медресе одне з небагатьох, що вціліло до наших днів, хоч і зі значними перебудовами. 1914 року на території Зинджирли поховали видатного кримськотатарського просвітителя Ісмаїла Гаспринського.

Розквіт релігійної освіти в Кримському ханстві припав на XVI–XVII ст.ст. Особливістю кримськотатарського Ісламу, як і тюркського Ісламу взагалі, була прихильність його послідовників до суфізму. У той період на півострові існували численні суфійські тарикати, що мали підтримку деяких кримських ханів. У Євпаторії (Гьозлев) збереглися суфійські текіє — цілий комплекс будівель, у тому числі мечеть та медресе.

До кінця існування Кримського ханства (1783) на півострові функціонувало 25 медресе. Мусульманські навчальні заклади повною мірою задовольняли релігійні потреби кримських татар. Після окупації Криму політика Російської імперії призвела до того, що значна частина корінної людності мусила покинути батьківщину й переселитися до Османської імперії. У більшості залишених кримцями сіл припинили діяти й стояли пустками багато культових споруд. Влада вжила чимало заходів, щоб обмежити роботу медресе, що негативно відбилося й на кількості мусульманського духівництва в Криму, яке в 1914 році складало лише 942 особи на 729 мечетей, що діяли.

Письмова культура народів Криму, Єдісану та Буджаку

Злиття кочових і землеробських елементів у степовій зоні Північного Причорномор'я, що відбувалося в рамках тюркських державних утворень, дозволило виникнути унікальному культурному феномену, який не властивий іншим частинам Європи.

У XIII–XVIII ст.ст. у Кримському ханстві, Буджаці та Єдісані, завдяки зв'язкам з мусульманськими державами Близького Сходу, Середньої Азії, Кавказу, а з кінця XV ст. під прямим впливом Османської імперії, з'являється література з історії, ісламського богослов'я, географії та математики.

Завдяки мережі релігійних шкіл — мектебам і медресе — багато з яких виникли ще за часів Золотої Орди, рівень освіти населення регіону був досить високий. Випускники мусульманських шкіл прагнули продовжити освіту за кордоном, у визначних центрах ісламської культури — Стамбулі, Дамаску, Каїрі, Багдаді. Мечеті виконували не тільки роль домів молитви, але і ставали місцями спілкування духовних лідерів того часу. Уже в середині XIV ст. кримські вчені Дія аль-Кірімі та Рукн ад-дін аль-Кірімі були запрошені читати лекції в каїрських медресе.

Аккерман, Солхат (Старий Крим), Кефе, Гьозлев та Бахчисарай в середині XVI ст. перетворилися на великі наукові центри.

Донедавна про внесок середньовічних вчених, які жили і працювали в Криму, Єдісані та Буджаці, було відомо мало. Особлива заслуга у відкритті імен видатних ісламських мислителів належить сходознавцю, перекладачу Корану українською мовою Михайлу Якубовичу. Завдяки його роботам, нині з'явилася можливість ознайомитися з творчою спадщиною Махмуда аль-Кафауї, Ахмада бін Хусайн бін Мустафа Аккірмані, Шарафа аль-Крими, чії праці з ісламського права (фікха) мали заслужений авторитет далеко за межами Північного Причорномор'я.

Поезія дивану добре вивчена в Туреччині, з огляду на системні дослідження, але майже не відома в Україні. Слід сказати, що в турецьких архівах збереглася чимала частина творчої спадщини поетів, літераторів, істориків, богословів та містиків родом з причорноморських держав. Суфійська поезія Мюдами, Хусейіна Кефеві, Фейзи Кефеві, Саїда Герая і Халіма Герая в останні роки була видана і прокоментована турецькими філологами. Слід сказати, що поезія дивану — це література вищого класу, високоосвіченої частини османського і кримського суспільства. Більшість поетів цього напрямку були членами суфійських братств (тарикатів). Чеський орієнталіст Ян Ріпка так охарактеризував поезію дивану: «Безперечною істиною є те, що практично всі з поетів минулого вирости, ввібравши, якщо можна так висловитися, молоко суфізму. Це молоко вплинуло на всю їхню творчість. Як результат — без знання суфізму зрозуміти що-небудь в їх поезії неможливо».

Ісламські міські центри Причорномор'я славилися своїми бібліотечними зібраннями. Ханські бібліотеки в Криму вели свій родовід від часів Золотої Орди. Величезну кількість найцінніших рукописів було втрачено під час пожежі в Ханському

палаці в Бахчисараї в 1736 році, причиною якої став напад російської армії фельдмаршала Мініха. Значна частина уцілілих книжкових скарбів Кримського ханства нині знаходиться у зібраннях Російської національної бібліотеки, зокрема й шість томів списку хадисів аль-Бухарі 1479–1480 рр., який був створений у Дамаску, що є ще одним свідченням тісних культурних зв'язків Криму з мусульманськими державами Близького Сходу.

Ще один цінний ханський манускрипт з російської бібліотеки — це список IV тому тафсіру (тлумачення Корану) Мухаммада бін Ахмада ал-Куртубі, що датується XIV ст. Він був подарований ханом Селімом Герасм I «вченим Бахчисарая». На його перших аркушах є печатки османського султана Махмуда I — це свідчення того, що книга потрапила до Криму з бібліотеки стамбульського палацу Топкапи.

Воістину енциклопедичні знання мав кримський вчений XVI ст. Кайсуні-заде Неда-ефенді, більш відомий як Реммаль-хаджі. Він цікавився історією, літературою, астрономією. Реммаль-хаджі — автор біографії кримського хана Сахіба Герая I «Таріх-і-Сахіб Герай хан», яка дійшла до нашого часу.

Свій внесок у культуру Єдісану, Буджаку і Криму зробили представники ногайського народу. Серед блискучої плеяди ногайських поетів XV ст. слід відзначити Сибрай жирау Асан Кайги Сабіт угили, Шал-Кійіз Тіленші ули і Казі Туган Сувійніш ули, а також справжню зірку в цьому сузір'ї — Досмамбета Азаули.

Тюркські міста Північного Причорномор'я

До кінця XV ст. Османська імперія і Кримське ханство завершили завоювання узбережжя Чорного та Азовського морів. Султанський флот безроздільно панував у цих водах, і лише іноді мусив відбивати зухвалі вилазки запорозьких козаків.

Протягом тривалого часу стамбульський диван (уряд) не надто дбав про заселення причорноморських степів. Османів цілком влаштувала ситуація, коли турецько-польське і турецько-російське прикордоння було перетворене в Дике Поле. Проте з другої половини XVI ст. почалося будівництво нових фортець і зроблено кроки щодо пожвавлення економічного життя північних провінцій Османської імперії.

З кінця XIII ст. найбільшими портами Північного Причорномор'я були: Кілія, Аккерман, Кефе, Судак, Азак, а з другої половини XVI ст. також і Ачі Кале (Очаків).

1559 року неодноразово до цього зруйновану козаками Очаківську фортецю починають активно відновлювати. На початку XVII ст., в період правління султана Ахмеда I (1603–1617), крім фортифікаційних споруд, в Очакові розвивається міська інфраструктура.

Турецький мандрівник Евлія Челебі, який відвідав Очаків у 1654 році, залишив чудовий опис міста і фортеці. «Укріплення... складається з трьох окремих, не пов'язаних між собою фортець. Найбільш давньою є стара цитадель, побудована ще Маджаром Алі-пашою. Це чотирикутна фортеця, дуже міцна, абсолютно неприступна: вона розташована на земляному горбі. Фортеця має погребі, глибокий рів, міцні оборонні мури в два ряди товщиною у двадцять кроків з п'ятнадцятьма вежами, критими тесом. Через рів перекинутий дерев'яний міст. Щовечора вартові піднімають його за допомогою блоків, потім упирають в кріпосні ворота, таким чином замикаючи їх. Цей міст побудований Мелеком Ахмед-пашою. А товсті двошарові ворота із заліза звернені до кібли, у бік фортеці Килбурун на протилежному березі Чорного моря. Позаду рову з усіх веж, немов їжаки, висунулися гармати. Мелек Ахмед-паша покрив усі башти дранкою, відремонтував і упорядкував їх. Крім згаданих великих зовніш-

ніх воріт із заліза, є ще одношарові малі ворота. Над простором між цими двома залізними воротами — цегляна склепінчаста будова на міцній основі, а зверху неї — султанська мечеть з дерев'яними мінаретами. Вона невелика. Шаріатський суд також з'єднаний з мечеттю і з верхнім поверхом... У цій фортеці налічується двісті будинків, зверху до низу обмазаних глиною; вони мають верхній поверх, двори з палісадниками. Палац бея також знаходиться в цій фортеці, всі вулиці якої чисті, бруковані... Тут розміщені арсенали, склади зерна і завжди готові до дії чудові, справні гармати».

З опису Евлія Челебі зрозуміло, що Очаківська фортеця була цілою системою фортифікаційних споруд, які за правильної організації оборони дозволяли тривалий час витримувати облогу. У 1788 році російська армія князя Г. Потьомкіна протягом шести місяців не могла взяти фортецю, зазнаючи при цьому величезних втрат. І лише в результаті кровопролитного штурму 6 грудня 1788 року фортеця пала, при цьому майже усіх захисників міста і його жителів було вбито.

Після того, як 1484 року османські війська взяли під свій контроль міста Кілію та Акерман, які український історик Михайло Грушевський називав «світилами південної торгівлі», поблизу них були розміщені сильні гарнізони турецьких військ, крім того, Кілія стала базою османського військового флоту. У тому ж році в Акермані була закладена мечеть Баезида II, від якої до нашого часу зберігся тільки мінарет. Саме про цю мечеть писав Евлія Челебі: «З мечетей [в Акермані] чудова мечеть султана Баезида, старовинна і проста на вигляд». Усього в Акермані в середині XVII ст. було 4 мечеті, а в Кілії — аж 26.

Торгівля була найважливішим засобом розвитку міст Північного Причорномор'я. Російський історик і мандрівник початку XIX ст. Павло Свінын зазначав: «Під час турецького па-

нування торгівля в Акермані була вельми важлива, і щорічно приходило тут в порт цей з Туреччини з вантажем і баластом до 2 тис. суден різного роду для вивозу не тільки бессарабських, але і молдавських продуктів. Валій, тобто чиновник з митниці, за звичаєм турецьким платив у скарбницю від 60 тис. до 70 тис. левів на рік до стягування з товарів відомого мита».

На Кримському півострові після його завоювання османами у 1478 році було створено еялет Кефе (Кафа), який включав в себе південний берег Криму і Керченський півострів. Ця турецька провінція була поза юрисдикцією кримського хана і підпорядковувалася безпосередньо владі в Стамбулі. На початку XVIII ст. до складу еялету Кефе входили шість адміністративно-територіальних одиниць (санджаків): Паша, Акерман, Бендер, Ачу, Зане, Килбурун (Кінбурн). Таким чином, більшість найважливіших міст Криму, Єдісану і Буджаку перебувала під військовим і адміністративним контролем османського уряду.

Місто Кефе від раннього середньовіччя вважалося найбільшим містом-портом Криму. У XVI ст. в ньому було 36 мечетей, у тому числі 5 соборних. Відвідавши у XVIII ст. Кефе, шведський історик Йоганн Тунманн дав опис цього міста: «Кеффе, або Каффа — найбільше і найважливіше місто в Криму. Його називають Кирим-Стамбулом і Ярим-Стамбулом, тобто Кримським Константинополем і напів-Константинополем. Воно лежить на схилі пустельного, кам'янистого, піщаного пагорба, на березі моря і має довгу та вузьку форму. Воно має високі мури й вежі, тепер дуже зруйновані, два кріпосні замки, біля 4 тис. будинків і багато мечетей».

Столицею Кримського ханства і одним з найважливіших міст з 1532 року був Бахчисарай. У місті була розміщена резиденція правителів Криму — Хансарай, яку побудували у XVI ст. (відновлена після руйнування російськими військами в середи-

ні XVIII ст.). Ханський палацовий комплекс у Бахчисараї, який зберігся частково, є шедевром кримськотатарської архітектури. Після анексії Росією Кримського ханства у 1783 році місто втратило своє значення, столицею окупованого Криму став Сімферополь.

Населення найбільших міст Північного Причорномор'я в османський період було достатньо строкатим. У Буджаку (Кілія, Акерман, Ізмаїл), крім тюркського населення, яке переважало, проживали також євреї, молдавани, греки, українці. В Очакові, напередодні його захоплення російськими військами, мешкало від 8 тис. до 10 тис. мирних жителів, при цьому чисельність турецького гарнізону доходила до 30 тис. осіб. Для іноземців в місті було виділено окремий квартал, на базарі мали свої лавки українські козаки, а полковник Якимов в 1752–1753 рр. навіть мав свій шинок. Населення кримських міст теж було неоднорідне. За мусульманських правителів християни користувалися чималими правами та привілеями. Усі конфесії мали свої культові споруди, в тому числі євреї та караїми. Крім мечетей, в Криму, Єдісані та Буджаку були численні православні церкви, католицькі храми, синагоги і кенаси.

Яким був Татарбунарський замок

Невелике українське місто Татарбунари, розташоване на території Буджаку (південь Одеської області, — автор), має досить давню історію, багато в чому пов'язану з історією Османської імперії та Кримського ханства. Поселення на місці Татарбунар виникло ще в XVI ст., а в 1624–1628 рр. володар очаківського еялету (провінції) Кенан-паша збудував у Татарбунарах замок, де перебував турецький гарнізон. Завдяки цьому невелике селище перетворилося на один із форпостів Османської імперії в Північному Причорномор'ї.

У документах королівського архіву Польщі є згадка про будівництво фортеці в Татарбунарах: «Коли у вересні загін буджацьких татар за наказом Кенана-паші вдерся в прикордонні землі України, козаки зібралися числом кілька тисяч і хотіли йти під Татарбунар, де стояв Кенан і будував замок, а потім мали йти під Білгород».

1632 року італійський мандрівник Ніколо Барсі, відвідавши Буджак, зазначив, що бачив у Татарбунарах «дуже гарну цитадель». Трохи пізніше досить докладний опис Татарбунарського замку лишив османський мандрівник Евлія Челебі: «Утримання кадія [цієї фортеці], що належить до Очаківського еялету Силістри, становить сто п'ятдесят акче. Цю фортецю відбудував 1046 [1636–1637] року Кенан-паша, будучи на посаді мутасарифа Очаківського еялету. Це невелика, міцна, чотирикутна фортеця, обвід її виносить тисячу кроків. Вона має одну браму, що відчиняється на південний бік, а по чотирьох її кутах стоять чотири високі вежі. У давні часи місце, де стоїть ця фортеця, було зболотніле та заросле очеретом, то молдовські й татарські розбійники нападали звідси на каравани, що проходили тут. [А нині] в цьому незвичайному місці височіє притулок безпеки».

У 1770 році російські війська без бою здобули замок. До того часу він уже серйозно занепав і не був потужною фортифікаційною спорудою. Турецький гарнізон перед наближенням російської армії в поспіху покинув замок, навіть не встигнувши вивезти з нього гармати. Загалом було захоплено 23 гармати малих калібрів. У реєстрі трофеїв російської імператорської армії зберігся опис гармат: «У містечку Татар-Бунар захоплено гармат: двофунтові — 1, однофунтові — 4, 18-лотові — 3, напівфунтових — 15».

1806 року Татарбунари були вкотре здобуті росіянами. За якийсь час замок викреслили зі списку фортець Російської ім-

перії, а потім його було розібрано на будівельні матеріали місцевими жителями, як це сталося з багатьма іншими османськими фортифікаційними спорудами півдня України. Уже до кінця XIX ст. навіть багато старожитців не знали, де саме стояв Татарбунарський замок.

2006 року знайти місце розташування замку намагалася археологічна експедиція під орудою С. Беляєвої, але ця спроба була безрезультатна. Лише 2018 року експедиції на чолі з доктором історичних наук І. Сапожниковим удалося провести комплексні дослідження території, де, ймовірно, були залишки османського замку.

За підсумками експедиції, її учасниками, І. Сапожниковим та О. Синельниковим, було підготовлено детальний звіт, з якого можна дізнатися подробиці роботи, виконаної українськими дослідниками. Руїни замку виявлено на розі правого берега річки Кагач за 320 метрів від автотраси Одеса-Рені. У результаті вивчення території з'ясувалася досить цікава обставина: значну частину об'єкта добре видно на поверхні. Чому його не виявили попередні експедиції, так і лишилося загадкою.

Замок був побудований з використанням як дикого каменю, так і погано тесаного вапняку. Дослідникам удалося з'ясувати, що стіни фортифікаційної споруди були завтовшки 1,5–1,8 метра; відстань між вежами становила близько 50 метрів. У плані замок мав правильну прямокутну форму. За словами археологів, вежі були заввишки від 4,5 до 5,4 метра. Крім чотирьох веж, на кутах замку, над воротами, височіла ще одна вежа, що робить замок надзвичайно схожим на його «побратима» в Хаджибеї.

Археологи зробили розкоп площею 25 кв. метрів, завдяки чому була виявлено кам'яну кладку «у вигляді фундаменту прямокутної споруди». На думку І. Сапожникова та О. Синельникова, виявлений фундамент будівлі може бути османською

мечеттю, про яку згадував у своїй «Книзі подорожей» Евлія Челебі: «У фортеці є одна мечеть, шпихлір (зернова комора), невеликі зручні приміщення для ста п'ятдесяти душ війська. Є й комендант. А житлових будівель усередині фортечних стін не помітно». Щоб уточнити, чи справді знайдені залишки фундаменту — це мечеть, потрібні додаткові дослідження пам'ятки, з прив'язкою до збережених мап.

Знайдені залишки Татарбунарської фортеці — ще одне свідчення високого рівня розвитку мусульманських держав у Північному Причорномор'ї.

Волинські татари в польсько-українських війнах другої половини XVII ст.

Виникнення на Волині на самому початку XVI ст. невеликої мусульманської громади, що складалася з полонених кримських татар, стало своєрідним феноменом в культурному та релігійному житті України. До початку XVII ст. ця громада стала відігравати дедалі більшу роль у політичних процесах Східної Європи.

Військові підрозділи польсько-литовських татар (липка), так звані хоругви, хоча і були нечисленними, але за рахунок хоробрості та військової майстерності набули слави найкращої легкої кавалерії в польській армії, яка застосовувалася для розвідки, виконувала функції дозору, служила в особистій охороні короля або командувача військом.

Наприкінці XVI ст. татарська кіннота широко використовувалася у військових кампаніях короля Стефана Баторія. У 1609–1611 рр. рота татар Богдана Турасовича в кількості 200 осіб і рота Ібрагіма Аслановича брали участь в облозі Смоленська. У 1620 році в складі польської армії був загін надвірних татар князя Самуїла Корецького, який брав участь в битві під Цецорою.

З початком повстання Богдана Хмельницького (1648) польські війська стали зазнавати поразки за поразкою. Це було викликано тим, що українські козаки, які традиційно воювали в пішому строю, отримали потужну підмогу в особі кінної армії Кримського ханства. Комбіновані удари запорозької піхоти та кримськотатарської кінноти в битвах під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями поставили Польську державу на межу катастрофи. У цій ситуації король Ян Казимир змушений був закликати на службу найманців з усієї Європи.

Особлива увага приділялася створенню загонів легкої кавалерії, в які охоче брали польсько-литовських татар. Військова служба в польській армії була надзвичайно престижною. Вона дозволяла сміливцям досить швидко дослужитися до офіцерського чину, що було серйозним просуванням по соціальних щаблях в державі, де походження та родовитість були основними мірилами успіху.

У переможній для поляків битві під Берестечком (1651) брали участь кілька татарських хоругв загальною чисельністю близько 1 тис. осіб. Їм довелося битися не тільки проти українських козаків, а й проти своїх одновірців — кримських татар. За хоробрість, виявлену в битві, король Ян Казимир нагородив воїнів хоругви волинських татар (командир Мурза Богданович), надавши їм у безстрокове «годування» містечко Оратів і навколишні села (Брацлавське воєводство, нині Вінницька область).

Після нищівної поразки польських військ в битві під Батогом (1652) кількість татарських хоругв в армії Речі Посполитої різко зростає. До кінця року на службі у короля було вже вісім татарських підрозділів. Збереглися імена командирів цих хоругв: Адам Тарашевський, Халембек Муравський, Мурза Богданович, Мехмет Челебі, Міхал Бидловський, Миколай Похойський, Мустафа Судич, Чімбайя Улан.

Після Переяславської ради союз Богдана Хмельницького з Кримським ханством був остаточно зруйнований. Це призвело до того, що частина кримських татар подалася на службу до короля Яна Казимира, тим самим поповнивши ряди легкої кавалерії, значно поріділої в ході війни.

У 1655 році дві хоругви волинських татар під командуванням ротмістра Олександра Крічінського і вже згаданого вище Мустафи Судича брали участь у кровопролитній битві під Охматовим. У цьому бою, вперше з початку війни, армія кримського хана виступила як союзник Польщі. У щоденнику вітебського воєводи Яна Антонія Храповецького зберігся запис, датований 8 липнем 1656 року, в якому йдеться про те, що з Польщі прибув татарський гонець, який повідомив, «що п'ятитисячна білгородська орда йде служити Його королівській милості, але деяка частина ногайців намагається їх зупинити... Зараз вони вже пройшли Львів». У тому ж році хан Мехмед-Герай надіслав на допомогу королю Яну Казимиру загін з 2 тис. воїнів на чолі з агою Субханом Газі.

Вступ Московської держави у війну проти Речі Посполитої в 1654 році ознаменувався вторгненням російських військ до Литви. Села польсько-литовських татар у цьому регіоні було спалено, а господарства — зруйновано. Це змусило значну частину липок мігрувати на Волинь і Поділля. Саме ці землі в 50-ті роки XVII ст. стали «донорами» для легкої татарської кінноти, що служила в польській армії.

Якщо в 1651 році в королівській армії налічувалось 8 татарських хоругв і 980 вершників, то в 1655 році їх було вже 11, а в 1659 році — 23 хоругви, в яких значилося 2682 вершника. Зростання чисельності й впливу татар викликало невдоволення у магнатів Речі Посполитої. У 1665 році стався бунт шляхти проти короля Яна Казимира (так званий «Рокош Любомирсько-

го»). Серед інших умов заколотники вимагали розпуску татарських хоругв.

Король змушений був піти на поступки. У результаті на службі в польській армії залишилося тільки 8 татарських хоругв. Під тиском шляхти покровитель липок король Ян Казимир змушений був зректися престолу і виїхати до Франції. Новим королем був обраний Міхал Вишневецький, який поспішив підтвердити усі привілеї волинських татар.

У 1665 році гетьманом України було обрано Петра Дорошенка, який взяв курс на створення держави під протекторатом Османської імперії. У 1666 році військо Дорошенка об'єдналося з армією кримських татар. У битві під Браїловим гетьман повністю розгромив польське військо.

У 1669 році Дорошенко уклав договір зі Стамбулом. Згідно з цією угодою, Україна ставала санджаком (адміністративною одиницею) Османської імперії, а сам Дорошенко отримав титул бея.

На момент укладення союзного договору з турками адміністрація гетьмана контролювала всю Правобережну Україну. Така ситуація не влаштовувала польський уряд. У 1671 році армія Речі Посполитої на чолі з енергійним полководцем Яном Собеським розгорнула наступ на Поділля, захопивши ряд важливих міст Брацлавського воєводства.

У відповідь на це величезна османська армія (до 150 тис. осіб) на чолі з султаном Мехмедом IV вторглася в Україну. Вона взяла в облогу Кам'янець-Подільську фортецю. Без підтримки ззовні гарнізон фортеці не зміг довго чинити опір. Поляки капітулювали 27 серпня 1672 року. А вже у вересні турецько-козацько-татарська армія взяла в облогу Львів.

Чергова серія поразок призвела до того, що Річ Посполита була змушена укласти вкрай не вигідний для себе мирний дого-

вір в Бучачі, який фактично робив Польщу васалом Османської імперії.

Польський Сейм відмовився ратифікувати договір і оголосив новий набір в армію. У цій ситуації татари (липки), доведені до відчаю багатомісячними не виплатами грошового утримання, підняли заколот. Використавши свої тісні контакти з Кримським ханством, командири польсько-литовських татар домовилися про перехід на бік Османської імперії.

Загальна кількість заколотників становила від 2 тис. до 3 тис. осіб. На сторону турків перейшли хоругви: Даніеля Шабловського, Самуеля Сулеймановича, Хусейна Муравського, Мурзи Корицького, Джафара Муравського, Адама Муравського, Самуїла Кречовського, Самуїла Мурзи, Лехтезара Шабловського, Олександра Крічінського і деякі інші.

Лідером бунтівників був ветеран багатьох військових кампаній, ротмістр Олександр Крічінський. Він належав до старовинного татарського князівського роду, який переселився на землі Литви ще на початку XV ст. Родоначальником сім'ї був Найман-бек, який доводився родичем ханам Золотої Орди. Родовим гніздом Крічінських було село Крічін на річці Березина. У XVII ст. родина переселилася на Волинь у пошуках порятунку від безчинств з боку російських окупаційних військ у Литві.

Заколот липок був безкровним переходом з одного табору в протилежний. Мирний договір в Бучачі зафіксував право волинських татар на перехід на бік османів разом зі своїми родинами й майном, але польська влада відмовилися його виконувати.

Слід зазначити, що далеко не всі волинські татари взяли участь в бунті. Ротмістр Кшиштоф Шахманцер разом зі своєю хоругвою відмовився йти до турків і наказав своїм людям повернутися в Острог. У нагороду за це через три роки воєводська влада у Луцьку звільнила острозьких татар, що зберегли

вірність Речі Посполитій, від сплати податків.

Бунтівних липок турки поселили в околицях Кам'янець-Подільського та міста Бар. Вони повинні були виконувати функції охорони відвойованих земель. Для турків липки були надзвичайно цінним активом, тому що відмінно орієнтувалися на місцевості й були хорошими провідниками, розвідниками та перекладачами.

Проте не всі волинські татари, які надавали послуги, були належно оцінені османським урядом. У липні 1673 року Олександр Крічінській отримав титул бея міста Бар (Поділля). Що стосується інших офіцерів, то вони залишилися без нагород. Це викликало обурення у частини липок.

Через своїх шпигунів Ян Собеський вміло підігрівав анти-турецькі настрої серед бунтівників. За його пропозицією Сейм у Варшаві підтвердив усі привілеї польсько-литовським татарам, які були надані раніше. Собеський сподівався, що шляхом домовленостей та обіцянок йому вдасться повернути втікачів до складу польської армії, і тим самим послабити османсько-українську коаліцію.

Навесні 1673 року війська Яна Собеського перейшли у наступ. Цим скористалися противники турків, організувавши в Барі заворушення. Під час зіткнень зі змовниками був убитий бей Олександр Крічінський. Одночасно з цим в битві під Хотинном Собеський зміг здобути перемогу над турками, що призвело до повної деморалізації волинських хоругв, частина з яких повернулася на службу Речі Посполитої.

У 1676 році під час мирних переговорів у Журавно питання польсько-литовських татар знову постало на порядку денному. Сторони домовилися про те, що татари можуть добровільно вибрати ту країну, якій вони бажають служити.

У 1677 році польський Сейм прийняв конституцію, в якій

в черговий раз підтвердив старовинні права і привілеї татар. Їм дозволили відновити зруйновані мечеті і звільнили від усіх податків. У 1679 році Ян Собеський (на той час вже польський король) переселив більшу частину татар із Волині та Поділля, подалі від неспокійного Криму. Під приводом компенсації за боргованості з виплати платні їм виділили маєтки в Литві, Білорусі та східній Польщі.

На Волині залишилася лише невелика частина татар, які дбайливо зберігали мусульманську віру і національні традиції аж до початку ХХ ст.

Османські клейноди гетьмана Дорошенка

Обрання в жовтні 1665 року гетьманом Правобережної України Петра Дорошенка привело до зміни геополітичної ситуації в регіоні і на ціле десятиліття пов'язало долю українського народу з Османською імперією та Кримським ханством.

На самому початку свого правління Дорошенко, несподівано і для Варшави, і для Москви, відгукнувся на прохання кримського хана Мехмед-Герая, надіславши йому на допомогу два козацькі полки, які взяли участь у придушенні бунту причорноморських ногайців. Тим самим Дорошенко вирішив продовжити курс, який розпочав ще Богдан Хмельницький, на зближення з Кримом та османами. Одночасно з цим гетьман розвинув активну діяльність з об'єднання українських земель обох берегів Дніпра.

Російський воєвода на Запорожжі Григорій Косагов доносив у Москву: «Царських ратних людей не люблять і говорять, нібито по їх милості не стало у Війська здобичі, хочуть миритися з татарами і Дорошенком». Проте Дорошенку не вдалося домогтися єдності Запорозької Січі у протистоянні Москві.

Після підписання Андрусівського перемир'я між Річчю По-

сполитою та Московським царством у 1667 році Україна була розділена, її інтереси проігнорували і поляки, і росіяни. У відповідь на це Дорошенко уклав військово-політичний союз з Кримським ханством, що дозволило йому домогтися різкого посилення свого впливу. Під тиском козаків російські війська покинули фортецю Кодак.

Заради посилення свого впливу Дорошенко послав делегацію до Османської імперії. 6 липня 1667 року її прийняв султан Мехмед IV. Посли, на виконання доручення гетьмана, просили повелителя правовірних прийняти Україну під протекцію султана. Мехмед IV задовольнив це прохання і пообіцяв прислати Дорошенку символи влади — клейноди — і направити повноважного представника для прийняття присяги.

Прагнучи використати сприятливу ситуацію, гетьман Дорошенко вирішив вибити польські війська з Західної України. Об'єднана українсько-кримська армія налічувала біля 35 тис. осіб. Поляків, якими командував видатний полководець коронний гетьман Ян Собеський, було вдвічі менше. Собеський вперше з початку повстання Б. Хмельницького вирішив мобілізувати проти Дорошенка селян західноукраїнських земель. Шляхта сміялася над цим планом, називаючи полководця «холопським гетьманом».

За короткий термін у польське військо влилося 15 тис. новобранців: селян і міщан. У жовтні 1667 року за містечком Підгайці зійшлися дві армії. Козацько-татарська армія атакувала, але була відбита. Собеський відстояв свої позиції, а союзники зазнали великих втрат. Після цієї невдачі Дорошенко повів свою армію в Чигирин, а татари повернулися до Криму.

Союз українського гетьмана з Кримом та Османською імперією серйозно стривожив правителів Речі Посполитої і Москви. Вони відправили своїх послів до Криму та Чигирина. У грудні

1667 року до Чигирини приїхав представник київського воєводи Василь Дубенський, який нібито умовив Дорошенка відмовитися від «бусурманської спокуси» і повернутися у «підданство московському цареві».

Усвідомивши рівень загрози, Москва і Варшава домовились про спільні дії проти можливого нападу об'єднаної армії османів, кримців та українських козаків. Невдоволення правлінням Москви спричинило повстання Лівобережної України, на чолі якого став І. Брюховецький. Під час повстання велика частина Гетьманщини була очищена від російської армії. Брюховецький відправив посольство в Едірне (де в той час знаходився султан) з проханням про протекцію з боку Османської імперії.

Але султан ухилився від прямої відповіді, пославшись на те, що в деяких українських містах (Києві, Переяславі) ще залишалися російські гарнізони. Майже одночасно з послами Брюховецького в Едірне прибуло і посольство від Дорошенка. Мехмед IV підтвердив дані раніше обіцянки про прийняття Правобережжя в османське підданство. Після аудієнції українські послы І. Васильківський та Г. Снітковський отримали багаті подарунки: каптани, шапки, жупани: «з голови до ніг їх одягнули».

Влітку 1668 року Дорошенко здійснив блискавичний похід на Лівобережжя. Козацькі полки один за одним присягали йому. На короткий час в руках гетьмана опинилася майже вся Україна, але зміцнити свою владу йому не вдалося: зі сходу загрожувала Москва, а з заходу — польська армія.

Послы, які повернулися з Едірне, привезли Дорошенку текст договору з Османською імперією, який хоча і не вирішував всіх проблем гетьмана, але давав певну надію на майбутнє. У ньому Стамбул визнавав Україну васальною державою за зразком Кримського ханства та обіцяв надавати, за потреби, військову допомогу. Гетьман мав присягнути на вірність султану. У біль-

шості своїх статей договір повторював угоду 1651 року між Богданом Хмельницьким і турецьким урядом.

З різних причин договір так і не був ратифікований українською стороною. У 1669 році П. Дорошенко отримав від султана Мехмеда IV титул санджак-бея (правителя адміністративної одиниці), що навряд чи відповідало його амбіціям. У 1672 році в Україну увійшла 150-тисячна османсько-татарська армія, але великих успіхів у війні з поляками досягти не вдалося.

Кілька років запеклих військових дій призвели до повного запустіння Правобережної України. Втративши підтримку козацтва, в 1675 році Дорошенко склав гетьманську булаву. Одночасно з цією подією припинив існування й українсько-османсько-кримський військово-політичний союз.

Як загарбники кримську землю ділили. Архівна справа 1785 року

1783 року Російська імперія анексувала територію Кримського ханства. Буквально одразу після цього були створені різні комісії для оцінювання вартості землі, природних багатств і всього майна, що дісталось загарбникам. У колишньому Московському відділенні Головного Штабу збереглися справи, що відносяться до кінця XVIII ст. — свідчення колоніальної політики російської влади в Криму.

Наприкінці 1785 року управитель Таврійської області, до якої належав Крим, В. Каховський, отримав від князя Г. Потьомкіна наказ про приділення високопоставленим особам із Санкт-Петербурга земель під дачі. У списку Потьомкіна фігурують такі особи: княгиня Є. Дашкова, дружина обер-шталмейстера М. Нарішкіна, дружина дійсного камергера Н. Загрязька та низка інших осіб, зокрема особливо відзначений «англієць Гульд». Загалом у справі про передання кримської землі набли-

женим до Катерини II особам мова йде про сім ділянок. До рапорту Каховського на ім'я Потьомкіна було долучено плани, які в матеріалах справи не збереглися, проте уціліли докладні описи земельних ділянок, а ще характеристики прилеглих до них земель. У своєму рапорті Каховський питав дозволу самостійно визначити, кому з вищезгаданих осіб яку «дачу» приділити.

Взагалі «дачникам» виділено 10 907 десятин кримської землі (одна десятина — 1,09 га). Усі дачні ділянки — це родюча орна земля з сіножатями й садами в гірській частині Кримського півострова. Територія була облаштована й добре обжита корінною людністю. Вилучені в кримських татар землі перебували поруч з річками Альма, Будрак, Булганак. Поруч із сіножатями було проведено канали для зрошення. До того ж місцевість рясніла джерелами та колодзями, виритими, як сказано в тексті рапорту, «тубільцями». Серед земельних ділянок, переданих петербурзькій еліті, менш як половина належала «казні». Це була так звана ханська земля, конфіскована росіянами після позбавлення влади останнього кримського хана Шахін Герая. Проте більша частина ділянок під дачі належала кримським татарам, місцевим жителям, мурзам, а ще мечетям. Одна з «дач», названа в документах Біюк-Узень, налічувала 8 татарських сіл. До Байдарської «дачі» належало вже 13 сіл.

Каховський, не мудруючи, запропонував Потьомкіну просто конфіскувати у кримських татар ці землі, без жодної компенсації. «Забравши ці землі в татар і зробивши деякі поліпшення в господарстві, можна буде мати чималий прибуток», — писав царський намісник у своєму рапорті.

Але, очевидно, не скрізь у Криму завойовники могли безкарно забирати в кримських татар землю. Згадуючи про «дачу», яка прилягала до річки Бадрак, Каховський зазначає, що земельна ділянка належить Сулейманові-мурзі, й за неї він вимагає «ти-

сячу й триста срібних грошей». Мабуть, Сулейман-мурза був досить відомою та авторитетною людиною в Криму, і в нього не можна було просто так вилучити землю. Тож, з огляду на те, що ділянка Сулеймана-мурзи давала значний прибуток, Каховський, щоб уникнути проблем, пропонував заплатити потрібну суму. Масток Сулеймана-мурзи був розташований недалеко від кримськотатарського села. В описі ділянки сказано: «Лежить на рівному низькому місці. Від будинку з одного боку простягається до великої дороги сіножатна лука, а з другого до річки Альми й річки Бадрак — сад. У ньому дерева яблуневі, сливові, вишневі, волоські горіхи, занедбаний виноград. Цей сад згаданий мурза продасть з усіма належними до нього землями».

Характеризуючи ділянку Біюк-Узень, Каховський пише: «Дача Біюк-Узень лежить при великій дорозі від Бахчисарая до Балаклави. Приєднуючи землі від багатьох власників в одне володіння, може приносити знатний дохід, як від належних до неї мильних земляних колодязів, так само від хліборобства та сінокосів і від інших економічних достатків, маючи здатність продавати їх у двох портах — в Балаклаві та Севастополі, від яких вона не на далекій відстані».

Для складання описів Каховський залучив військових мірників, що виміряли всі ділянки, склали описи та плани. Відомі імена цих офіцерів: підпоручик С. Затура-Туровський, прапорщик А. Коротцев, а ще підпоручик А. Струков, що виконав велику частину роботи зі складання планів та описів.

Серед документів Головного Штабу знайдено й донесення у Санкт-Петербург, датоване 6 квітня 1784 року, про те, як корінні жителі півострова сприйняли звістку про приєднання Криму до Російської імперії. Цей документ — зразок цинізму та лицемірства окупаційної влади: «За повідомленням з області Таврійської, жителі тамтешні вельми зраділи настанню миру, плодами

якого вони користуються. Усі хлібороби тепер зайнялися хліборобством і помітне загальне всіх задоволення. По селах справляються весілля зі звичайним у таких випадках святкуванням. Татари їздять один до одного пити бузу, вчиняють різні забави та невимовно веселяться, відгукуючись, що з давніх-давен у них був цей звичай, який припинився від часу переселення хана Шагін-Герая».

У справах Головного Штабу нічого не сказано про дальшу долю вигнаних зі своїх земель кримських татар. Проте добре відомо, що, втративши свої сади, городи й сіножаті, місцеві жителі фактично були приречені. Саме через це кримські татари мусили залишати свою батьківщину та вирушати до Османської імперії.

Яскрава ілюстрація цього — свідчення Жильбера Ромма, що побував у Криму у 1786 році: «В огорожі фортеці тулилися татарські саклі, але після зайняття Криму росіянами нещасних змусили виселитися з огорожі, і тепер їх можна бачити в ущелині... Там вони довго не лишаються: 37 сімей їдуть до Анатолії. Їм не дозволяють рубати дрова в лісі, плюндрують їхні сади, вони не можуть мирно користуватися їхніми плодами; звичайно, що вони йдуть шукати спокою та безпеки до іншої держави. Російська скарбниця отримає з того 98 садів або виноградників».

Згідно з російськими документами, за перші сім років після анексії півострова, від 1783-го до 1790 року, з пів мільйона татар, що залюдняли Крим, рідну землю мусили покинути щонайменше 300 тис. осіб.

Українські мусульмани в Османській імперії

Епоха османського султана Сулеймана I (1494–1566) була ознаменована завоюваннями, походами, блиском двору нової світової імперії. У цей час Стамбул перетворився в справжню

столицю ісламського світу. Тоді ж на історичну арену вийшла ціла плеяда видатних державних діячів, серед яких своїм розумом і талантами виділялися вихідці з України.

В останній чверті XV ст. відносини між Кримським ханством і польсько-литовською державою різко погіршилися. Військові компанії, слідували одна за одною. Звичайною практикою було захоплення полонених з метою подальшого продажу або отримання викупу.

У 1498 році татарська армія захопила замок Поморяни (знаходиться в нинішньому Золочівському районі Львівської області), який належав старовинному українському шляхетського роду Кердеїв. Його власник Сигізмунд Кердей загинув у бою, захищаючи свій маєток.

Батьком Сигізмунда був подільський воєвода Грицько Кердей. У 30-ті роки XV ст. Грицько очолював «руську партію» при дворі короля Владислава II Ягайла. Завдяки його старанням, був прийнятий «Єдлінський привілей», який зрівняв у правах русинську (українську) шляхту з польсько-литовською. Згодом Грицько Кердей брав активну участь у громадянській війні у Великому князівстві Литовському. Війська під його командуванням здобули ряд важливих перемог під містами Збараж і Володимир-Волинський. Усе це прославило рід Кердеїв у себе на батьківщині.

Після взяття замку Поморяни, серед інших полонених, в руки татар потрапив восьмирічний син Сигізмунда Іван (Ян) Кердей. Як це нерідко траплялося в ті часи, він був проданий в Стамбул. Там хлопчик виховувався в школі при яничарському корпусі. Пізніше на нього звернув увагу великий візир султана Сулеймана I Ібрагім-паша. Ще під час свого перебування у корпусі яничарів, Іван Кердей прийняв Іслам, після чого отримав ім'я Саїд.

Опинившись при дворі султана Сулеймана, Саїд зміг зробити блискучу дипломатичну кар'єру. Знання слов'янських мов дозволило йому стати провідним фахівцем на польському напрямку османської дипломатії. Тільки протягом 1531–1532 рр. Саїд тричі їздив до двору польського короля у Кракові, виконуючи секретні доручення Ібрагіма-паші.

У Польщі він налагодив контакти при дворі, зумівши увійти в довіру до самого короля. Справа дійшла до того, що турецький посланник навіть спробував повернути собі Поморянський замок, яким в той час володіли родичі його матері. Король дав добро, але справа не склалася. За свою вірну службу султан нагородив Саїда титулом бея, маєтком і зробив спадковим сипахом (особливий рід військовослужбовців в Османській імперії).

Сучасником Саїд-бея був ще один виходець з України — Йоакім Страж (Ібрагім-бей). Він народився на початку XVI ст. в древньому галицькому місті Збараж, в родині шляхти, яка веде свій родовід з XIV ст. (герб Ондровонж). Дитиною потрапив в полон, був відправлений до Стамбула, де навчався в елітній школі для хлопчиків. Після закінчення школи служив в канцелярії султанського палацу Топкапи. З часом він прийняв Іслам та обрав нове ім'я — Ібрагім. Юнак виявив неабиякі здібності до мов, що дозволило йому завоювати прихильність вищих савновників при дворі султана Сулеймана I.

Дипломатична кар'єра Ібрагіма розвивалася стрімко. За особливі заслуги він був призначений послом у Франції. Згодом Ібрагім-бей виконував доручення османського уряду в Австрії, Венеції, Іспанії та Польщі. Султан настільки наблизив до себе Ібрагіма, що призначив його вихователем свого сина Селіма, спадкоємця престолу, народженого від його української дружини Хюррем-Роксолани.

Будучи послом в європейських столицях, Ібрагім-бей всіля-

ко прагнув згладжувати гострі кути у відносинах ісламського та християнського світів, що було досить незвично для того часу. У 1551 році Ібрагім отримав одну з найвищих посад імперії — великого драгомана — головного перекладача Блискучої Порти. Її він займав аж до своєї смерті в 1571 році.

Одним з найбільш видатних мусульман українського походження був народжений в 1610 році у Львові Войцех Бобовський. Ще підлітком він потрапив в полон до татар, і також, як свого часу легендарна Хюррем-Роксолана, був проданий в Стамбул.

Існує безліч версій того, ким за національністю був Войцех Бобовський. На думку деяких дослідників, він походив з родини львівських вірмен. Досить аргументованою є версія про його польське походження. У 1954 році французький орієталіст Ж. Дені в своїй доповіді на конгресі сходознавців висловив думку про те, що Бобовський був українцем.

У столиці Османської імперії його відправили на навчання в престижну придворну школу ич-огланів (пажив). Ймовірно, вже в молоді роки, під час перебування на службі у знатного османського вельможі, Войцех Бобовський, який отримав мусульманське ім'я Алі Уфка, побував в різних кінцях величезної держави.

Прагнення до знань дозволило йому опанувати 18 мов, серед яких були: арабська, перська, грецька, латинська, німецька, французька, польська, вірменська та українська.

Прийнявши Іслам, він здійснив хадж, відвідавши Мекку та Медину. Кілька років прожив в Єгипті. У 1671 році, під час правління султана Мехмеда IV, Алі Уфка отримав при дворі значну посаду баштерджюмана (драгомана) — офіційного перекладача в спілкуванні з європейськими державами, та титул бея.

Великий інтерес становить творчий доробок Алі Уфки-бея,

значна частина якого зберігається в Національній бібліотеці Франції. У 1664 році він вперше в історії переклав на турецьку (османську) мову Біблію.

У Бодлеянській бібліотеці знаходиться рукопис семимовного словника, складеного Алі Уфкою. Можна припустити, що спочатку словник створювався для дипломатів або перекладачів.

Алі Уфка добре відомий європейським музикознавцям як композитор і теоретик османської музики середини XVII ст. Він є автором трактату з теорії музики «Mezmurlar». Довгий час Алі Уфка працював у резиденції султана — палаці Топкапи та залишив його опис, що має неабияку цінність для істориків і в наш час.

У музеях Швеції та Німеччини зберігаються альбоми мініатюр, автором яких є Алі Уфка-бей. На мініатюрах зображено типи султанського двору, сцени з життя Стамбула, одяг і озброєння солдатів й придворних. Один з альбомів, що знаходиться в колекції сходознавця Ф. Таесхнера, був виданий у Німеччині.

У сучасній Туреччині ім'я Алі Уфки добре відоме. Його твори виконуються провідними музикантами країни, видаються книги, вивчається творча спадщина.

Українське козацтво і мусульманські держави Про мусульманське козацтво в Україні та на Дону

Про козацтво існує безліч міфів. Один з найбільш стійких говорить, що козацтво виникло як реакція православного населення Східної Європи на «турецько-татарську агресію». Цей міф не має нічого спільного з реаліями епохи, тому що суперечить основному принципу, на основі якого формувалося козацтво — служити і охороняти. А оскільки козаки були служивим станом, то в його склад приймали не за етнічним чи конфесійним принципом, а за ознакою потрібності та корисності того чи

іншого індивідуума.

Добре відомо, що серед козаків були калмики (буддисти), татари, ногайці й казахи (мусульмани), поляки та чехи (католики), німці (протестанти), чимало було і тих, хто сповідував язичницькі культу. Історик В. Вікторін писав: «Багатьох представників іновірців, з огляду на їх професійну придатність, зараховували до козацького стану. Астраханський краєзнавець А.А. Горшков, ґрунтуючись на даних Астраханського обласного архіву, наводить дані про прийом на початку 1900-х років в донські козаки без хрещення і в подяку за виконану роботу євреїв-музикантів, творців полкових оркестрів».

Процес виникнення і становлення козацтва розтягнувся у часі на кілька століть. Беззаперечним фактом є те, що територіально козацтво виникло на стику зони розселення тюркських і слов'янських народів, на кордоні між землеробським та кочовим населенням. Першими козаками деякі дослідники вважають берладників, які ще в XII ст., при активній взаємодії з половцями, взяли під контроль територію між Дунаєм і Дністром, що отримала назву Берладь. Уже тоді берладники — селяни-втікачі з Київської Русі — вступали на службу до князів як найманці.

В Іпатіївському літописі під 1159 роком повідомляється про війну між галицьким князем Ярославом і його двоюрідним братом Іваном на прізвисько Берладник: «І прийшли до нього численні половці та берладники, яких зібралось 6 тис.». На короткий час князь Іван Берладник був таким же символом берладників, яким пізніше, в XVI ст., для козаків став князь Дмитро (Байда) Вишневецький.

У другій половині XII ст. Берладь була непідконтрольною нікому землею, яка багато в чому нагадувала Запорозьку Січ більш пізнього часу. Берладники брали участь не тільки в міжусобних війнах, а й організовували самостійні походи для гра-

бунку. У 1161 році метою одного з таких походів було захоплення важливого чорноморського порту Київської Русі — Олешня, розташованого в пониззі річки Дніпро.

У XI ст. тюркські племена торків, берендеїв, печенігів, ковуїв та ін. створили конфедерацію під назвою «чорні клобуки». Це об'єднання уклало союз з київськими князями, ставши опорою Русі в боротьбі з половцями. Зоною розселення чорних клобуків було Поросся — південь Київського князівства. Цікаво, що саме ці землі згодом стали колыскою українського козацтва. Половці, які століттями воювали з Київською Руссю, завдяки міжнаціональним шлюбам, з часом стали невід'ємною частиною її політичного пейзажу.

Після вторгнення на Русь монголо-татар чорні клобуки залишають район Поросся, однак їх місце займають половці, які не бажали підкорятися завойовникам. Окремі половецькі загони наймаються на службу до київських і переяславських князів для охорони кордонів.

Після загибелі темника Мамає в 1381 році, його син Мансур разом зі своїми прихильниками переселяється в межиріччі Ворскли і Сули, де створює незалежне князівство. На цій території вже жили севрюки — нащадки східнослов'янського племені сіверян. Поступово вони змішуються з мусульманським населенням. У 1391 році Мансур був убитий під час бою з військами еміра Тимура (Тамерлана). Син Мансура Лексада (Олександр) прийняв православ'я і став васалом великого князя литовського Вітовта. Ймовірно, в цей період відбувається поступова християнізація мусульманського населення князівства.

У XV ст. з'являються повідомлення про існування на території сучасного південного сходу України «ординських козаків». Про них згадує кримський хан Менглі Герай в листі до московського князя Івана III, яке датується 1492 роком. Слід зауважити,

що саме цей рік прийнято вважати роком народження українського козацтва. Історик козацтва А. Рігельман вказував на те, що ординські козаки жили в межиріччі Дніпра і Дона. У XV ст. ординські козаки — це служиві люди з досить розмитою етнічною та релігійною приналежністю. Для литовських і українських князів того періоду важливішою за все була не їхня віра та національність, а відданість, особливо в період численних військових кампаній.

Недарма, коли князь Костянтин Острозький на початку XV ст. захопив в полон велику групу татар, то поселив їх на своїх землях, в районі міста Острога. За своїми функціональними обов'язками острозькі татари мало чим відрізнялися від козаків, при цьому вони зберігали свою віру, як головний фундамент ідентичності.

Крім українського козацтва в XVI–XIX ст.ст., виникли й інші формування козацького типу. Найближчим сусідом українських козаків було Донське козацьке військо, перша згадка про яке датується серединою XVI ст. Вона пов'язана з листом ногайського князя Юсуфа російському цареві Івану Васильовичу Грозному. Юсуф скаржився: «Холопи твої, якийсь Сири-Азман, на Дону в трьох чи чотирьох місцях городі поставив, та наших послів і людей наших... забирають, інших до смерті б'ють». З цього листа можна зробити висновок, що першим отаманом донських козаків, скоріше за все, був мусульманин Сири-Азман.

Донське козацтво спочатку було багатонаціональною і поліконфесійною структурою. Протягом століть донські козаки підтримували дружні зв'язки із Запорозькою Січчю. Значна частина козаків була родом з України, чимало серед козаків було також кримських татар, ногайців, черкесів і калмиків. Відомий випадок, коли на початку XVII ст. велика група мусульман-ногайців записалася в донське козацтво. У 1687 році біля міста Новочеркаська

ними була заснована станиця Татарська, в якій була своя мечеть. У XIX ст. ця станиця була однією з найбільших і найзаможніших на Дону.

Михайло Чайковський — творець османського козацтва

24 жовтня 1795 року в результаті третього поділу Речі Посполитої припинила існування польська держава. Значна частина поляків, які проживали на Правобережній Україні, стала підданими Російської імперії.

Проте далеко не всі з них змирилися зі своєю долею. Представники знатних польських родів прагнули заручитися підтримкою іноземних держав заради відродження Речі Посполитої. Особливі надії при цьому покладалися на Францію. 1807 року імператор Наполеон Бонапарт пішов назустріч устремлінням поляків, створивши Герцогство Варшавське, — прообраз нової держави. Але крах Французької імперії призвів до того, що Герцогство Варшавське увійшло до складу Росії під назвою Царство Польське.

Серед борців за незалежність Польщі першої половини XIX ст. особливу роль зіграв Михайло Чайковський. Він народився в 1804 році в селі Галчинець Київської губернії, в сім'ї, яка мала як українське, так і польське коріння. Після передчасної смерті батька вихованням хлопчика займався його дядько Міхал Глембоцький, учасник війни 1812 року та палкий патріот Польщі.

У 1825 році Михайло Чайковський вирушив до Варшави, де познайомився з видатними діячами польської культури Адамом Міцкевичем та Юліушем Словацьким. У 1830 році поляки повстали проти царського режиму. Чайковський, який мав свій маєток та численних кріпаків, відпустив останніх на волю і сформував з добровольців козачий загін, який успішно воював проти російської армії.

Після поразки повстання Михайло Чайковський виїхав на еміграцію в Париж, де активно займався літературною творчістю. У цей час в польській літературі виникла «українська романтична школа», видатними представниками якої були Юзеф-Богдан Залеський, Северин Гощинський, Міхал Грабовський, Юліуш Словацький та Юзеф Ігнацій Крашевський. Народжений на Правобережній Україні, яка була просякнута духом козацької доби та ще пам'ятала гуркіт гармат Коліївщини, Михайло Чайковський добре знав історію і легенди рідного краю. Це відобразилося на сторінках його творів.

Перша книга Чайковського «Козацькі повісті» («*Powieści kozackie*») вийшла друком у Франції в 1837 році. У 1838-му був виданий його роман «Вернигора», присвячений Коліївщині. Через три роки Чайковський написав роман «Гетьман України», головним героєм якого став переможець Конотопської битви Іван Виговський. У своїх творах Чайковський оспівував вільний козацький дух, прагнення до свободи. На його думку, два пригноблених народи — українці та поляки — «на основі спільної історичної спадщини» повинні були об'єднати зусилля для відсічі ворогу — Росії.

У 1841 році, за дорученням князя Адама Чарторийського — одного з лідерів польської політичної еміграції, Чайковський приїхав до Стамбула з метою протидії російським впливам і заради організації на території Османської імперії польської колонії. Така колонія (Адамполь) була створена Чайковським в 100 кілометрах від Стамбула. Її мешканцями здебільшого були учасники польського повстання 1830–1831 рр., що проживали в Туреччині.

Сам Чайковський вступив на службу в османську армію. Він активно втручався в політичне життя Балканського півострова, брав участь у вирішенні конфлікту між російськими козака-

ми-некрасовцями з нижнього Дунаю та українськими козаками — нащадками запорожців.

У 1850 році, під час перебування на турецькій службі, Чайковський прийняв Іслам. Важко сказати, наскільки щирою була ця зміна віри. Можливо, він зробив це з політичних або кар'єрних міркувань. Разом з прийняттям Ісламу Чайковський змінив ім'я на Мехмед Садик. Одночасно з цим він звернувся до турецького уряду з пропозицією про формування корпусу османського козацтва.

В умовах майбутньої війни з Росією наявність такого військового формування повинна була стати серйозним пропагандистським козиром Стамбула у великій європейській грі. Спочатку йшлося про створення добровільного козачого полку, але після початку Східної (Кримської) війни 1853 року полк був перетворений в дивізію, а потім і в корпус.

Довгий час вважалося, що більшість османських козаків була поляками за національністю, але, завдяки дослідженням українського історика В. Полторака, вдалося з'ясувати, що насправді його склад був багатонаціональним. Поряд з поляками там служили турки, серби, греки, українці, французи, угорці, албанці і російські козаки-некрасовці. Згідно з післявоєнним «Списком іменним», офіцерський склад османського козацтва налічував 180 осіб. Під час війни Мехмед Садик отримав титул «паша», який дорівнював чину генерала.

Новому військовому формуванню султан передав прапори Запорозької Січі, що зберігалися в Стамбулі, а Мехмеду Садик-паші надав титул «міріан-паша» (кошовий отаман). Командир османського козацтва особисто розробив модель військової форми і придбав для корпусу чистопородних арабських коней. У 1854 році корпус брав участь у рейді на Бухарест, а сам Садик-паша був призначений губернатором Валахії. Переможне

закінчення Кримської війни додало міжнародного авторитету османському генералу. Він підтримував зв'язки з королівським двором в Лондоні та імператорським — у Парижі. За заслуги перед імперією султан Абдул-Меджид присвоїв йому почесний титул «Око, вухо і правиця престолу».

Проте після смерті султана в 1861 році відносини Садик-паші з новим правителем Османської імперії Абдул-Азізом почали поступово псуватися. Садик-паша дедалі активніше втручався у внутрішньополітичне життя держави, а згодом втягнувся у змову, метою якої було зміщення султана і зведення на престол його племінника принца Мурада. Змову було розкрито, і над Садик-пашею нависла загроза арешту.

У 1872 році він звернувся до російського імператора Олександра II з проханням про помилування та за дозволом на повернення на малу батьківщину, в село Галчинець. Постійні політичні та релігійні метання призвели до того, що він знову змінив віросповідання, прийнявши православ'я.

В Україні Михайло Чайковський, який звик до активного політичного життя, перебував під негласним наглядом поліції. Він писав мемуари, але відчував себе морально зламаним. Помер Чайковський 4 січня 1886 року.

Створене Садик-пашею військове формування закінчило свій бойовий шлях у 1877 році в битві під Плевною. Старший син Садик-паші став генералом російської армії. Молодший син, Музафар-паша, який залишився мусульманином, дослужився в османській армії до генеральського чину, а згодом був призначений губернатором Лівану.

У стамбульському будинку, де колись жив Михайло Чайковський, зараз дім-музей великого польського поета Адама Міцкевича, офіцера османських козаків, який помер на турецькій землі в 1855 році.

Іслам в Україні наприкінці XVIII — початку XX ст. Особиста справа Якуба-аги

1768 рік був фатальним для великої Османської імперії. Інтриги європейських дипломатів призвели до того, що султан Мустафа III оголосив Росії війну, заступившись за безпорадну Річ Посполиту, яка перебувала на краю загибелі. Османська армія була не готова до цієї війни. Величезна за кількістю, вона сильно поступалася російській у підготовці особового складу, маневреності та озброєнні.

Російська імперія вже давно готувалася здійснити прорив до Чорного моря. Її цікавили Крим та Кавказ. Протягом шести років точилася важка війна, в якій у Стамбула було мало шансів на перемогу. Слід зазначити, що росіяни досягли потрібного результату не тільки зброєю. Розвідники проникали в тили османських армій, підкупували беїв ногайських племен, турецьких командирів, вишукували зрадників серед різних верств суспільства.

Добре відома історія Ільяса Колчака (предка знаменитого білогвардійського адмірала), серба, що прийняв Іслам, дослужився до титулу паші та був призначений командувати фортецею в Хотині. Ще під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Ільяс-паша здав Хотинську фортецю російській армії. Після війни він відмовився повернутися на батьківщину, вступивши на службу до графа Потоцького. Зумів розбагатіти, придбав величезні земельні володіння в Україні, Росії та Польщі. Його син прийняв православ'я і став служити новим господарям — Російській імперії.

Серед імен менш відомих зрадників є ім'я людини, яка відіграла трагічну роль в історії Кримського ханства. У 1770 році 2-га російська армія під командуванням генерал-аншефа Петра Паніна взяла в облогу фортецю Бендери. Одного разу, вночі, у

російському таборі з'явилися два татарина з Буджаку: Якуб-ага і його племінник Юсуф Ібрагім. Перший був «начальником турків і татар, що мешкали у селищі Балта, розташованому на річці Кодима, і власником поселення при урочищі Криве Озеро», — так пізніше було написано в його особистій справі, яка збереглася в російських архівах.

Зрадники повідомили Паніну «деякі відомості про кримських татар». Інформація Якуба-аги виявилася настільки важливою, що Панін після взяття Бендер на її основі представив Державній раді секретну доповідь «Про відпадиння кримських татар від влади турецької». Доповідь була схвалена особисто Катериною II.

Для реалізації проекту анексії Криму була створена спеціальна комісія, в яку був залучений Якуб-ага як перекладач. Основним її завданням було ведення таємних переговорів з впливовими ногайцями і кримськими татарами. У російських архівах збереглися імена тих, з ким ці переговори велися: Ширін-бей, Шагнас-бей, Карашаг-мурза, Ельмурза-мурза.

Довгий час роботу комісії гальмувала нестача грошей і російська бюрократія. Але в 1774 році її очолив фаворит Катерини II генерал Григорій Потьомкін. Після його призначення були зняті зі своїх посад всі недобросовісні чиновники. За порадою фельдмаршала Петра Румянцева переговори з татарами були доручені Якуб-азі.

«За листом вашим, — писав Румянцев Потьомкіну, — перекладача Якуб-агу з цим до вас з пошаною препровожую. Якщо татарин вірогідно благородний і старанний, то він досконалий і в тому, і в іншому, довівши це мистецтвом своїм і здібностями».

Якуб-ага швидко освоїв абетку придворних лестошів, зумівши втертися в довіру до Потьомкіна. За свої «труди» в 1781 році

зрадник отримав чин радника канцелярії. Це був період інтенсивної підготовки до захоплення Криму. З російської казни було виділено величезні суми на підкуп впливових татар, щоб «усунути султанський вплив на кримських ханів при призначенні ними на ханство».

До 1783 року все було готове, російські війська зайняли ключові позиції на півострові. Операцією керував особисто Потьомкін, в штабі якого працював, не покладаючи рук, Якуб-ага, який на той час вже став Яковом Ізмаїловичем Рудзевичем.

28 червня 1783 року було оприлюднено маніфест Катерини II «О принятии полуострова Крымского, острова Тамань и всей Кубанской стороны под Российскую Державу». Цей акт фактично ліквідував незалежність Кримського ханства. За успішну анексію Криму Катерина II присвоїла Потьомкіну титул «князя Таврійського». Не забули і про багаторічну службу Росії Якова Рудзевича, зробивши його статським радником з правами дворянства.

Проте недовго купався в променях слави «чесний і безкорисливий трудівник» Рудзевич (так було написано в одній з його характеристик). У жовтні 1784 року зрадник помер, залишивши свою сім'ю без грошей (йому платили зовсім небагато). Довелося Потьомкіну звертатися до цариці з проханням про виділення родині пенсії в розмірі 1200 рублів на рік.

Перед смертю Якуб-ага-Рудзевич охрестив своїх дітей, давши їм православні імена. Його син Олександр був зачислений до складу російської армії, де зумів зробити успішну кар'єру, дослужившись до генерала. Він закінчив життя на берегах Дунаю, борючись проти своєї колишньої вітчизни — Османської імперії.

Іван Котляревський і буджацька трагедія

Засновник сучасної української літератури Іван Петрович Котляревський народився на древній полтавській землі, яка не тільки ввібрала в себе українські традиції та культуру, а й сотнями невидимих ниток була пов'язана з історією тюркських народів. Археологічні пам'ятки свідчать, що вже в VIII ст. на Полтавщині жили грізні хозари, котрі створили могутню державу, яка в період свого розквіту займала більше половини території сучасної України. Пізніше Полтавський край входив до складу Золотої Орди, відчуваючи на собі потужний вплив мусульманських народів Північного Причорномор'я.

Ось в такому краю в 1769 році довелося народитися Івану Котляревському, який увійшов в історію української літератури зі своїм безсмертним твором «Енеїда». Але в житті письменника, крім літературної творчості, був особливий період, який вплинув на всю його подальшу долю.

1796 року він став на службу в Сіверський драгунський полк. У перший період російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Котляревський служив як ад'ютант командира 2-го корпусу Російської імператорської армії барона К. Меєндорфа.

Котляревському довелося брати участь у мирних переговорах із буджацькими татарами. Свої спогади про ці події він виклав у «Журналі воєнних дій 2-го корпусу військ під орудою пана генерала кавалерії та кавалера барона Меєндорфа» — невеликому щоденнику, який почав вести одразу після оголошення війни.

Військові записки Котляревського цікаві тим, що в них викладені унікальні статистичні дані про людність Буджаку й південної Бессарабії, її чисельність і релігійний склад. Крім того, щоденник розповідає про характер військових дій і методи психологічної обробки мусульманської людності російською вій-

ськово-колоніальною адміністрацією.

Записи в «Журналі воєнних дій» починаються 16 листопада 1806 року. Цього дня командування російської армії, яка стояла на лівому березі Дністра, одержує наказ про початок бойових дій. Не маючи коштів і можливостей для організації швидкого й раптового нападу, росіяни розсилають Бессарабією своїх агентів, що поширюють серед людей панічні чутки та намагаються залякати османських урядовців.

«Бригадир Катаржі був посланий у Бендери до тамтешнього паші Гассана на переговори з ним для заняття російськими військами фортеці без кровопролиття; у разі ж опору жителі Бендер і військові люди будуть прийняті за ворогів і поступлено з ними буде по праву війни», — записав Котляревський у щоденнику.

Варто сказати, що Гассан-паша не одразу погодився здати фортецю. Він почав переговори, намагаючись затягнути час, щоб одержати зі Стамбула конкретні розпорядження щодо оборони міста Бендери. Гассан-паша добре розумів, що невеликий гарнізон старої, погано укріпленої фортеці не може протистояти численному війську, озброєному важкою артилерією.

Росіяни швидко розгадали маневр турецького урядовця. В ультимативному тоні Гассанові-паші було сказано, що від нього чекають відповіді до 22 листопада, бо інакше російські війська почнуть штурм міста. Одночасно з цим росіяни почали переправлятися через Дністер у районі Дубоссар. Гассан-паша так і не дав позитивної відповіді на ультиматум, продовжуючи тягнути час, оскільки сподівався на прибуття підмоги. Проте допомога так і не надійшла.

24 листопада окупаційні війська підійшли до міста. Сторони домовилися, що росіяни займуть тільки форштат і прилеглі села. Однак цю угоду одразу ж було порушено. Скориставшись тим, що брама була відчинена, кілька полків без бою захопили

вал та артилерійські батареї.

«Таким чином Бендерська фортеця зайнята без усякого кровопролиття. Паша про заняття її тоді дізнався, коли російські війська миттєво зайняли вал, батареї, вулиці та ворота і всюди, де потрібно, запровадили пости і караули», — повідомляє у щоденнику Котляревський.

Зайнявши місто й фортецю, військове командування тут же провело перепис населення: «Командувач, хоча і не висловлював настійної вимоги, щоб взяти фортецю Бендерську в повне оволодіння, проте ж за потрібне визнав, щоб всіх жителів та військових людей, які у фортеці і на форштаті живуть, переписати і арсенал обревизувавши на поверхні, приставити до нього свій караул, що цього числа виконано, жителів в фортеці і на форштаті знайдено магометанського сповідання — 5981, та інших націй і віросповідань — 1900».

З проведеного перепису зрозуміло, що понад 70% тодішніх жителів Бендер сповідували Іслам. Численні мапи південної Бессарабії та Буджаку також свідчать про те, що на початку XIX ст. людність краю була здебільшого мусульманська. Про це кажуть і тюркські назви сіл та міст Буджаку, що їх у «Журналі воєнних дій» не раз наводить Котляревський. Після здобуття Бендер місцевому населенню окупаційна адміністрація обіцяла спокійне та мирне життя. Воякам було заборонено брати продукти без оплати й будь-яким чином ображати містян. Цю інформацію російські агенти швидко рознесли по всій Бессарабії як ознаку своєї гуманності й миролюбства.

Здобуття Бендер без бою спонукало командування російських військ послати на переговори з буджацькими татарами делегацію у складі бригадира Катаржі та ад'ютанта Котляревського. Зі щоденника дізнаємося, що Іван Петрович добровільно зголосився поїхати в цю ризиковану для життя подорож села-

ми буджацьких татар. Важко сказати, які в нього були для цього мотиви. Можливо, він був щиро переконаний, що вмовивши місцевих жителів не чинити опору, тим самим допоможе встановленню миру і спокою в Буджаку.

«Мандруючи кілька днів... і переходячи з села в село до старшин і начальників їх, знаходили всюди натовпи озброєних татар, які збираються для рад щодо російського війська; татари, хоча знали через пущений поголос, з якою добротою і приязню поводяться війська російські в Бендерах, і що, будучи володарями міста, не входять ні в яке розпорядження супроти звичаю турків, а тим часом від посланих почувши обіцянки дружелюбності, навіть вигод того, що війська за все, що було стягнено у татар платитимуть готівкою, погодилися мало-помалу до прихилання на російський бік і перший повіт Орум-бет-оглу, в якому 76 сіл, послав до командувача чиновників із запевненням з боку начальників у добрій до росіян прихильності й залишили аманата [заручника]. Після цього повіт Оран-оглу, в якому 36 сіл, прихилився на наш бік і прислав аманатів; після цього повіт Етьісін, який з 61-м селом, прислали чиновників для засвідчення прихильності своєї до Росії і дали двох аманатів», — читаємо в «Журналі».

Результатом подорожі Катаржі та Котляревського стала безумовна капітуляція військ Буджацької Орди, які сподівалися зберегти своє життя, майно та землю. Але відмова від опору загарбникам ще ніколи не давала позитивного результату. Пройшло лише кілька місяців після капітуляції, як всіх мусульман з Буджаку було вигнано, а їхнє майно та земля перейшли у власність російської держави. Десятки тисяч татар і турків фактично було депортовано до Добруджі та Анатолії. Усі мечеті в Буджаку було зруйновано або перетворено на православні храми.

Невдовзі після цих подій, незважаючи на війну, що трива-

ла, штабс-капітан Котляревський подав у відставку. «Журнал воєнних дій» лишився незакінчений. Письменник безумовно знав про трагічну долю тюркських народів Буджаку, й про те, як царська влада обдурила людей, що довірилися їй. Можливо, це якимось чином уплинуло на його рішення піти з військової служби, яка стала для нього важким тягарем.

Пішовши з армії, Котляревський повернувся на Полтавщину та присвятив подальше життя літературній творчості та театру.

Ісламські мотиви в творчості М. Гоголя

У 1835 році молодий, але вже добре відомий письменник Микола Гоголь видав збірку творів під назвою «Арабески». Це була своєрідна суміш художніх творів зі статтями, присвяченими літературі та мистецтву. Особливий інтерес серед них викликає есе, головним героєм якого став аббасидський халіф Абдуллах ал-Мамун. Те, що М. В. Гоголь вибрав об'єктом дослідження цей історичний персонаж, викликало неабияке здивування у сучасників, для яких історія Арабського халіфату була маловідомою.

Ще до видання збірки «Арабески» Гоголь, на основі статті «Ал-Мамун», підготував лекцію для студентів Петербурзького університету, викладачем якого він був на той час. Прочитана у жовтні 1834 року лекція викликала певний ажіотаж серед інтелектуальної еліти. Досить сказати, що на ній були присутні відомі поети О.С. Пушкін та В.А. Жуковський. У сучасників збереглися суперечливі враження від лекції: за спогадами одних, М.В. Гоголь виступив як блискучий оратор, а на думку інших, він говорив «мляво і заплутано, аж нудно було слухати».

Навіть у наш час ім'я ал-Мамуна (786–833) відоме лише деяким історикам та арабістам. Майбутній халіф був сином правителя Гаруна ар-Рашида, який прославився завдяки збірці казок

«Тисяча й одна ніч». Ал-Мамун став халіфом у результаті перемоги в громадянській війні проти свого брата аль-Аміна. З достовірних джерел відомо, що у 20-ті роки IX ст. халіф ал-Мамун заснував у Багдаді Будинок мудрості — дослідницький і перекладацький науковий центр, який на деякий час став притулком для секти мутазилітів.

У Будинку мудрості відомі вчені здійснювали переклади трактатів давньогрецьких та індійських філософів, праць з астрономії, медицини, математики. Сам ал-Мамун опікувався мутазилітами, даючи їм можливість брати участь у теологічних дискусіях. За правління ал-Мамуна, а також його наступників, традиційних ісламських богословів випробовували, запитуючи їх про те, чи був створений Коран. Ті богослови, які висловлювали сумніви щодо цієї тези, вважалися нелояльними до режиму і зазнавали переслідувань з боку влади.

Ось така досить суперечлива історична постать привернула увагу Гоголя. Для роботи над статтею письменник задіяв майже всі доступні йому, на той момент, книги та документи, присвячені аббасидському халіфові. Здебільшого йдеться про праці європейських вчених, зокрема І. Г. Гердера, Ш. Л. Монтеск'є, Ч. Міллса, С. де Сімонді. Зазначимо, що Гоголь, не маючи можливості познайомитися з оригінальними роботами апологетів мутазилітизму, зрозумів, однак, сутність їх розбіжностей з сунітами, вказавши на те, що сектанти були впевнені у сотворінні священної книги мусульман — Корану.

Цікаві міркування М. В. Гоголя про Арабський халіфат як велику мусульманську державу, військова й економічна міць якої затьмарювала силу будь-якої держави тодішнього світу. «Грізний халіфат велично височів на класичній землі Древнього світу. Він обіймав на сході всю квітучу південно-західну Азію і замикався Індією; на заході він простягався берегами Африки

до Гібралтару.

Сильний флот покривав Середземне море; Багдад, столиця цього нового дивовижного світу, бачив веління свої, що виконуються у віддалених куточках провінцій; Бассора, Нігабур і Куфа зріли новонавернену Азію, що стікалася у свої блискучі школи; Дамаск міг одягнути всіх ... дорогими тканинами і забезпечити всю Європу сталевими мечами, й араб уже думав, як би здійснити на землі рай Магомета; створював водопроводи, палаци, де... були фонтани і диміли пахощі Сходу».

Постать ал-Мамуна цікавила Гоголя ще й тому, що халіфа вважали покровителем наук і мистецтва. Це імпонувало йому, як творчій людині. З іншого боку, Гоголь розумів, що спроби прищепити чужорідні елементи, у вигляді давньогрецької філософії, на мусульманський ґрунт завдавали руйнівного впливу на ісламське суспільство.

«Багатогранний і точний філософ Греції не міг зійтися з їхньою уявою, занадто стрімкою, занадто колосальною і східною, але аравійські вчені, займаючись тривалий час повільною роботою, уже звикли до точності та формальності, тому й взялися за нього з ученим ентузіазмом. Ці нескінченні висновки, це наділення видимістю і порядком того, що вони раніше відчували в душі полум'яними уривками, не могло не зачарувати тодішніх вчених. Вихований під їх впливом ал-Мамун, сповнений щирої жаги до просвіти, з усіх сил намагався запровадити у своїй державі елементи цього чужого грецького світу».

Ця цитата якнайкраще свідчить про розуміння М.В. Гоголем усього драматизму тієї культурно-релігійної революції, яку намагався здійснити ал-Мамун, впроваджуючи в мусульманське суспільство «чужий грецький світ». Гуманізм був потрібен мутазилітам для зміцнення своїх позицій у державі. Це було лише «нове знання», система, що давала в руки сектантам додаткову

аргументацію у суперечці з сунітами. Введення міхни свідчило, що ал-Мамун хотів зміцнити вплив мутазилітів, на протигагу сунітам. Цей момент вдало окреслив Гоголь у своїй роботі.

«Першим кроком до створення свого народу він вважав вищення ентузіазму, необхідного для існування народу аравійського; того ентузіазму, якому він завдячував усім своїм розвитком і блискучою епохою, підірвати який означало б підірвати політичний склад усієї держави». Говорячи про «свій народ», М.В. Гоголь мав на увазі саме мутазилітів та їх вчення, яке повинно було прийти на зміну традиційному сунітському Ісламові.

Безумовно, не маючи доступу до арабських першоджерел, Гоголь часом спрощує образ самого халіфа і дещо примітивізує епоху, котра складалася як мозаїка з безлічі економічних, політичних, релігійних та військових компонентів, про які автор статті на той час не міг мати уявлення. Проте робота Гоголя свідчить про широту його поглядів, що виходили не тільки за межі української історичної та літературної традиції, а й за межі європейського культурного простору.

Як кримські татари з Наполеоном воювали

У 1812 році експансія Наполеона в Європі призвела до чергового витка франко-російського протистояння. 12 червня Велика армія почала переправу через прикордонну річку Німан, вдершись у межі Російської імперії. Від початку війни було зрозуміло, що французький імператор планує не просто розширити зону свого впливу, але добитися від Росії серйозних поступок, зокрема територіальних.

Активну участь у війні 1812 року, і в наступних кампаніях в Європі, брали чотири кінні полки з кримських татар, сформовані в 1807 році за указом імператора Олександра І. До нашого часу зберігся перелік особового офіцерського складу (на 1808 рік).

Сімферопольський полк

Командир — майор Кая бий Балатуков.

Осаули: Муратша мурза Ширинський, Мустафа мурза, Максюта бий Біясланов, Сефергази бей, Абдуреім Челебі Ільясов 1-й.

Сотники: Мурад мурза, Осман Челебі Ільясов 2-й, Адільша мурза, Аджи мурза, Пермамбет ага.

Хорунжі: Меджид ага, Сеїт ага, Ермамбет ага Джамінський, Осман Алі.

Перекопський полк

Командир — майор Ахмет бей Хункалов 1-й.

Осаули: Селямет бей Хункалов 2-й, Менглі Герай мурза Ширинський, Батир мурза Уздемніков 1-й, Яг'я мурза, Ак мурза Бочай.

Сотники: Селямет мурза Хункалов 3-й, Батир Герай Султан, Хасан мурза Уздемніков 2-й, Мустафа мурза Кантакузень, Касим мурза Карашай.

Хорунжі: Бойса ага, Кайчу ага, Мемедля мурза Алі, Кенджамет Алі.

Євпаторійський полк

Командир — капітан Абдулла ага Мамайський.

Осаули: Касим мурза Мансурський, Мустафа мурза, Фетля мурза, Амет мурза Джамінський, Садик ага Кунтуганський.

Сотники: Адільша мурза Карагутський, Темірша мурза Булгак, Сартлан мурза Каракіпчак, Мурат мурза, Темір мурза Джажбердинський.

Хорунжі: Борі-Акай, Абла Акай Джієнгази, Омер-Бек, Сеїт Селямет.

Феодосійський полк

Командир — поручик Алі мурза Ширинський.

Осаули: Меметша мурза Ширинський 2-й, Джієнгази мурза Ніязов, Аджи Герай мурза Ширинський, Курт бей Седжеутський, Яг'я ага Сейдаметов.

Сотники: Абдул Кадир ага, Батирша мурза Кемельчинський, Сеїд Алі ага, Кая мурза Ширинський 4-й, Сеїт Тегметов.

Хорунжі: Сеїт Омеров, Петля ага Омеров, Велі Чауш Алієв, Джелал Мустафа, Суїн Сулейман.

Перед початком війни 1812 року Перекопський та Сімферопольський полки входили до складу козачого корпусу отамана Матвія Платова. З початком бойових дій на кримськотатарських військових було покладено завдання прикрити відступ армії генерала Багратіона. Перший серйозний бій, в якому брали участь Перекопський та Сімферопольські полки, відбувся поблизу Новогрудка 27-го і 28 червня. У цій битві кримським татарам протистояв 5-й польський корпус генерала Юзефа Понятовського, який входив до складу армії Наполеона. У результаті бою противник був відкинутий і кримці святкували свій перший успіх.

Під час подальшого відступу до Москви кримськотатарські полки не раз відзначалися в боях під Гродно, Могильовом і Смоленськом. Важливу роль зіграли вони і в битві на Бородинському полі, беручи участь в стрімкому рейді кавалерії отамана Платова проти лівого флангу французів. Згодом всі чотири кримськотатарські полки брали активну участь в європейському поході, закінчивши свій бойовий шлях у Франції.

Серед кримськотатарських офіцерів, які були учасниками військових кампаній 1812–1814 рр. слід особливо виділити командира Сімферопольського полку князя Кая Балатукова. Він походив із старовинного кримського роду. Отримав гарну освіту, крім рідної мови, досконало володів французькою, грецькою та російською. Відмінно знав історію, географію, алгебру і фізику. На військову службу Балатуков вступив у 1793 році. Війну 1812

року почав у чині підполковника. Відзначився в низці битв, зокрема при Бородіно і Тарутіно. У грудні 1812-го нагороджений орденом св. Георгія IV ступеня. Усього за час війни Балатуков був нагороджений п'ятьма орденами.

У 1813 році Сімферопольський полк посилив корпус, яким командував генерал П. Вітгенштейн. У складі цього підрозділу Балатуков воював у Польщі, Пруссії та Франції. За особисту мужність, виявлену під час взяття Данцига, князь Балатуков отримав чин генерал-майора. Після розгрому наполеонівських армій в 1814 році кримськотатарські полки були розпущені. Зберігся лише один гвардійський ескадрон, який служив у Санкт-Петербурзі.

Татари служили не тільки на боці Російської імперії. Вони були і в армії Наполеона. Йдеться про литовських татар (липок) — нащадків служивої верстви, яка почала селиться в Литві, Польщі та Білорусії ще наприкінці XIV ст. Після того, як Наполеон увійшов на територію Литви в червні 1812 року, до нього звернувся з листом польський генерал М. Сокольницький з пропозицією про формування полку литовських татар. Він, зокрема, писав: «Їх чесність, також як їх відвага, випробувані, і вони горять бажанням служити країні, яка стала їхнім домом п'ятсот років тому».

Ескадрон був сформований в жовтні 1812 року, а в грудні прийняв перший бій, який міг виявитися й останнім. Під час оборони Вільно ескадрон, який налічував 122 людини, втратив убитими і пораненими 98 осіб. Серед загиблих був і його командир — Мустафа Мурза Ахматович. Після цього бою залишки формування відступили на Захід разом з армією Наполеона.

Новий командир литовських татар капітан Самуїл Мурза Улан доклав воістину героїчних зусиль, щоб відновити боєздатність свого загону. Проте під час подальших боїв його чисель-

ність ставала дедалі меншою. До капітуляції Франції в строю залишилося лише 14 литовських татар на чолі зі своїм командиром. Після закінчення війни усі вони повернулися на батьківщину.

Кримськотатарське коріння роду Григорія Сковороди

Український філософ і поет Григорій Сковорода добре відомий як засновник східноєвропейської філософської школи. Його предки по матері були козаками Канівського полку. Дівоче прізвище матері — Шангіреєва. Відомо, що в 1650 році один із предків Пелагеї Степанівни Шангіреєвої був такий собі Іван Шангіреєв, наказний полковник Канівського полку.

На думку низки дослідників, Іван Шангіреєв був сином кримського хана Саадета II Герая. Однак добре відомо, що Саадет II помер у 1587 році в Астрахані, і серед його дітей не було сина на ім'я Іван. Навіть якщо припустити, що дитина народилася від невідомої нам наложниці в рік смерті хана, то виглядає досить сумнівним, щоб козака, якому вже йшов сьомий десяток років, призначили наказним полковником. Ймовірно, розгадку таємниці походження роду Шангіреєвих варто шукати в іншому місці.

У Саадета II було четверо синів, двоє з них — Мехмед та Шахін — народилися в Ногайській орді, коли їх батько був вигнаний з Криму. Пізніше синам вдалося повернутися на батьківщину і долучитися до боротьби за ханський престол. Після довгих поневірянь у 1623 році Мехмед був проголошений кримським ханом під ім'ям Мехмед III. Його брат і вірний соратник Шахін отримав другу за значимістю посаду в ханстві — калга.

Однак у 1624 році османським султаном став Мурад IV, який усунув Мехмеда III і призначив кримським ханом його конкурента Джанібєка. Брати відмовилися підкорятися султану,

вступивши у відкриту боротьбу з османами. У цій боротьбі вони вирішили залучити на свій бік запорозьких козаків. На переговори в Січ у грудні 1624 року рушив сам калга Шахін. Можна припустити, що вже тоді брати Гераї виношували плани щодо відторгнення Криму від Османської імперії.

На Січі Шахіну вдалося укласти із запорожцями взаємовигідний договір про спільну боротьбу з османами. Татари зобов'язалися не нападати на землі Війська Запорозького і допомагати за потреби. Козаки, зі свого боку, обіцяли допомагати братам в боротьбі за ханський трон. Важко сказати, скільки часу пробув Шахін на запорозьких землях, але абсолютно очевидно, що стосунки з козаками в цей час були більш, ніж дружні, що і показали наступні події.

Після переговорів із запорожцями брати Гераї домовилися про взаємну підтримку з урядом Речі Посполитої. У цій складній ситуації султан Мурад IV ухвалив рішення визнати Мехмеда III кримським ханом. Слідом за цим султан послав хану наказ напасти на польські землі. Не бажаючи псувати хороші відносини з Варшавою, калга Шахін відправив польській владі лист з попередженням про підготовку нападу.

Новий поворот відбувся у 1628 році, коли султан Мурад IV вчергове змінив рішення і відсторонив братів Гераїв від управління Кримським ханством. Це було пряме оголошення війни. Не чекаючи османської армії, Шахін на чолі кримськотатарського війська рушив на Буджак. Йому вдалося захопити Кілію та Ізмаїл, але в битві під Бабадагом він був розгромлений і втік до Криму. Ось тут йому і знадобилася допомога запорожців. Шахін послав гінця до гетьмана Михайла Дорошенка, який із шеститисячним загоном увійшов до Криму.

У битві на річці Альма татарсько-запорозька армія розгромила війська османів. Але під час битви загинули гетьман Доро-

шенко і полковник Голуб. Залишки турецької армії сховалися під стінами фортеці Кафа. На допомогу місту прибули підкріплення зі Стамбула. Мехмед та Шахін разом з козаками покинули Крим і пішли в Запорозжя. Розв'язка відбулася навесні 1629 року. Запорозжцям і братам Гераям вдалося зібрати нову велику армію (до 40 тис. осіб), разом з якою вони рушили до Перекопу. Їм на зустріч вийшло військо під командуванням хана Джанібека.

Під час зіткнення Мехмед Герай був вбитий, а його брат Шахін поранений. Після цієї невдачі він разом з невеликим загonom відступив у Малу Ногайський орду, на Північний Кавказ. Після декількох років поневірянь Шахін змушений був здатися військам султана Мурада IV. Щоб позбутися неспокійного Герая, султан відправив його в заслання на острів Родос. Там у 1641 році Шахін був страчений (задушений) за наказом вже нового султана Ібрагіма I.

Бурхлива біографія Шахіна Герая, його тривалі контакти з українськими козаками дають достатньо матеріалу для того, щоб припустити, що вже під час свого першого візиту до України він міг одружитися з однією із козачок. Цілком можливо, що від цього шлюбу у нього і народився син Іван Шангіреєв — родоначальник козацького роду, майбутній наказний полковник Прилуцького полку та ймовірний предок Григорія Сковороди.

Тадж-ель-Фахр — емір Поділля

Епоха польського романтизму XIX ст. дала не тільки чудові зразки в літературі та мистецтві, а й породила цілу плеяду політиків і військових, які героїчно билися за незалежність своєї батьківщини. Особливістю епохи було захоплення Сходом, інтерес до древньої культури і традицій країн Ісламу.

У контексті вивчення польського орієнталізму надзвичайно цікавою є постать Вацлава Северина Ржевувського — аристокра-

та, бунтаря, революціонера. Він народився у Львові в 1784 році, в родині магнатів, тісно пов'язаних з Україною. У 1793 році російська імператриця Катерина II конфіскувала значну частину майна батька Вацлава і навіть погрожувала йому арештом. Це змусило Ржевуцьких переїхати до Відня. В австрійській столиці Вацлав вивчав турецьку та арабську мови, познайомився з відомими в той час сходознавцями.

Інтерес до Сходу прищепив хлопчикові його дядько, граф Ян Потоцький, який був автором знаменитого пригодницького роману «Рукопис, знайдений у Сарагосі». Свого часу Потоцькому пощастило здійснити захоптиву поїздки в Туніс, Єгипет і Марокко. Його розповіді розбурхували уяву юного Ржевуцького. У 1800 році Вацлав познайомився з бароном Йозефом фон Хаммер-Пургшталем, який незадовго перед цим повернувся з дворічної подорожі Нілом. Барон був дипломатом, мандрівником, знавцем і перекладачем східних мов. Після їх зустрічі Ржевуцький твердо вирішив відправитись на Близький Схід.

У 1805 році Вацлав одружився з Розалією Любомирською, разом з якою оселився у родинному маєтку біля Саврані Подільської губернії. Саврань була маленьким степовим містечком на межі Дикого Поля. Ці землі ще пам'ятали татарські та ногайські стійбища, ватаги запорозького козацтва і грізну ходу яничар. На початку ХІХ ст. на землях степової України ще траплялися руїни древніх мечетей і надгробні камені з висловами із Корану. Ржевуцький з інтересом слухав розповіді старожилів та вивчав стародавні камені.

Він захопився розведенням арабських коней, але йому хотілося побачити та оцінити їх на історичній батьківщині, в Аравії. Подорожі завадила війна в Європі. Ржевуцький вступив до австрійської армії, яка боролася з переможними військами Наполеона. Він відзначився в битві під Асперном, але потім пішов у

відставку, не бажаючи продовжувати військову кар'єру.

У 1811 році Вацлав познайомився з адміралом османського флоту Раміз-пашею, який жив в еміграції, в Росії. Вони планували спільну поїздку країнами Сходу, але адмірал трагічно загинув і подорож довелося відкласти на кілька років. Збереглися спогади сучасника Ржевуцького про той період його життя в Україні.

«Мало хто знав про його [Ржевуцького] наміри. Але ті, хто знав, високо цінували його характер... Орієнталізм був його манією, арабський одяг, арабська прихильність до коней, суворий спосіб життя були дивацтвом і навіть чимось смішним, однак завдяки стільком чудовим якостям [характеру], інтелектуальному багатству це дивацтво тануло на очах. Прихильність звичаям, високий музичний талант, чудовий дар перекладу іноземних мов робили графа приємним і бажаним в кожному товаристві. Графа хвалили і критикували в салонах, але його обожнювали бідняки, поважали вчені та мислителі».

Ржевуцький часто навідувався у свій будинок в Кременці. У ньому він влаштував їдальню для бідних ліцеїстів. Щодня в ній харчувалося 12–15 осіб. Однак далеко не всім подобалася ексцентричність графа. Автор мемуарів Стецький не без уїдливості писав: «Бачили Вацлава Ржевуцького, який їсть і спить поруч з арабськими кіньми, манери у нього турецькі. Читає Коран, стіни арабською в'язю списав, гостей пригощає водою і файкою. На круту Замкову гору виїжджає верхи... запитує вчених, які народи тут в III ст. християнської ери кочували. А тим часом кидає спис, пише арії [оперні] і заглядає в пулярес [нашийний медальон], де разом з мініатюрою дружини тримає мініатюру своєї кобили».

У січні 1817 року, взявши з собою 10 козаків-охоронців, лікаря і декількох слуг, Ржевуцький виїхав до Стамбула, а потім

на кораблі відплив у Сирію. Російський посол в Османській імперії граф Григорій Строганов допоміг Ржевуцькому отримати від турецької влади необхідні для подорожі документи.

У своїх щоденниках Вацлав описав абсолютно фантастичні пригоди, в які важко було б повірити, якби не свідчення європейських дипломатів, які перебували в цей же час на Близькому Сході. Своєю базою Ржевуцький зробив Алеппо, звідки зі своїми супутниками здійснював багатомісячні походи в Ліван, Палестину, Ірак та Аравію. Завдяки знанню арабської та турецької мов, він без проблем спілкувався з місцевим населенням. Одягався як араб, їв і пив як араб, читав Коран і дотримувався мусульманських постів. За три роки він встиг і повоювати, і навіть побувати в полоні у ваххабітів.

Ржевуцький купив ціле стадо (понад 130) арабських скакунів, щоб поліпшити породу європейських коней. Своєю хоробрістю він заслужив повагу і довіру вождів арабських племен. Від них він отримав своє друге ім'я Тадж-ель-Фахр — Увінчаний Славою. Його другом став емір племені федан ібн-Душ, який організував на честь Ржевуцького пишне свято за участю 2 тис. бедуїнів. Під час бенкету гостям представили польського графа, назвавши його при цьому еміром 13 арабських племен.

Але одного разу східна казка закінчилася. Тадж-ель-Фахр вплутався в арабську політику: взяв участь у підготовці повстання в Алеппо. Його оголосили в розшук і він змушений був тікати верхи через всю Анатолію. В Європу Ржевуцький зміг привезти лише 70 арабських скакунів. На трирічну подорож на Схід романтичний граф витратив половину своїх статків.

Після повернення в Україну свій маєток в Саврані Ржевуцький перебудував у вигляді оази посеред пустелі. Влітку він часто жив у бедуїнському шатрі, а за його арабськими кіннями доглядав справжній кочівник з Аравії. За свідченням очевидців,

він не пив алкоголь, постився, читав Коран і навіть хотів побудувати в Саврані мечеть, але проти цього виступив впливовий місцевий ксьондз. Ще одним захопленням Ржевуцького стало козацтво та українські народні пісні, які постійно звучали в садибі подільського еміра.

У 1831 році все Поділля охопило повстання. Польська шляхта вирішила дати бій російському царизму. Вихор війни захопив і Вацлава Ржевуцького. Він організував зі своєї надвірної варти загін у дві сотні козаків і з ними вирушив на війну. Повстанці діяли партизанськими методами, завдаючи ударів по невеликих групах російських військ. 14 травня 1831 року Вацлав Ржевуцький повів своїх козаків в останній бій.

У битві під Дашевом він пропав безвісти. Тіло його знайти не вдалося. Деякі свідки говорили про те, що бачили, як граф впав мертвий з коня, інші твердили про те, що він загинув, намагаючись перейти кордон. Але найромантичнішим є оповідання сучасного арабського письменника Ахмеда Назмі про те, що Тадж-ель-Фахр дістався до свого маєтку, прихопив там двох арабських коней і на них домчав до Аравії, де і закінчив свої дні в оточенні бедуїнів.

Після загибелі героїчного повстанця літератори присвячували йому вірші та пісні, а польський поет Юліуш Словацький написав навіть цілу поему «Дума про Вацлава Ржевуцького», яка стала своєрідним пам'ятником подільському еміру.

Щодо проекту російського уряду по виселенню татар з Криму

Депортація кримських татар 1944 року стала трагедією для десятків тисяч людей. Втрата батьківщини, звичного середовища існування, висока смертність в місцях висилки — усе це поставило на межу повного вимирання невеликий за чисельністю народ.

Спроби виселити татар з Криму були й раніше. Відразу після захоплення Росією півострова в 1783 році уряд Катерини II вжив низку заходів зі зменшення чисельності корінних жителів Криму. Зокрема, проводилося насильницьке захоплення землі, з якої силою зганяли кримських татар. Крім цього, російські козаки забирали худобу, лишаючи населення засобів до існування.

Особливо варто відзначити релігійну політику Російської імперії в Криму. До анексії півострова мусульманська громада мала в своєму розпорядженні сотні мечетей. Завойовники, витісняючи кримських татар, захоплювали також і культові споруди. Частина з них була зруйнована, деякі використовувалися як православні церкви. Оскільки релігія в той період була основним маркером національної ідентичності кримських татар, то, опинившись під національним і релігійним тиском, корінне населення почало масово емігрувати до Османської імперії.

Розуміючи, що заселити та освоїти Крим Росія не може, царський уряд дещо послабив тиск на кримських татар. До початку Кримської війни (1853–1856) кримські татари продовжували чисельно перевершувати всі інші етноси, що населяли півострів. Після висадки англо-франко-турецької армії в Криму частина татар надавала допомогу союзним військам. Робили вони це, скоріше, з почуття традиційної гостинності, ніж з бажання домогтися для себе якихось політичних вигод.

Поразка у війні породила в уряді Олександра II бажання помститися «зрадникам», якими були призначені кримські татари. Нова хвиля утисків стала причиною чергового виселення мусульманського населення з Криму. У період з 1854-го по 1862 рік Таврійську губернію покинули понад 192 тис. кримських татар, в результаті чого обезлюдніли 784 аули. Внаслідок еміграції корінного населення Крим зазнав величезних економічних втрат, особливо постраждало сільське господарство. «Стада

верблюдів майже зникли; де колись ходило тридцять отар овець, там ходить одна; де були фонтани, там тепер порожні басейни; де було багатолюдне промислове село, — там пустир», — так описував наслідки колоніальної політики Росії на півострові Є. Марков.

Але і цього уряду Російської імперії здалося замало. У 1860 році генерал-ад'ютанту графу Е. І. Тотлебену було доручено вивчити питання про повне виселення кримських татар. Тотлебен був одним з організаторів оборони Севастополя під час Кримської війни. Він добре знав Крим і сумлінно підійшов до питання. Того ж року ним була складена доповідна записка, в якій він висловився різко негативно проти виселення татар з Криму.

Про причини еміграції татар Тотлебен писав: «У 1856 році в Криму поширилася звістка про намір уряду виселяти татар з Криму у внутрішні губернії, слідом за цим в Мелітополі було засновано нову єпархію, і краєм поширилися чутки про перехрещення татар в християнську віру... Нарешті переселення з Кавказу ногайців, які проходили через Керченський півострів, а в Керчі і Феодосії сідали на кораблі, викликало у татар бажання піти за своїми одновірцями в Туреччину».

Тотлебен у своїй записці повністю спростував домисли про масовий перехід татар на бік противника під час військових дій в Криму. Він також зазначив, що «татари за своєю природою добрі, дуже чесні і завжди з цілковитою покірністю підпорядковувалися всім вимогам і розпорядженням уряду». Граф рекомендував російському уряду «зупинити переселення татар», вважаючи за неможливе замінити їх переселенцями з внутрішніх губерній країни, оскільки останні нездатні займатися садівництвом і землеробством у такому специфічному регіоні, як Крим.

Згідно з Тотлебеном, до 1860 року три чверті кримських та-

тар вже покинули батьківщину, і для запобігання економічній катастрофі необхідно припинити видачу татарам закордонних паспортів. «Якщо уряд мав причини побоюватися татарського населення в Криму в разі нової війни або вважати татар нездатними для розвитку успіхів землеробства, то наміри уряду нині вже справдилися виходом майже трьох чвертей усього населення, і тим, що мала частина його, яка залишилася і займається переважно садівництвом, цілком корисна і її навіть важко замінити», — зазначав російський сановник.

Завдяки звіту Тотлебена, російський уряд відмовився від ідеї повного виселення татар. Але разом з тим він не прислухався до думки графа щодо припинення видачі закордонних паспортів татарам. Третя хвиля еміграції кримських татар завершилася в 1862 році. А втім слідом за нею (згідно з дослідженням Г. Бекіровою) пішла четверта (1873–1877 рр.), п'ята (1892–1894) і шоста (1901–1904). Це призвело до того, що вже на початку ХХ ст. кримські татари перетворилися на національну меншину на своїй історичній батьківщині.

Таємниці мусульманської Одеси

Офіційна історія Одеси, написана за часів панування Російської імперії, стверджує, що в 1794 році цариця Катерина II видала рескрипт про заснування міста. Виконуючи це розпорядження, 2 вересня було забито перші сваї. Цей день і вважається днем народження морської столиці України.

Імперські історики доклали чималих зусиль, щоб викреслити щонайменше чотири століття історії міста, зокрема і трьохсотлітній період, коли Одеса (Хаджибей, Кочубеїв) була частиною Золотої Орди, Кримського ханства та Османської імперії.

Перша згадка про територію, на якій виникло майбутнє місто, пов'язана з битвою на Синіх Водах (1362). Під час цього

історичного бою великий князь литовський Ольгерд розгромив військо золотоординських емірів Кутлубуга, Хаджибея і Деміра (Дімейтера). Після битви на Синіх Водах територія між Дністром і Дніпром перейшла в залежність від Великого князівства Литовського. У 20-ті роки XV сторіччя у Кочубеєві (так тоді називалася Одеса) князь Вітовт спорудив кам'яний замок. 1482 року Кочубеїв, який турки та татари називали Хаджибей, перейшов під контроль Кримського ханства.

Тривалий час Кримське ханство та Османська імперія не цікавилися відновленням споруд міста, набагато більше сил і засобів вкладалося в будівництво міста-порту Очакова (Озю), що знаходився неподалік від Хаджибея. Проте в середині XVIII сторіччя османський уряд, в очікуванні неминучого військового конфлікту з Росією, побудував невелику Хаджибейську фортецю. Поруч з нею звели мечеть, казарми для гарнізону, складські споруди, одночасно була розширена і портова інфраструктура.

У 1766 році Хаджибей під виглядом купця відвідав російський офіцер-розвідник Іван Ісленьєв, який зняв план фортеці і «новозбудованого на березі моря турецького міста Гаджибей». На плані Ісленьєва, серед інших будівель, є мечеть. Вона знаходилась в районі нинішнього Літературного музею. Ймовірно, це була невелика споруда, враховуючи, що мусульманське населення міста було невелике.

У 1789 році російські війська штурмом оволоділи фортецею Хаджибей. Велика частина будівель була відразу ж знищена. Мешканців міста, що залишилися в живих, виселили. Будівля мечеті також була зруйнована, але коли і за яких обставин це було зроблено — точно не відомо.

Через 60 років після взяття Хаджибея у місті, що отримало назву Одеса, знову виникла мусульманська громада. В Одеському обласному архіві перші акти реєстрації мусульман належать

до 1849 року. 1870 роком датується спорудження в місті «татарської мечеті» (у деяких документах вона називається турецькою). Автором проекту мечеті вважається видатний азербайджанський архітектор Кербалаї Сефіхан Карабагі, представник карабахської архітектурної школи.

До теперішнього часу не збереглося ані будівлі мечеті, ані навіть її зображення. Більше того, невідоме навіть точне місце, де вона знаходилася. За словами старожилів, будівля стояла в кінці вулиці Старопортофранківської. В ілюстрованому путівнику «Одеса-1900» говориться, що трамвайна «лінія огинає кладовище, проходить повз турецьку мечеть і турецьке кладовище». Судячи з мапи Одеси від 1919 року, мечеть знаходилась десь між вулицями Водопровідна і Старопортофранківська, відразу ж за Першим міським кладовищем, частиною якого був «магометанський» сектор. Цвинтар був знищений радянською владою в 30-ті роки. До теперішнього часу збереглися тільки його ворота.

Муллою в одеській мечеті в 90-ті роки XIX ст. був Ібрагім Адікаєв, а після нього аж до революції 1917 року — Сабірзян Сафаров. У ті часи при одеській мечеті існував мектеб з чоловічим і жіночим відділеннями.

У 1893 році мусульмани Одеси урочисто зустрічали еміра Бухари Сейід Абд ал-Ахад Бахадур-хана — яскраву політичну фігуру, відомого мецената. Слід зазначити, що стараннями бухарського еміра була побудована Соборна мечеть у Санкт-Петербурзі, а в Ялті на його гроші спорудили лікарню.

Більшість мусульман Одеси були вихідцями з Поволжя — татарами та башкирами, але були серед них і кримські татари. У 1892 році в місті проживало біля 1 тис. мусульман. Завдяки родині Калмикових, у різних районах міста відкрили 16 м'ясних крамниць «халяль».

Протягом кількох десятиліть в одеській пресі передруковувалась таємнича історія про руїни мечеті, яка нібито знаходилась в старій частині міста: на землі, що в XIX ст. належала князям Гагаріним. Коріння цієї таємничої історії сягає тих часів, коли Одеса була центром з організації хаджу в Мекку.

Як здійснювали хадж мусульмани України в XIX — на початку XX ст.

Хадж є п'ятим стовпом Ісламу, і здійснити його в середні віки мусульманину, що жив на території України, було вкрай складно. Доводилося долати численні кордони, вороже ставлення немусульманського населення, стикатися з нападами розбійників. Далеко не всі паломники добиралися до Мекки, ще менше поверталось назад.

За часів Кримського ханства хадж здійснювали не тільки жителі Північного Причорномор'я, а й мусульмани Росії. В Османському архіві зберігся датований 1782 роком документ про безперешкодний проїзд 26 казанських татар до султанського каравану, який прямував у Мекку.

У XIX ст. існувало кілька маршрутів хаджу. Жителі Кавказу добиралися через Персію та Ірак; мусульмани Середньої Азії через Афганістан до індійського порту Бомбей, а вже звідти морем до Аравії. Жителі Криму, України і Поволжя пливли морем з портів Одеси та Севастополя.

У ті часи шлях з Європи в Мекку займав кілька місяців. Згідно зі статистичними даними від 20% до 50% хаджі гинули в дорозі, найчастіше в результаті холери, яка лютувала на Близькому Сході. Паломники зазнавали великих труднощів не тільки в дорозі, але і після прибуття в Мекку.

Англієць Річард Бертон, який здійснив хадж у 1853 році, писав: «Кожен паломник щосили підганяв свою худобу; вся

рівнина покрилася, як щетиною, держаками наметів; носилки розбивалися; пішоходи потрапляли під копита тварин; верблюдів перекидали; тут жінка, там дитя, в іншому місці губилися тварина, усе перебувало в хаотичному безладді».

У другій половині XIX ст. Одеса стала головним відправним пунктом паломництва мусульман Російської імперії, пов'язаного з відвідуванням Мекки. Регулярне морське сполучення між Одесою і Стамбулом розпочалося у 80-х роках XIX ст. Вартість поїздки в обидва кінці була доступна далеко не всім. Незаможним мусульманам доводилося багато років збирати гроші для здійснення паломництва.

Квиток з Одеси до Стамбулу коштував 4 рублі, а вся поїздка на пароплаві до аравійського порту Джидда в каюті першого або другого класу обходилася в 100 рублів в один бік (зарплата кваліфікованого робітника на початку XX ст. становила 25–30 рублів на місяць). У путівнику для хаджі, виданому в 1909 році, зазначено мінімальну суму витрат у 250–300 рублів.

Подорож з Одеси до Стамбулу пароплавом займала 23 години. Багато прочан на шляху до Мекки прагнули відвідати знамениті мечеті Стамбула Айю-Софію, Сулейманію, Долмабахче і мечеть султана Ахмеда. У Стамбулі хаджі зустрічали спеціальні супровідники — далілі. Були далілі з Криму, Дагестану, Казані, Бухари. У столиці Османської імперії паломники пересідали на турецькі пароплави, які доставляли їх в аравійські порти.

Після відвідин Мекки та Медіни хаджі поверталися назад тим самим маршрутом. 1912 року «Московська газета» писала: «Через Одесу тепер йдуть величезні партії паломників-мусульман, які повертаються з Мекки в різні місцевості Росії та Сибіру. Паломники здійснили важке паломництво під час мусульманського свята Великий Байрам. Цього року в священному місті зібралось до 150 тис. паломників. Зазвичай вони після

свят залишаються в Аравії ще на 1 місяць і потім здійснюють паломництво по всіх монастирях [очевидно йдеться про ісламські святині]. У нинішньому році вони цього не робили і поспішили повернутися на батьківщину, пояснюючи це тим, що внаслідок турецько-італійської війни в Південній Аравії тепер відбуваються грабежі і вбивства».

Організацією хаджу займалося «Товариство для перевезення паломників-мусульман». Для паломників в 1908 році в районі одеського Пересипу була відкрита Хаджі-Хана — свого роду караван-сарай для малозабезпечених. Ця будівля збереглася до наших часів.

Довгий час вважалося, що за часів активної боротьби з релігією в СРСР мусульмани були позбавлені можливості здійснювати хадж. Проте, завдяки дослідженням співробітника Одеського обласного архіву С. Желяскова, вдалося пролити світло на раніше невідому сторінку в історії хаджу. Желясковим було знайдено кілька документів під грифом «секретно».

Виявилось, що в 1920-ті роки радянська Росія, якій була потрібна іноземна валюта, відновила відправку паломників з одеського порту судами Чорноморсько-Азовського пароплавства. Передусім мова йшла про мусульман з Китаю, Афганістану і Персії, хоча не виключено, що радянські громадяни теж могли опинитися в складі груп, які здійснювали хадж.

Радянська влада не афішувала того факту, що пароплави, які перевозять паломників, прямують до Аравії. В обласному архіві Одеси зберігається шифровка, в якій повідомляється, що начальник аравійського порту Джидда охарактеризував радянський пасажирський пароплав «Теодор Нетте», як «найкраще у санітарно-му відношенні судно, призначене для перевезення паломників».

На початку 30-х років ХХ ст. близькосхідна пароплавна лінія була закрита, а відправка хаджі припинена.

Роль кримських татар в організації мусульманських з'їздів початку ХХ ст.

Революційні події 1905-го і 1917 років пробудили самосвідомість мусульманських народів Російської імперії. Релігійні та політичні діячі Поволжя, Криму, Кавказу і Середньої Азії, там, де традиційно переважав Іслам, прагнули виробити спільну позицію з найважливіших питань суспільного життя.

Перший з'їзд мусульман відбувся 15 серпня 1905 року в Нижньому Новгороді. Йому передувала серйозна підготовча робота, в якій активну участь взяв лідер кримськотатарського національного руху Ісмаїл Гаспринський. Газета «Терджиман», яку він видавав, була рупором не тільки тюркських, але і всіх мусульманських народів Російської імперії. Авторитет Гаспринського і його вплив дозволили мусульманам, незважаючи на численні суперечності, виробити спільну політичну платформу.

У з'їзді взяли участь 30 делегатів, він проходив у напівлегальних умовах, оскільки офіційна російська влада не дала дозволу на його проведення. Захід відкрився читанням Корану азербайджанським імамом Шакіром Садик Рахмангулу. Головою з'їзду був одногосно обраний Ісмаїл Гаспринський. Зі вступним словом виступив видатний азербайджанський політик і громадський діяч Алімардан-бек Топчібашев.

Він, зокрема, сказав: «Браття, безсумнівно, цей день щорічно відзначатиметься як свято всіх російських мусульман... Ми — спадкоємці тюрків, одного племені, єдиних коренів, однієї релігії. Землі наших дідів простягалися від Магрибу до Машріка. Незважаючи на героїзм наших дідів, сьогодні ані в горах Кавказу, ані в садах Криму, ані в степах Казані, на нашій історичній батьківщині, на своїх землях у нас немає права говорити про наші потреби».

На з'їзді була створена перша політична партія мусульман

Російської імперії «Іттіфак-аль-Муслімін» (Союз мусульман). В її програмі було чотири основні пункти.

1. Об'єднання мусульман Росії в єдиний рух.
2. Встановлення конституційної монархії на основі пропорційного представництва національностей.
3. Правова рівність мусульманського і православного населення. Скасування законів та адміністративних практик, які дискримінують мусульман.
4. Розвиток культури та освіти мусульман.

Надалі партія «Іттіфак-аль-Муслімін» брала активну участь у виборах до Державної Думи, створивши свою фракцію (у II Державній Думі мусульман представляли 36 депутатів). Розпочата в Російській імперії реакція призвела до того, що в 1907 році діяльність «Іттіфак-аль-муслімін» була припинена.

Після Лютневої революції 1917 року численні мусульманські організації зажадали проведення нового з'їзду. Він відкрився 1 травня 1917 року. У роботі форуму взяли участь 800 делегатів. На з'їзді були присутні журналісти всіх провідних видань Росії, а також Європи та Америки. До президії було обрано представників від більшості мусульманських регіонів: І. Ахтямов (Уфа), І. Алкін (Казань), мулла Х. Габаші (Казанська губернія), Х. Досмухамедов (Уральська область), Г. Ісхакі (Москва), Ф. Карімі (Оренбург), А. Топчибашев (Баку), У. Ходжаєв (Туркестан), А. Цаліков, С. Якубова (Казань). Крим представляв Д. Саїдахметов.

З'їзд розглянув наступні питання.

1. Про ставлення мусульман до війни.
2. Про форму державного устрою.
3. Питання освіти і створення національних шкіл.
4. Питання рівноправності жінок.
5. Аграрне питання.

Як постійний робочий орган з'їзду була створена Всеросійська центральна мусульманська рада (Міллі Шуро). Представником від Криму до виконавчого комітету було обрано І. Леманова.

Наступний з'їзд мусульман проходив у період з 21 липня до 2 серпня в Казані. У ньому взяло участь лише 188 делегатів. Це було пов'язано з тим, що паралельно з головним форумом мусульман проходили з'їзди військових і мусульманського духовенства. Захід відбувся в умовах крайньої радикалізації суспільства. Варто відзначити, що делегати виступили з вимогою до російської влади про негайне формування мусульманських військових частин. Крім того, було ухвалене рішення про початок створення національних автономій у регіонах з переважно мусульманським населенням.

З вітальним словом до делегатів з'їзду звернувся почесний гість, представник Української Центральної Ради (УЦР), відомий вчений-економіст, мурза М. І. Туган-Барановський. Він заявив, що Генеральний секретаріат УЦР бачить свою місію у встановленні союзних відносин з усіма народами колишньої Російської імперії.

Після закінчення з'їзду ініціатива зі створення мусульманських військових формувань перейшла до військового шуро. Цей процес захопив і Крим. Восени 1917 року в Сімферополі, за активної участі кримських татар, був мусульманізований 32-й запасний піхотний полк. Одночасно формувалися два мусульманські корпуси (Перший мусульманський корпус формувався під Одесою).

Більшовицька революція в жовтні 1917 року повністю змінила розстановку сил на території колишньої Російської імперії. У Поволжі, Середній Азії, Кавказі та в Криму поставали національні держави. Деякі з них проіснували аж до початку 20-х

рр. XX ст. Але внутрішні протиріччя і відсутність взаємодії між ними призвели до того, що в результаті зіткнень з Червоною армією всі вони припинили своє існування.

Соборна Україна і «кримське питання» у 1917 році

Українська революція 1917–1921 рр. породила більше запитань, ніж відповідей на них. Одним із таких питань було: які землі повинні увійти до складу нової держави? III Універсал Української Центральної Ради, прийнятий у Києві 20 листопада 1917 року, задекларував створення незалежної Української Народної Республіки (УНР), яка включала в себе всі території, населені українцями. Крим, згідно з цим Універсалом, до складу УНР не ввійшов.

У програмній статті «Якої ми хочемо автономії і федерації», написаній в квітні 1917 року, Михайло Грушевський відкинув ідею українського Криму всупереч віковим політичним, економічним і культурним зв'язкам півострова з Україною, хоча співпрацювати з представниками Криму, в першу чергу з кримськими татарами, він був готовий.

Тим часом кримські татари у квітні 1917 року провели в Сімферополі з'їзд мусульман, на якому обрали Мусульманський виконавчий комітет — Мусвиконком. Керівники кримськотатарського національного руху Н. Челебіджіхан і Д. Сейдамет планували створити в Криму щось схоже на Швейцарську конфедерацію, де кожен народ мав би своє представництво за типом кантонів. Проте ця ідея наштовхнулася на жорстку протидію російських шовіністів, які вже тоді виношували плани зі створення «російського Криму».

У цій ситуації Мусвиконком прислав до Києва на переговори з Центральною Радою свою делегацію, яку очолювали Сафар Саїдахмет та Амет Озенбашли. Кримськотатарські представни-

ки провели переговори з Михайлом Грушевським та Володимиром Винниченком. На цьому етапі боротьби і українці, і кримські татари планували домагатися від російської влади якомога ширшої автономії для своїх народів.

Незважаючи на досить успішні переговори в Києві, кримськотатарські делегати, повернувшись до Криму, привезли видану у Львові етнографічну мапу українських земель, на якій частина території півострова входила в зону з переважно українським населенням. Для обговорення цієї мапи було зібрано спеціальне засідання Мусвиконкому. За його підсумками було ухвалено рішення вимагати створення незалежної Кримської держави. Цей підхід не суперечив позиції Центральної Ради про право націй на самовизначення.

17 листопада в Криму пройшли вибори до парламенту — Курултаю, на яких було обрано 76 депутатів. 13 грудня Курултай проголосив створення Кримської Народної Республіки. 18 грудня було сформовано уряд на чолі з лідером кримських татар Номаном Челебіджіханом. Так виникла перша в історії тюркська мусульманська республіка.

У листопаді 1917 року відбулася зміна позиції Центральної Ради стосовно Криму. 27 листопада Генеральний секретаріат Центральної Ради послав у Севастополь делегацію «для політичної організації Чорноморського флоту». Йшлося про його перепідпорядкування уряду УНР. 22 грудня був створений Секретаріат морських справ, завданням якого було взяття під повний контроль портів і кораблів Чорноморського флоту. Ці дії суперечили прагненням Курултаю контролювати всю територію Кримського півострова.

Тим часом у грудні 1917 року більшовицька Росія не стала чекати, коли українці і кримські татари домовляться зі спірних питань. Загони Червоної гвардії почали захоплювати міста схід-

ної України, стрімко наближаючись до Києва. У Севастополі більшовики створили воєнно-революційний комітет, який взяв місто під свій контроль. У відповідь Курултай сформував кілька кримськотатарських батальйонів і направив їх проти заколотників. Погано навчені частини Кримської Народної Республіки під час бою зазнали поразки.

У цій ситуації молодій тюркській державі міг би допомогти Мусульманський корпус генерала М. Сулькевича, який дислокувався на Румунському фронті. Але українська влада не дала дозволу на його передислокацію до Криму. Це дозволило більшовицьким загонам перейти в наступ. Бойові дії на півострові тривали аж до кінця лютого 1918 року. Разом з кримськими татарами незалежний Крим захищали і загони українських добровольців, але перевага у кількості та озброєнні була на боці червоної гвардії.

Номан Челебіджіхан намагався вести переговори з більшовиками про припинення бойових дій в Криму, але був зрадницьки схоплений, перевезений до Севастополя і 23 лютого 1918 року розстріляний. Незалежна кримськотатарська держава була знищена, проіснувавши менше двох місяців.

Мусульманські військові формування в Україні під час революції 1917–1918 рр.

Перша світова війна дала поштовх створенню численних національних військових формувань. Цей феномен, раніше не властивий унітарним імперіям, зіграв свою роль у розвалі старої системи світоустрою і став одним зі стимулів створення незалежних національних держав у Європі.

Після Лютневої революції 1917 року припинила своє існування Російська імперія. Серед 14,5 млн мобілізованих у російську армію для участі в Першій світовій війні було біля 1,5 млн

мусульман. Уже в березні 1917 року пройшли перші збори і було сформовано ініціативні групи зі створення окремих військових частин, що склалися з солдатів, які сповідують Іслам. У травні цього ж року в Москві пройшов перший з'їзд військовослужбовців-мусульман, який обрав орган управління та координації — Всеросійське мусульманське військове шуро (рада). Перша мусульманська рота на території України була сформована наприкінці травня в Одесі.

Про те, які цілі ставилися перед мусульманськими військовими частинами, зрозуміло з листа командира Кримського кінного полку О. Ревішина до виконувача обов'язки таврійського муфтія Д. Култуганського. На думку Ревішина, було необхідно «надати татарам підтримку, котра може вилитися у форму існування такої частини, яка комплектувалася б винятково кримськими татарами. Хоча Кримський полк і є такою частиною, але досвід мирного і воєнного часу показав, що цього недостатньо... Вважаю найкращим, щоб, зберігши Кримський кінний полк, була сформована, при полку або окремо, піхотна частина, через лави якої проходила б решта кримських татар... Така організація, надавши можливість мусульманам служити разом і дотримуватися всіх правил релігії, як бойова одиниця забезпечить великі переваги, оскільки буде цілком однорідна за своїм складом стосовно національності та релігії та згуртована через приналежність окремих солдатів до одних і тих самих сіл, міст, повітів».

У вересні 1917 року військове командування російської армії під тиском ісламських військових організацій погодилося на створення трьох мусульманських корпусів. І Мусульманський корпус, який повинен був складатися з 3-х дивізій і дислокуватися у зоні відповідальності Румунського фронту, доручили сформувати генерал-лейтенанту М. Сулькевичу.

Генерал Масей-Сулейман (Мохаммед-бек) Сулькевич народився 20 липня 1865 року. Він походив з родини литовських татар (липки) Віленської губернії. Сулькевич пішов слідами свого батька, ставши професійним військовим. Він отримав блискучу освіту, закінчивши Академію Генерального штабу. Брав участь у російсько-китайській (1900–1901) і російсько-японській (1904–1906) війнах. За час служби нагороджений шістьма бойовими орденами та іменною Георгіївською зброєю «За хоробрість».

Сулькевич активно цікавився своїм родоводом, вивчав праці з історії Кримського ханства, Османської імперії та Великого князівства Литовського. У 1902 році він за свої гроші перевидав в Одесі працю польського сходознавця А. Мухлінського «Дослідження про походження і стан литовських татар», до якої написав передмову.

У формуванні I Мусульманського корпусу були задіяні ресурси 3 армійських корпусів і 8 піхотних дивізій Румунського фронту. Значну частину військовослужбовців корпусу становили кримські татари. Штабу, який дислокувався у румунському місті Ясси було передано 144 легкі гармати, 24 гаубичні мортири, аероплани, броньовики і значні грошові кошти. До грудня 1917 року чисельність корпусу становила біля 20 тис. осіб. Для офіцерського складу підрозділу була розроблена спеціальна емблема: на блакитному полі натягнутий лук зі стрілою. Офіційно ця військова частина називалася — I Армійський імені Чингізхана мусульманський корпус.

Проте завершити формування корпусу так і не вдалося. Більшовицький переворот 7 листопада 1917 року став початком хаосу і розкладання в російській армії. Нова влада дала наказ про припинення «націоналізації» військових частин. Спроба перекинути I Мусульманський корпус до Криму на допомогу новій кримськотатарській державі закінчилася невдачею. У бе-

резні 1918 року німецькі та австро-угорські війська, які увійшли на територію України, роззброїли частини корпусу. Генерал Сулькевич разом з групою офіцерів-мусульман виїхав до Криму, де вже в травні очолив крайовий уряд.

До грудня 1917 року у військових частинах колишньої російської армії було створено 4 фронтових, 13 армійських, 12 окружних, 98 гарнізонних, понад 150 дивізійних (загалом біля 300) мусульманських комітетів. У жовтні 1917 року в Сімферополі відбувся з'їзд солдатів-мусульман Одеського військового округу, на якому був створений «Окружний комітет для військових чинів-мусульман», який повинен був сприяти «мусульманізації» військових частин округу.

На виконання цього рішення протягом жовтня-грудня 1917 року в Криму був сформований I Кримський мусульманський полк «Уріет». Його першим командиром став поручик Аблаєв, призначений відповідно до наказу Директора (міністра) з військових і зовнішніх справ Кримської Народної Республіки Д. Сайдамета. У штаті полку повинно було бути 4 батальйони і 16 рот. «Уріет» формувався винятково з військовослужбовців кримськотатарської національності. Це стосувалося також й офіцерського складу, серед якого були представники старої знаті, що вели свій родовід з часів Кримського ханства: князь Усейн Балатуков, прапорщик Юсуф Мансурський, поручик Якуб Яшлавський.

22 грудня полк прийняв присягу і став «на захист основних законів Курултаю». Інформації про те, чи брав полк участь у бойових діях проти більшовиків — немає. Відомо тільки, що після розформування полку у другій половині січня 1918 року частина офіцерів була розстріляна матросами Чорноморського флоту.

17 грудня Д. Сайдамет видав Наказ по Кримським військам, метою якого було створення регулярних частин Кримської ар-

мії. І та II Кримські кінні полки були об'єднані у кавалерійську бригаду. Її командиром призначили полковника Г. Бакса. У новому військовому формуванні служили не лише мусульмани, а й представники інших національностей і віросповідань. Загальна кількість різних мусульманських військових частин, підпорядкованих Курултаю, до кінця грудня 1917 року налічувала біля 6 тис. осіб.

На початку січня 1918 року було сформовано також декілька національних частин із жителів півострова: грецький батальйон, а також загони з євреїв, вірмен і поляків, які готові були підтримати Кримську Народну Республіку. Але цим планам не судилося збутися — заколот російських комуністів, який почався в Севастополі, допровадив до ліквідації всіх національних військових формувань на півострові.

Генерал Сулькевич та Кримський крайовий уряд у 1918 році

За умовами мирного договору між Центральними державами та Українською Народною Республікою, укладеного в Бресті в лютому 1918 року, територія Криму повинна була увійти в зону німецької окупації. Однак на Крим претендувала не тільки Німеччина, але також Україна та Османська імперія.

29 квітня в Києві відбувся державний переворот і влада перейшла до гетьмана П. Скоропадського. 10 травня новий глава Української держави відправив ноту німецькому послу фон Мумму, в якій, зокрема, йшлося: «Україна без Криму стати сильною державою не змогла б, особливо це стосується економічного боку... У той же час загострилися б відносини з тією державою, якій був би переданий Крим».

Однак у німецької влади були інші плани щодо майбутнього Криму. Берлін вирішив проігнорувати вимоги Києва та Стам-

була. Керівник німецької окупаційної адміністрації в Криму генерал Кош доручив сформувати Крайовий уряд відомому і популярному генералу Сулейману (Мацею) Сулькевичу, колишньому командувачу I Мусульманським корпусом.

Сулькевич обійняв пост прем'єр-міністра, військового міністра і міністра внутрішніх справ. В уряд також увійшов один з лідерів кримськотатарського національного руху Джафер Сейдамет. Разом з тим Курултай, що відновив роботу після відходу більшовиків, був позбавлений прав представляти кримських татар під приводом того, що на півострові не може бути «двох урядів».

Відносини Криму та України в той час були конфронтаційними. Скоропадський кілька разів пропонував Сулькевичу варіант входження Криму до складу України на правах автономії, але ці пропозиції були відкинуті. Напружені відносини призвели до того, що в серпні уряд Скоропадського запровадив економічну блокаду півострова.

Були припинені всі види транспортного сполучення, зокрема залізничне і морське. Посередником у конфлікті виступила Німеччина. У вересні пройшли два раунди непростих переговорів. У безвихідній ситуації Крим погодився увійти до складу України. Києву були делеговані питання оборони, а також зовнішня і митна політика.

Об'єднання двох держав мало завершитися в листопаді 1918 року. Але 14 листопада в Україні почалося протигетьманське повстання. У той же день Крайовий уряд генерала Сулькевича пішов у відставку. Новий уряд Криму орієнтувався у своїй політиці на держави Антанти і білогвардійський рух, очолюваний А. Денікіним і О. Колчаком.

У грудні 1918 року в Севастополі висадилися англо-французькі війська, а слідом за ними прийшли частини Добровольчої

армії. Крим все глибше занурювався у безодню війни, яка закінчилася в листопаді 1920 року захопленням півострова більшовицькими військами під командуванням М. Фрунзе.

Після відставки генерал Сулькевич виїхав до Азербайджану, де отримав посаду начальника Генерального штабу Збройних сил Азербайджанської Демократичної Республіки. Але і там його служба тривала недовго. Незалежна Азербайджанська держава була знищена в результаті агресії більшовицької Росії в травні 1920 року.

Після захоплення Баку військами Червоної армії генерал Сулькевич був заарештований співробітниками ЧК. Видатний політичний і громадський діяч Азербайджану Мамед Расулзаде, який сидів разом з ним у Браїлівській в'язниці, згадував: «Генералу наказали йти за чекістами. Ми зрозуміли, що настав час його смерті. Ми не наважувалися подивитися йому в очі, не могли знайти потрібних слів. Сулькевич випередив нас, сказавши тихим, але впевненим голосом слова, які я ніколи не забуду: „Щасливий, що вмираю солдатом мусульманської армії. Прощайте!“». Генерал Сулькевич був розстріляний 15 липня 1920 року.

Мусульмани в боротьбі за незалежність України

Історія боротьби України за незалежність має багато славних та гірких сторінок. У 1918 році вперше за дві сотні років українці змогли створити свою державу — Українську Народну Республіку (УНР). Але з перших днів її існування тисячам патріотів довелося встати на захист суверенітету від посягань більшовицької Росії. У цій боротьбі плечем до плеча з українцями стояли й представники мусульманських народів колишньої Російської імперії.

Першим національним формуванням в армії УНР став 3-й

Мусульманський батальйон 205-го Шелахінського полку III Кавказького корпусу, що складався з башкирів і казанських татар. У лютому 1918 року він повертався з південно-західного фронту в Казань, і в районі міста Кам'янець-Подільський зіткнувся з більшовиками, які планували взяти під свій контроль всю Подільську губернію. Під час успішного бою мусульманський батальйон, що нараховував 400 бійців, захопив переправу через річку Смотрич і міст через Дністер. Це дозволило українським воїнам вибити російські війська з Кам'янця-Подільського. Під час бою Мусульманський батальйон втратив 56 вояків.

Успішне військове співробітництво привело до того, що 7 березня 1918 року Мусульманський батальйон був включений до складу армії УНР. Надалі він брав активну участь у звільненні Лівобережної України від російської більшовицької армії. Після приходу до влади гетьмана Скоропадського наприкінці квітня 1918 року батальйон, разом з низкою інших частин армії УНР, був розформований, а його солдати повернулися на батьківщину.

Ще один епізод спільної боротьби українців і мусульман мав місце у квітні 1918 року, коли війська УНР підійшли до кордонів захопленого армією РРФСР Криму. 22 квітня у Сімферополі відбулася таємна нарада представників української армії і кримськотатарського Курултаю, на якій було прийнято рішення про необхідність звільнення півострова від російських окупантів військами УНР.

Кримську групу армії УНР очолював полковник Петро Болбочан. Після заняття нею Джанкою 23 квітня до українських військ приєдналися дві мусульманські військові частини: Татарський кінний чамбул і турецька піхотна сотня. Татарський чамбул складався з декількох сотень кримськотатарських воїнів, які відмінно знали місцевість і служили провідниками для військ

Болбочана. Турецька сотня була сформована з військовополо-
нених османської армії періоду Першої світової війни. У складі
сотні налічувалось біля 200 солдатів.

24 квітня українськими та мусульманськими формування-
ми була взята столиця Криму — Бахчисарай. Завдяки успішним
спільним операціям до кінця квітня практично весь півострів
був звільнений від військ комуністичної Росії.

У складі української армії і згодом служило чимало пред-
ставників мусульманських народів, зокрема кримських татар.
Так, в лавах Української Галицької армії (УГА) воював видатний
військовий діяч, командир авіаційного полку УГА, полковник
Джамбулат Кануков. Національність і точне місце народження
Канукова не відомо. У своїх спогадах український генерал М.
Омелянович-Павленко називає його татариним.

До Першої світової війни Кануков проходив службу в 7-му
Гусарському полку. У 1915 році він перейшов у 17-й Авіаційний
загін. Закінчивши льотну школу, став льотчиком-винищувачем.
У 1918 році Джамбулат Кануков разом зі своїм братом Хасбула-
том вступив на службу в Українську армію. У кінці 1918 року
він став командиром 2-го Подільського авіаційного дивізіону,
спрямованого на допомогу Українській Галицькій армії (УГА),
яка вела кровопролитні бої проти польських військ. Маючи ве-
личезний бойовий досвід, Джамбулат Кануков став найкращим
військовим пілотом УГА. Лише за кілька місяців він особисто
збив 9 польських літаків.

У березні 1919 року Кануков був призначений командува-
чем авіації УГА. За спогадами очевидців, що служили разом з
героїчним льотчиком, він був прекрасним організатором і нова-
тором, який зумів модернізувати парк застарілих літаків, поста-
вивши на них більш потужні мотори. Обидва брати Канукови
загинули, захищаючи незалежну Україну (Хасбулат — у люто-

му, а Джамбулат — у травні 1919 року).

В армії УНР служив підполковник Алі-Бей Балатуков, за походженням кримський татарин. Відомо, що він народився в Керчі у 1885 році. Воював у складі російської армії в Першу світову війну. У 1920 році Балатуков був офіцером у прославленій 6-й Січовій стрілецької дивізії армії УНР, яка під час запеклих боїв зупинила наступ більшовиків під Замостям і тим самим зробила величезний внесок у перемогу над військами радянської Росії у битві на Віслі.

Після закінчення бойових дій в листопаді 1920 року Алі-Бей Балатуков ще протягом трьох років служив офіцером управління забезпечення 6-ї Січової дивізії, яка дислокувалася на території Польщі. Подальша доля Алі-Бея Балатуков залишилась невідомою, як і доля багатьох інших мусульман, які зі зброєю в руках відстоювали незалежність України під час Визвольних змагань (1917-1922).

Джерела і література

1. Український переклад священного Корану/ Пер. з араб. та ком. М.М. Якубовича, передм. Саїда Ісмагілова. — Стамбул: Управління в справах релігії Туреччини, 2016. — 389 с.
2. Абдульвапов Н. Р. Суфізм та кримськотатарська поезія дивана / Н. Р. Абдульвапов // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». — 2013. — Т. 26 (65), № 1, ч. 1. — С. 231–240.
3. Абу Мухаммад Ахмад Ибн А'самал-Куфи // Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада // <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Kufi/framepred.htm> (По: Абу Мухаммад ибн А'самал-Куфи. Книга завоеваний / Пер. З.М. Бунятов. — Баку, 1981).
4. Абуль-Гази. Родословная туркмен. Восточная литература. Комментарии к тексту. — М.: АН СССР, 1958. — 132 с.
5. Абдуллаева Г. Золотая эпоха Крымского ханства. — Симферополь: Крымучпедгиз, 2012. — 216 с.
6. Авдалбекян М. Т. Из истории армянских средневековых сборников (Проложные редакции) // Историко-филологический журнал. — 1979, № 3. — С. 155–164.
7. Артамонов М. И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья (рус.) // Доклады Географического общества СССР. Этнография: журнал. — 1970. — Т. 15.
8. Артамонов М. И. История хазар / под ред. и с прим. Л. Н. Гумилева. — Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. — 523 с.
9. Ал-Масуди. О народах Кавказа и Поволжья // История татар с древнейших времен: в 7 т. — Казань: Рухият, 2002. — Т. I. Народы степной Евразии в древности. — С. 472–477.

10. Афанасьев Г.Е. О территории Хазарского каганата и хазарского «домена» в IX веке // Дивногорский сборник. — Выпуск 6. — Воронеж, 2016. — С. 41–72.
11. Константин Багрянородный. Об управлении империей: [Греч.] текст, пер., коммент. / Константин Багрянородный; Под. ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева; [Введ. Г.Г. Литаврина; АН СССР. Ин-т истории СССР. Ин-т славяноведения и балканистики]. — 2-е изд., испр. — М.: Наука, 1991. — 493 с.
12. Байрамов М. О происхождении туркмен. — Ашхабад, 2016.
13. Бартольд В.В. Работы по истории ислама и арабского халифата. Сочинения / В.В. Бартольд. — М.: Монография, Наука, 1966. — Т. 6. — 785 с.
14. Большаков О. Г. Путешествие Абу Хамидаал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153) / О. Г. Большаков, А. Л. Монгайт. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1971. — 134 с.
15. Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гилльбера де Ланнуа // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1853. — Т. 3. — С. 433–465.
16. Введение (ал-Мукаддима). Составление, перевод с арабского и примечания А. В. Смирнова // Историко-философский ежегодник. — М., 2007–2008. — С. 187–217.
17. Величко С. В. Літопис / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. Мишанич. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 1. — 371 с.
18. Вернадский Г.В. Монголы и Русь. — Тверь: ЛЕАН; Москва: АГРАФ, 1997. — 480 с.
19. Византийский Временник. Том I. Выпуск 3–4. Мелиоранский П.М. Сельджукъ-намэ, какъ источникъ для исторіи

- Византий въ XII и XIII вѣкахъ. 1894. — С. 613–640.
20. Галицко-Волынская летопись (подг. О.П. Лихачевой) / ПЛДР: XIII век. — М., 1981. — С. 236–425.
 21. Арабески. Разные сочинения Н. Гоголя. Части 1–2. Санкт-Петербург, типография вдовы Плюшар с сыном, 1835, Ч. 1.— 287 с.; Ч. 2. — 276 с.
 22. Давлетшин Г.М. Когда и как болгары приняли ислам? / Г.М. Давлетшин, Ф.Ш. Хузин // Древние народы и города Поволжья. — Пенза, 1995. — С. 128–129.
 23. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв., 3-е изд. — М.: КРАСАНД, 2010. — 245 с.
 24. Журнал военных действий 2-го Корпуса войск под командой господина генерала от кавалерии и кавалера барона Мейндорфа. 1806 г. нояб. с 15 числа / И.П. Котляревский. — Киев: тип. Ун-та св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1901. — 14 с.
 25. Зайцев И.В. Отец Мамай // Мамай. Опыт историографической антологии. — Казань, 2010. — С. 198–205.
 26. Зиливинская Э.Д. Архитектура Золотой Орды. Часть I. Культовое зодчество: Монография. — Казань: Отечество, 2014. — 228 с.
 27. Путешествие шейха Ибн-Батуты в Золотую Орду, в половине XIV века // Русский вестник, Том 2, 1841.
 28. Измайлов И. Ислам и язычество в улусе Джучи: проблемы историографии и источниковедения // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/mongol/15.php.
 29. Ислам и власть в Золотой Орде. Сборник статей / Под ред. И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой. — Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. — 332 с.
 30. История о козаках запорожских, как оные издревних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком

- состоянии ныне находятся // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (ЧОИДР). — М., 1847. — № 6.
31. Исхаков С.М. Первая русская революция и мусульмане Российской империи / С.М. Исхаков. — М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2007. — 400 с.
 32. Исхаков С.М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. — лето 1918 г.), 2-е изд., испр. и доп. — М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2004. — 600 с.
 33. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — М.: Наука, 1990. — 132 с.
 34. Кляшторный С.Г. Хазарские заметки, — М.: Восточная литература, 2005. — 13 с.
 35. Костомаров М. Богдан Хмельницкий. — Київ: Веселка, 1992. — 94 с.
 36. Кравченко Э.Е. Городища среднего течения Северского Донца (Хазарский альманах / Редкол.: В.К. Михеев (гл. ред.), А.И. Айбабин, В.С. Аксенов и др. — 2004. — Т. 3. — С. 242–276.
 37. Кравченко Э. Е. Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время // Степи Европы в эпоху Средневековья: сб. научных работ. — Донецк, 2005. — Т. 4. Хазарское время. — С. 153—186.
 38. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература, Избранные сочинения. — М.-Л., 1957. — Т. 4. — С. 402–405.
 39. Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий. — М.: Восточ-

- ная літэратура, 2006. — 328 с.
40. Куник А.А., Розен В.Р. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. — Санкт-Петербург, 1878. — Часть 1. — 191 с.
 41. Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечное время и поход кн. Витовта на татар в 1399 году. — СПб., 1907. — 123 с.
 42. Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в ранне средневековье. — Москва, 2002. — 365 с.
 43. Молчановский Н. Очерки известий о Подольской земле до 1434 года. — К., 1885. — 424 с.
 44. Мыц В. Л. К датировке похода мира Хусам-ад-дина Чобана на Судак // Античная древность и средние века. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т: Волот, 1999. — Вып. 30. — С. 176–186.
 45. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. — К.: Темпора, 2007. — 608 с.
 46. Петрунь Ф.Є. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу. — Східний світ, 1928. — № 6.
 47. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / под ред. И.Ю. Крачковского. — М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1939. — 194 с.
 48. Полторак В.М. Османські козаки під час Східної (Кримської) війни у спогадах Михайла Чайковського / Чорноморська минувшина // Записки Відділу історії козацтва на півдні України, випуск 12 / за ред. В. А. Смолія. — Одеса: Друк Південь, 2017.
 49. Полторак В.М. Михайло Чайковський і Козак-Алай в Османській Армії (1853–1877) // Записки історичного факультету ОНУ. — 2013. — № 23. — С. 195–209.

50. Плетнева С. А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура / Академия наук СССР Институт археологии. — М.: Наука, 1967. — 209 с.
51. Плетнева С.А. Хазары. — М.: Наука, 1976. — 96 с.
52. Повесть временных лет. — М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1950. — Т. 1: Текст и перевод. — 404 с.
53. Походження Русі : стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг): в 2 т. / О. Прицак, відп. ред. О. Мишанич, ред. кол.: О. Прицак (голова), О. Мишанич (заст.), Я. Ісаєвич, І. Шевченко. — Київ : НАН України, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, 1997–2003. — Київ: Обереги, 1997. — Т. 1 — 1074 с.
54. Прицак Л.Д. Грамота Мегмеда IV про протекторат над Богданом Хмельницьким з усім Військом Запорозьким. — Східний світ, 2005. — № 2. — С. 59–61.
55. Рашидад-Дин. Легенды об Огуз-хане. Племенное деление туркмен (Извлечения из «Джамиат-Таварих»). — М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958.
56. Шарль-Жильбер Ромм. Путешествие в Крым в 1786 году / Э. Б. Петрова, Т. А. Прохорова. — 2011. — 168 с.
57. Ригельман А.И. История или повѣствованіе о Донскихъ козаках. — М.: Университетская тип., 1846. — 165 с.
58. Рубрук Вильгельм, Карпини Иоанн Плано. История Монголов / Путешествие в восточные страны. СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1911. — 232 с.
59. Сапожников И.В. Новый архивный документ середины XVI века по истории Северного Причерноморья и Кучубея — предшественника Одессы // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Збірка наукових статей та матеріалів (Праці Державного архіву Одеської області). — Одеса: Друк, 2001. — Т. IV. — 381 с.

60. Сапожников И.В. Османский Татарбунарский замок XVII–XVIII вв.: Историко-топографический очерк / *Turagetia* 9, s.n., vol. XIII [XXVIII], nr. 2. — 2019. — С. 9–21.
61. Сведения о деятелях Азербайджана XIII — начала XIV веков в сохранившейся части сочинения Ибн-ал-Фувати (1244–1326) «Талхисмаджмаал-адабфимуджамал-алкаб» // *Известия АН АзССР. Серия истории, философии и права.* — № 1. — 1987.
62. Свиньин, П.П. Картины России и быт разноплеменных ее народов: из путешествий / П.П. Свиньина. — СПб.: тип. Н. Греча, 1839. — 386 с.
63. Сказание о Едигее. ПСРЛ, т. XVIII. — СПб., 1913, — С. 155–159.
64. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / Отв. ред.: Иванов Н.А. — М.: Голос, 1995. — Т.11–12. — 730 с.
65. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. — Львів, 2011. — 1075 с.
66. Сумароков П. Досуги Крымского судьи или Второе путешествие в Тавриду. — СПб.: Императорская типография, часть 1: 1803 . — 276 с.; часть 2: 1805. — 273 с.
67. Суперанская А. В. Словарь-справочник тюркских родо-племенных названий. — М., 1994. — Ч. 1–2. — 466 с.
68. Тизенгаузен. В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, том II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем. Из «насиловых разрядов» Джужджани. — М.-Л.: АН СССР, 1941.
69. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, том I. Извлечения из сочинений арабских. Из летописи Рукнеддина Бейбарса. — СПб, 1884.

70. Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь: Таврия, 1991. — 96 с.
71. Федоров-Давыдов Г.А. Искусство кочевников и Золотой Орды: очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов / Г.А. Федоров-Давыдов. — М., 1976. — 228 с.
72. Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. Приск Панийский. Сказания / Изд. подг. А. И. Цепков. — Рязань: Александрия, 2005. — С. 7–434.
73. Хитцель Ф. Османская империя / Ф. Хитцель. — М.: Вече, 2006. — 384 с.
74. Халифаал-Усфури. Сообщения Халифыал-Усфури об арабо-хазарских войнах / Перев. с араб. и публ. В. М. Бейлиса // Древнейшие государства Восточной Европы. — Москва, 1998–2000.
75. Храпачевский Р.П. Золотая Орда в источниках // Сборник материалов. — М., 2003. — Т. 1: Арабские и персидские источники. — С. 448.
76. Хромов К. Місцеві монети-наслідування другої половини XIV ст. на литовсько-ординських прикордонних територіях // *Ukraina Lithuanica*. — 2015. — Т. 3. — С. 191.
77. Эвлия Челеби. Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641–1667). — Симферополь: Таврия, 1996. — С. 240.
78. Якубович М. Філософська думка Кримського ханства. — Київ, 2016. — 448 с.
79. Dyjariusz... Oddział pierwszy, wyd. J. Rusieckipt. Dyjariusz wojewody witebskiego... jako przyczynek do dziejów z czasów Jana Kazimierza, Michała Wiśniowieckiego, Jana Sobieskiego, Warszawa, 1845.

80. Dunlop D. M. The history of the Jewish Khazars. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1954. — P. 41, 61.
81. Długosz Jan. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga 11 (1413–1430). Warszawa: PWN, 2009. — 367 s.
82. Guillebert de Lannoy. Voyage set ambassades de messire Guillebert de Lannoy, 1399–1450. — Mons: Hoyois, 1840. — P. 19–22.
83. Pecevi Ibrahim Efendi. Pecevi Tarihi, c. I–II, Hazirlayan prof. Bekir Sitki Baykal. Ankara, 1981–1982.
84. M. Th. Houtsma. Some Remarks on the History of the Saljuks, in *Acta Orientalia*. 3 (1924).

